

KERESZTÉNY MAGVETŐ

110. évfolyam • 2004 • 4. szám
Kolozsvár

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- ▶ *Jakabházi Béla Botond*
Tamás evangéliuma – a mű felfedezése357
- ▶ *Dr. Rezi Elek*
Emlékezés Socinus Faustusra, az antitrinitárius „vándorteológusra”
halálának 400. évfordulóján367
- ▶ *Dr. Cseke Péter*
Az igazmondás pireneusi magaslatán.
In memoriam Szabó Gyula (1930–2004)378

- Tanulmányok, emlékbeszédek a Heltai Gáspár halálának 430. évfordulóján,
2004. október 16-án Kolozsváron rendezett emlékünnepekről
- ▶ *Dáné Tibor Kálmán*
Bevezető a Heltai-emlékünnepekről tudományos ülészakán.....389
- ▶ *Dr. Balázs Mihály*
Heltai Gáspár és a felekezetek391
- ▶ *Dr. Tóth Zsombor*
A Heltai-galaxis. Írás/tudás, mentalitás és tradíció Heltai Gáspár
történetírói munkásságában.....407
- ▶ *Dr. Máthé Dénes*
Heltai Gáspár nyelvhasználati sajátosságairól428
- ▶ *Kovács Sándor*
Egy hitvita – két jegyzőkönyv. Adalék Heltai Gáspár megtéréséhez437
- ▶ *Dr. Czirják Árpád*
„Elkerülhetetlen, hogy botrányok ne forduljanak elő” (Mt 18,7)444
- ▶ *Tonk István*
Heltai Gáspár, a nyomdász.....447

SZÓSZÉK – ŪRASZTALA – SZERTARTÁSOK

<i>Dr. Szabó Árpád</i>	
Dicsőséég Istennek, béke az embernek	452
<i>Dr. Szabó Árpád</i>	
Az idő Isten ajándéka	454
<i>Dr. Máthé Dénes</i>	
Kérés és köszöntés az új esztendőben	456

KÖNYVSZEMLE

Herepei János: <i>Kolozsvár történeti helyrajza</i> (Dr. Gaal György)	458
Eszmék – Gondolatok	462
EGYHÁZI ÉLET – HÍREK	464

Alapítási éve: 1861. Kiadja az Unitárius Egyház. Megjelenik negyedévenként.

Szerkeszti: dr. Szabó Árpád. Munkatársak: Jakabffy Tamás szerkesztő,

Kürti Miklós olvasószerveztő, Ruzsa István technikai szerkesztő.

Szerkesztő bizottsági tagok: Kovács István, Kovács Sándor, Czire Szabolcs.

Szerkesztőség címe: 400105 Kolozsvár, 1989 December 21 út, 9 sz.

Tel: +40 264 593236, fax: +40 264 595927; e-mail: tamas.jakabffy@unitarius.com.

Postacím: 400105 Cluj-Napoca, b-dul 21 Decembrie 1989 nr. 9.

Készült az Unitárius Egyház Nyomdájában. ISSN 1222-8370.

CHRISTIAN SOWER

Journal of the Unitarian Church, Romania
CX • Cluj-Napoca • 2004/4

CONTENTS

STUDIES

- Béla Botond Jakabházi*
The Gospel of Thomas – Its Discovery357
- Dr. Elek Rezi*
Remembering Scotinus Faustus, at the 400th Anniversary of Death
of the Antitrinitarian „Wanderer Theologian”367
- Dr. Péter Cseke*
Telling the truth at the Heights of the Pyrenees.
Remembering Gyula Szabó (1930–2004)378
- Studies and Speeches at the 430th Anniversary of Gáspár Heltai’s Death – Kolozsvár,
October 16, 2004.
- Tibor Kálmán Dáné*
Introduction to the Scientific Session of Heltai’s Anniversary389
- Dr. Mihály Balázs*
Gáspár Heltai and the Denominations391
- Dr. Zsombor Tóth*
Heltai-Galaxy. Writing/Knowledge, Mentality and Tradition
in the Historical Work of Gáspár Heltai407
- Dr. Dénes Máthé*
On the Specific Features of Gáspár Heltai’s Usage of Language428
- Sándor Kovács*
A Debate – Two Reports. Data to the Understanding of Gáspár Heltai437
- Dr. Árpád Czirják*
„Such things must come, but woe to the man through whom they come”
(Mt 18,7)444
- István Tonk*
Gáspár Heltai, the Typographer447

SERMONS

<i>Dr. Árpád Szabó</i>	
Glory to God and peace for men. Christmas 2004	452
<i>Dr. Árpád Szabó</i>	
Thoughts about Time in New Year's Day	454
<i>Dr. Dénes Máthé</i>	
Request and Greeting in New Year's Day	456

BOOK REVIEW

János Herepei: <i>Historical Topography of Kolozsvár</i> (Dr. György Gaal)	458
Ideas – Thoughts	462
CHURCH LIFE – NEWS	464

The President and Responsible Editor: dr. Árpád Szabó.
Members of the Editorial Board: István Kovács, Sándor Kovács,
Szabolcs Czire, Tamás Jakabffy, Miklós Kürti, István Ruzsa.
Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989 nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania.
Tel: +40 264 593236, fax: +40 264 595927; e-mail: tamas.jakabffy@unitarius.com.
Printed in the Unitarian Printing House Kolozsvár. ISSN 1222-8370.

Tanulmányok

A Keresztény Magvető előző számában közöltük a Tamás-evangélium Nag Hammadi-változatának magyar fordítását Kurt Aland Synopsis Quattuor Evangeliorum (1996, 1997) és Stephen J. Petterson, James M. Robinson és Hans-Gebhard Bethge The Fifth Gospel. The Gospel of Thomas Comes of Age (1998) című munkái alapján. Jelen lapszámunkban a Tamás-evangélium felfedezéséről, általános ismeretéről adjuk közre Jakabházi Béla Botond írását abban a meggyőződésben, hogy a primér szöveg a magyarázattal/interpretációval kiegészülve közelebb vezeti az Olvasót e vallástörténeti különlegesség ismeretéhez.

JAKABHÁZI BÉLA BOTOND

TAMÁS EVANGÉLIUMA – A MŰ FELFEDEZÉSE

1945 decemberében egy egyiptomi földműves al-Qasr városából, nem messze Nag Hammaditól, fivérével együtt kiment egy sivatagi sziklához tőzegért. Ahogy ásni kezdtek, kis idő elteltével Muhammad és Kalifah Ali egy régi korszóra bukkant, amely jól le volt zárva. Amikor Muhammad eltörte az edényt, hogy lássa annak tartalmát, több tekercs hullott ki belőle, ősrégi dokumentumok, amelyeket a 20. századi újszövetségi és korai keresztény idősakkal foglalkozó régészet legnagyobb felfedezéseként tartjuk számon. A 13 darab, negyedik századból származó mű (12 kódex, valamint egy önálló traktátus) megközelítően ötven ókori művet tartalmazott. Az összes kopt nyelven íródott, de kiderült, hogy valamennyit görögből fordították. Az újonnan megtalált művek nagy része ismeretlen volt a kutatók számára, volt azonban néhány – ezek közé tartozott Tamás evangéliuma is –, amelyről volt tudomása a nagyvilágnak, de elveszetteknek tartották. 1500 év múltán azonban az elveszetteknek tartott, legfontosabb Nag Hammadi-i dokumentum előkerült. Tamás evangéliuma a Nag Hammadi Könyvtár második kódexének 32-től 52-ig terjedő lapjain található.¹

Tamás újonnan előkerült evangéliumának azonban tíz évig kellett hányódnia – csempészték, eladták –, míg végre hozzáférhetővé vált a kutatók széles köre

¹ Nag Hammadi (Khenoboszkion) felső-egyiptomi település. Az itt, 1945-ben feltárt könyvtár a 4. századból származik, de tekercsei olyan szövegeket tartalmaznak, amelyeknek a legnagyobb része a 2–3. században készült, görög nyelvű gnosztikus művek. 52 traktátusból áll, melyből hat kétszer szerepel a gyűjteményben, hat mű pedig már korábról ismert volt.

számára is, és mindazok számára, akik érdekeltek voltak a témában. 1956-ban az egyiptomi Pahor Labib fényképeket készített a dokumentumról, az első, német nyelvű fordítás is e fényképek alapján készült el 1958-ban (Johannes Leipoldt). 1959-ben jelent meg az eredeti kopt szöveg az angol, német, holland és francia fordítással együtt. Ettől kezdve az evangélium hatalmas vitát robbantott ki a tudományos körökben. Sokan úgy értékelték, hogy Tamás evangéliumának köszönhetően a jézusi mondásokról tisztább képet alkothatunk; voltak, akik a történeti-kritikai módszer ellenzőinek elhallgattatását várták tőle, megint mások úgy tartották, hogy a nemrég felfedezett evangélium – mivel „eretnek irat” – teljesen megbízhatatlan a Jézus-kutatás szempontjából.

Az 1960-as évekre már kezdett eloszlani a köd Tamás evangéliuma körül, a kopt szövegnek kiadták a kritikai változatát is. A kopt nyelv szakértői nagyon megbecsült kutatók lettek az újszövetségi tudósok sorában. A mű gnosztikus jellegével kapcsolatosan is egyre árnyaltabbakká váltak a vélemények. Ám nagyon sok megválaszolatlan kérdés maradt még Tamás evangéliumával kapcsolatosan, mint például az, hogy milyen teológiai álláspontú a mű, milyen kapcsolatban áll a kanonikus evangéliumokkal. A kutatók még a mű kialakulásának időpontjában sem tudtak megegyezni, bár a legvalószínűbbnek a második századot tartották. Sok olyan jellegű kérdés is megfogalmazódott Tamás evangéliumával kapcsolatosan, amelyekre nagyon nehéz volt választ találni, s amelyekre még a legutóbbi időben is eltérő válaszokat adnak a különböző kutatók (például: ki írta Tamás evangéliumát, mi volt jellemző a tamási keresztényekre).

Visszatérve a Nag Hammadi Könyvtár feltárásához meg kell állapítanunk, hogy a száraz sivatagi klíma kiválóan alkalmas a régi papirusztekercsek megőrzésére. Az egyiptomi sivatagban két különböző helyről kerültek elő értékes dokumentumok az ókorból, amelyek a korai keresztény világból maradtak fenn. Az egyik ilyen hely Oxyrhynchus², a másik a híres Nag Hammadi. Az első lelőhely is nagyon fontos számunkra, de a másikra fogunk jobban figyelni, mivel a Nag Hammadi Könyvtárban van meg teljes egészében a Tamás-evangélium. Az Oxyrhynchusban talált görög nyelvű papiruszok (Grenfell és Hunt találta meg, 1897-ben és 1904-ben) csak néhány részletet tartalmaznak Tamás evangéliumából. Az új felfedezés azért volt fontos, mert a mű olyan Jézus-mondásokat is tartalmaz, amelyeket eddig nem ismertünk, amelyek nem találhatók meg a kanonizált evangéliumokban vagy más ókori keresztény iratokban. 50 évvel később

² Oxyrhynchus kb. 250 km-re északra van Nag Hammaditól, lentebb a Nílus folyásán, itt találta meg Bernard Grenfell és Arthur S. Hunt azokat a papiruszlap-töredékeket, amelyről később kiderült, hogy egy korai 2. századi görög nyelvű Tamás evangéliuma változat. Grenfell és Hunt, amikor felfedezésüket publikálták, a töredékeket egyszerűen a “Jézus mondásai” című mű részeinek nevezték. Az Oxyrhynchusban talált 3. töredéket POxy1-nek, POxy654-nek és POxy655-nek nevezték. 50 évvel később Puech az, aki rámutat arra, hogy Tamás evangéliumáról van szó, a kopt és a görög részeket párhuzamba állítva: POxy654//Tam Prológus és Tam 1–7; POxy655//Tam 24; POxy1//Tam 26–39.

azonban Nag Hammádi mellett megtalálták a 13 papiruszkódexet, s a talált iratok között volt néhány (ezek keltették a legnagyobb feltűnést), amelyeknek a címe *evangélium* volt: Az igazság evangéliuma (valentiniánus meditáció vagy homília), Fülöp evangéliuma (valentiniánus teológiai megállapítások), Mária evangéliuma (feltámadás evangélium/párbeszéd), Egyiptomiak evangéliuma (széthiánus teológiai értekezés-liturgia), és ami számunkra a legfontosabb: Tamás evangéliuma (Tamás szerinti evangélium), amely a II. kódexben található³. Az Oxyrhynchusban talált töredékek Jézus-mondásai szinte teljesen megegyeztek a kopt nyelvű, Nag Hammadiban talált evangélium néhány Jézus-mondásával, az Oxy-i töredékek a görög nyelvű Tamás-evangélium töredékei. Ennek a fontos felfedezésnek a pillanatától kezdve a korai kereszténység eredetének, fejlődésének a története megértésében megkerülhetetlen fontosságúvá vált Tamás evangéliuma, még ha ennek jelentőségét csak később ismerik is el szélesebb körben.

Láthattuk tehát, hogy Tamás evangéliumáról régi hivatkozásokból volt tudomása a világnak 1945 előtt is, azonban a Nag Hammadiban való feltárás a bibliakutatók és Jézus-kutatók kezébe adta azt a dokumentumot, amelyet addig elveszettek tartottak. A Tamás-evangélium teljes, kopt nyelvű változatának felfedezése hármassal jelentőséggel bír. Először: az Újszövetség kutatói feltételezték, hogy amikor Máté és Lukács evangéliumának írói átírták, beépítették saját evangéliumukba Márk evangéliumát (a kanonikus Márk-evangélium korábbi változatát), egy olyan másik forrást is felhasználtak, amely nagyrészt Jézus-mondásokat tartalmazhatott. Ezt a forrást a kutatók Q-forrásnak (a német *Quelle* szó forrást jelent) nevezték el. Ez az elmélet úgy vált ismertté, mint a „kétforrás-elmélet” (two-source hypothesis), ez az elmélet az, amely a szinoptikusok közti hasonlóságokat és eltéréseket is magyarázza, megvilágítva a közöttük levő irodalmi kapcsolat jellegét. Ez az elmélet fenntartotta Márk időbeli elsőbbségét Mátéval és Lukáccsal szemben. Eszerint a Máté- és Lukács-evangélium szerzői felhasználták Márk evangéliumát, ez lett saját evangéliumuk váza és alapja, ehhez hozzátették saját anyagukat, ezenkívül pedig felhasználtak egy további forrást, a Q-t.⁴ A szinoptikusok által használt Q-forrásról feltételezték,

³ A kódex számát római számmal írjuk, a kódexen belüli traktátus számát arab számmal.

⁴ Jézus szavait, eredeti mondásait csakis egy nyitott, valószínűleg nem teljes gyűjteményre kell visszavezetnünk, amelyet 50 – 100 között vehettek papírra. Ez a Q-forrás, amely Kloppenborg szerint három fokozatot alkot, van egy Q1, ez az eredeti, az ősi forrás, a Q2 és Q3 későbbi, a Q1-nek kibővített kiszínezett változata, melyre erősen rányomta bélyegét a korabeli korai kereszténység hitvilága. A Q-forrással kapcsolatosan ki kell még emelnünk Burton Mack nevét, akinek a *“The Lost Gospel: the Book of Q and Christian Origins”* című műve 1993-ban jelent meg. Mack ebben a művében azt az álláspontot védelmezi, miszerint a Q-forrás a legmegbízhatóbb a történelmi Jézus képének az összeállításához. Akár Kloppenborg, Mack szerint is a Q-forrásban három réteget különíthetünk el egymástól, és a Q három kiadás vagy három újraszerkesztés eredményeképpen az a forrás, amelyet egyszerűen Q-nak nevezünk, Máté és Lukács is már az újraszerkesztett Q-forrást használták fel munkájukban. Mack itt John Kloppenborg szerint halad, az ő nagy-

hogy olyan Jézus-mondásokat tartalmazott, amelyek mentesek voltak a leíró, magyarázó részekről, kiegészítésekről. Bár a Q-forrás léte csak elmélet, Tamás evangéliuma felfedezésével – amely csak Jézus-mondásokat tartalmaz, és ilyen szempontból a legközelebb állhat a feltételezett Q-forráshoz – ez az elmélet szilárdan áll. Igaz, hogy Tamás evangéliuma nem szolgálhatott Máté és Lukács írójának forrásul, de sok mátéi és lukácsi Jézus-mondásnak megtalálható a párhuzama Tamás evangéliumában. Mindezekből tehát úgy tűnik, hogy a Q-forrást Tamás és a szinoptikusok is használták. Ezt még inkább megerősíti és megalapozza a Q-forrás-elméletét. Másodszer: a Nag Hammadi Könyvtár felfedezésével a gnoszticizmus tanulmányozására újabb lehetőség nyílt az itt talált „eretnek írásoknak” köszönhetően (ezeket apológiai okok miatt másolták az ortodox egyház védelmezői). A gnosztikus műveket így teljességükben és eredeti formájukban is tanulmányozni lehetett. Végül pedig, harmadszor: azok, akik érdekeltek voltak a gnosztikus és szinkretista vallási elemek tanulmányozásában, közvetlen anyaghoz juthattak; olyan vallási felfogások körvonalazódnak ezekben a művekben, amelyeket még nem befolyásolt a korai ortodox – tehát hivatalos – teológia.

50 éve, hogy a Tamás evangéliumát felfedezték, s az érdeklődés iránta azóta sem csökkent, sőt növekvőben van. A Nag Hammadi Könyvtár legérdekesebb és legfontosabb műve a történeti Jézus-kutatás szempontjából kétségkívül Tamás evangéliuma.

Tomás evangéliumáról, mivel eretnek műnek tartották, a 20. század közepéig kizárólag az ókori keresztény művekből volt tudomásunk. Így jelenik meg a 3. században Hippolytus⁵ római vértanú egyik művében, a *Refutacióban*, amelyben

szerűen érvelő munkásságára alapoz, mely szerint a Q eredetileg bölcsességmondások gyűjteménye volt, amelyben a bölcs mondások, jellegüknek fogva, nagyon hasonlítotak a görög-római világ cinikusainak mondásaira, a *chreiai*-okra (a szó jelentése: *hasznos mondások*). Ezt a gyűjteményt később kiegészítettek egy sor eszkatológiára és ítélletre vonatkozó mondással, mielőtt végső formáját kapta volna. Mi több, Mack úgy érvel, hogy azok a részek, amelyek kimaradtak a Q-ból, pont azok a felmérhetetlen értékű utalások és tudósítások Jézusról, amelyek a legfontosabbak lennének a történelmi Jézus rekonstruálására. A Q-forrás története tisztán mutatja, hogy a leíró jellegű evangéliumok nem adhatnak felvilágosítást a történelmi Jézusról. Jézusnak az első tanítványai és követői nem tudhatták vagy nem képzelhették az egész helyzetet olyan drámáinak, mint ahogyan az az evangéliumokból elének tárul. Idetartozik Jézusnak a megkeresztelése, konfliktusa a zsidó hivatalosságokkal és az élete ellen szervezett összeesküvés, Jézus ún. színeváltozása, a bevonulás Jeruzsálembe, az utolsó vacsora, a bírósági tárgyalás és Jézus keresztrefeszítése mint zsidó király, végül pedig a halálból való feltámadása, és az üres sír története. Ezek a leírt események mind a Jézus-mozgalom mítoszteremtő munkásságának az eredménye.

⁵ Hippolytus (Hippolitosz, meghalt 235-ben) az antiochiai Irenaeus tanítványa volt, nagyhatású teológus, aki azt vallotta, hogy az Atya és a Fiú már a teremtés előtt is két külön személy volt. Ellenfelei ditheizmussal vádolták, a legfontosabb Callixtus diakónus, akit római püspökké választanak. Ekkor Hippolytus Callixtust híveivel együtt „szektás tévhit” alatt élőknek bélyegzi, híveivel megválasztatja magát antipápanak. Callixtus 222-ben meghal, Hippolytust 235-ben Maximinus

részletesen ír a nazarénusokról, még idéz is a szóban forgó evangéliumból⁶, de csak azért, hogy mint eretnek művet mélységesen elítélje. 233-ban Órigenész⁷ az első Lukács-homíliájában Máté evangéliuma mellett említi Tamás evangéliumát is. Később Origenész utóda, cézárei Euszebiosz⁸ egy bizonyos Tamás-evangéliumot a heterodox jellegű apokrif iratok közé sorol. Jeruzsálemi Kürillosz (*Catechesis* 6.31) úgy tartotta, hogy Tamás evangéliumát a manicheusok⁹ írták, mivel ők használták a leginkább, sőt, még azt a következtetést is levonja, hogy a művet maga Mani állította össze. Kürillosz és társai természetesen az evangéliumot nem az apostol munkájának tartották, hanem Mani valamelyik tanítványaének, akit ugyancsak Tamásnak hívtak. Érdekes felfigyelni konstantinápolyi Timotheus állítására, aki Tamás evangéliumát Fülöp evangéliumával együtt említi. Ő az, aki különbséget tesz a két, Tamás nevéhez fűződő mű között, rámutatva, hogy valójában két különálló műről van szó (a korai egyházatyák „Tamás evangéliumán” hol Tamás evangéliumát, hol pedig Tamás gyermek-evangéliumát értették).

Az ún. pseudo-geláziai dekrétum (katalógus, amolyan ókori index) Tamás evangéliumát *libri non recipiendiként* tartja számon: „Evangelium nomine Thomae, quibus Manichaei utuntur, apocryphum”, itt azonban nem világos, valójában az eretneknek tekintett Tamás-evangéliumról vagy a Tamásnak tulajdonított gyermekevangéliumról van-e szó. Ebből a korból még említés történik Tamás evangéliumára: Nikophorus „Stichometria” és Pseudo-Athanásziosz *Synopsis* című munkájában.

A Nag Hammadi Könyvtár feltárásáig csupán Hippolytus rövid idézete és parafrázisai volt minden, amit Tamás evangéliumából ismert volt, de a gnosztikus kopt könyvtár feltárásával – szerencsénkre – a teljes szöveg előkerült.

H. Ch. Puech már 1952-ben megállapította, hogy az evangélium bizonyos részei már korábban, görög nyelven előkerültek, ezek voltak az Oxyrhynchus-i papiruszok 1., 654. és 655. része. Puechtól függetlenül G. Garitte is felfedezte a két különböző nyelvű és korú papiruszok tartalmának együvé-tartozását, bár bizonyos, hogy a kopt változat nem közvetlen módon származik az Oxy görög válto-

császár Callixtus utódjával együtt Szardíniára száműzi. Főműve az *Apostoli hagyomány* c. egyházrendet szabályzó műve, amelyet 210 körül írt.

⁶ Tamás evangéliuma 4. mondatát parafrázálja – Ref. 5.7.20-21; a 11. mondatból idéz – Ref. 5.8.32

⁷ Órigenész görög egyházatyá (185/186-254) nagyhatású Biblia-magyarász, aki óriási spekulatív-bölcseleti, szinte gnosztikusnak mondható teológiai rendszert hagy az utókorra. Ő fejlesztette művészet szintjére az allegorikus írásértelmezést. Megalapozta azt a krisztológiai felfogást, mely szerint különbség van az Atya teljes és a Fiú részleges istensége között, továbbá átveszi az apokatasztaszis (egyetemes üdvözülés) gondolatát - később eretneknek nyilvánítják.

⁸ Euszebioszt (kb. 260/265–339/340) 313-ban választják meg Caesarea püspökévé. Részt vesz az áriánus vitában, egy harmadik, kompromisszumos álláspontot képvisel. Fő műve a tízkötetes *Egyháztörténelem*.

⁹ Mani misztikus-gnosztikus követői

zatából, vannak eltérések a kettő szövege között, s a görög változat nélküli a kopt változatban előforduló gnosztikus elemeket.

Tamás evangéliuma – általános leírás

Tamás evangéliuma két forrásból is ránk maradt: az egyik csupán töredék, és görög nyelven íródott, a másik pedig a teljes evangélium, amelynek kopt nyelvű változata ismert. A görög töredékek i. sz. 200 körülről származnak, a kopt nyelvű teljes evangélium pedig a 4. század közepe tájáról. Az általánosan elfogadott vélemény az, hogy a görög nyelvű töredékek, valamint a kopt nyelvű teljes evangélium egy jóval korábbi evangélium későbbi változatai. Eszerint Tamás evangéliuma eredetileg görög nyelven született a szíriai Antióchiában¹⁰; valószínűleg görögül beszélő zsidókeresztény közösség tagja lehetett a szerzője.¹¹ Megállapíthatjuk tehát, hogy Tamás evangéliumából nem egyetlen változat létezett, hanem több is, mi azonban kettőről tudunk biztosan: az egyik görög nyelvű, a másik kopt, a két irat különböző helyről származik, és nem egy időben keletkeztek. E tény bizonyos fokig megnehezíti a kutatást. A két változat között vannak fontos hasonlóságok és párhuzamok, de vannak természetesen eltérések is. Tudjuk, hogy az egyik változat csak töredékesen maradt fenn, a másik teljes egészében. Edward Rewolinski 1996-ban eredeti formájában próbálta rekonstruálni Tamás evangéliumát.¹² Több réteget különböztetett meg, ezeket különválasztotta egymástól. Rewolinski szerint hét különböző időből származó anyagréteg található az evangéliumban, amelyek egymásra épülnek.

A Tamás-evangélium általunk ismert, 4. századból származó változata a következőképpen alakult:

1. Jézus mondásai, amelyek szájhagyomány útján terjedtek, s amelyek azt az eredeti anyagot alkotják, amely az evangélium írójának alapul és kiindulópontként szolgált;

2. a szerző/szerkesztő sajátos célt és teológiai érdeket követett, amikor a Jézusnak tulajdonított szóbeli anyagot összegyűjtötte, számtalan, saját felfogásával össze nem egyeztethető Jézus-mondást kihagyott ugyanis a gyűjteményből;

3. az író által készített Jézus-mondások gyűjteménye széles körben elterjedt, a közösségek és a gyülekezetek sok helyen használták. Ezek a közösségek azonban saját életkörülményeikhez adaptálták, írták át a meglévő anyagot, nemcsak átmásolták, de át is értelmezték – természetesen a legjobb szándékkal – Jézus mondásait (az átértelmezési gyakorlat nem volt egyedi és elszigetelt jelenség a korai kereszténység idejében, különösképpen ami az evangéliumokat

¹⁰ Helmut Koester: *Introduction*, 38. old., Nag Hammadi Studies, Leiden – 1989.

¹¹ Ezt bizonyítja Gilles Quispel a *The Gospel of Thomas and the New Testament* című művében (V. C. - 1957), valamint George Mac Rae *The Gospel of Thomas – Logia Iesou?* című művében, Cath.Bibl.Quarterly - 1960.

¹² Rewolinski R. Valantais barátja, tudós. Rewolinski meglátásait szóban közölte Valantisisszal.

illeti, mindenik közösség, gyülekezet szeretett „javítani”, bővíteni a meglévő anyagon);

4. az egyes gyülekezetben átírt evangéliumok eljutottak távolabbi gyülekezetekhez is, amelyek nem ismerhettek még más változatot, a már az előbbi gyülekezet által megmunkált evangéliumra úgy tekintettek, mint érintetlen, hiteles és eredeti gyűjteményre;

5. az írnokok, akik az evangéliumot másolták, sokszor átírták a szöveget. Ez egyébként általánosan jellemző volt az egyiptomi és szíriai írnokokra is, akik saját értelmezésük szerint alakították a másolandó szöveget (jó bizonyítékai vannak ennek az Oxyrhynchusban talált töredékekben);

6. az eredetileg görög nyelven írt evangélium kopt nyelvre való fordítása is változásokat eredményezett a szövegben; valószínű, hogy nem egyetlen, hanem több személy is dolgozott a szöveg fordításán;

7. Nag Hammadi mellett feltárt változat valószínűleg késői másolat.

A fentebb felsorolt hét lépés egymásra épül fel, s jól mutatja, milyen jellegű változásokon mehetek át az eredeti Jézus-mondások, míg azok elértek hozzánk a Tamás-evangélium révén.

A Tamás evangéliumának nevezett műnek is két különböző leírása van. A prólógus ezt mondja: „Ezek azok a titkos igék, amelyeket Jézus, az Élő mondott és Didymus Júdás Tamás leírt.” Ez a bevezető mondat arra utal, hogy a mű olyan, Jézusnak tulajdonított titkos mondásokat tartalmaz, melyeket Didymus Júdás Tamás lejegyzett. Ám a mű címe – mint ahogyan az ilyen jellegű művekre jellemző –: „Tamás evangéliuma”. Ez a cím hasonló a kanonikus művek címéhez, ahol Máté, Márk, Lukács és János szerinti evangéliumokról beszélhetünk. Tamás evangéliuma mégis lényegesen különbözik a kanonikusoktól; több szempontból is más. Talán az a legfeltűnőbb, hogy míg a kanonikus evangéliumok leíró jellegűek, addig Tamás evangéliuma az élőbeszédhez hasonló, valóban Jézus szól az olvasóhoz, közvetlenül, jelen időben. Úgy tűnik, Jézus mondásai nincsenek jól meghatározható szempont szerint osztályozva és elrendezve, sem logikai, tematikai, időrendi vagy más szempont nem érvényesül a műben. Nem beszélhetünk leíró jellegű keretről, amely Jézus mondásait bevezeti, vagy amely révén e mondások be lennének kapcsolva a történetbe. Általában a különböző részek között a „Jézus mondta...” összekötő rövid mondat áll, ez az egyetlen átmenet egyik Jézus-mondásról a másikra. Az evangélium lényegében gyűjtemény: Jézus mondásainak gyűjteménye, azonban ezek a mondások nem mind egyediek és sajátosak Tamás evangéliumára. A műben háromfajta Jézus-mondást különböztethetünk meg, ha a szinoptikusokkal való viszonyt vizsgáljuk: vannak egyfelől olyan részek, amelyeknek felismerhetők a párhuzamai a szinoptikus evangéliumokban, másfelől vannak olyanok, amelyekre nincs ilyen parallel a szinoptikusoknál, de van megfelelőjük a korai keresztény irodalomban. Harmadrészt pedig tartalmaz Tamás evangéliuma olyan Jézus-mondásokat, amelyek nem találhatók meg sem a szinoptikusoknál, sem más korai keresztény

művekben, hanem más vallási és filozófiai jellegű irodalomban (pl. a zsidó spekulatív bölcsességirodalomban). Tamás evangéliumában a jézusi mondásokon kívül csupán a tanítványok és mások kérdései vannak feljegyezve, amelyekre Jézus válaszol, az egész mű jellegénél fogva olyan, mintha elmondásra, prédikálásra vagy hangos tanításra szánták volna.

Jézus személye Tamás evangéliumában

Tomás evangéliumából hiányoznak az életrajzi adatok Jézusról; személyiségéről, belső, lelki életéről, érzelmeiről keveset árul el az író. Csak a 28. részben van utalás Jézus érzelmeire, belső életére: „...lelkem elszorodott az emberek fiain...” – ennél többet azonban nem tudhatunk meg. A 99. rész említi Jézus anyját és testvéreit, Jézus azonban elutasítja a családi kötelekeket (lásd még az 55. és 101. részt is), hiszen egy másfajta társadalmi berendezkedést hirdet, amelyet csak azok alkotnak, akik – Jézus szavaival – „Atyám akaratát teszik” (99. rész). Az evangélium szerint Jézus azért nyilatkoztatta ki magát testben, hogy elvégezhesse hivatását, feladatát a földön (28. rész), nem tartotta magát sem angyalnak, sem tanítómesternek vagy filozófusnak (13. rész). Teológiai szempontból Tamás evangéliumának legfontosabb vonása az, hogy nincs benne szenvedéstörténet, nincs utalás Jézus halálára és feltámadására sem. Egyedül Jézus kereszthalálára van némi homályos utalás az 55. részben, ahol a kereszthordozása példának áll a tanítványok előtt. Az evangélium úgy mutatja be Jézust, mint az „Élő”-t (prológus), aki a hallgatóság előtt áll (52. és 91. rész), aki közvetlenül hallható és elérhető. Jézus úgy beszél, mint egy szónok, akire hallgatni kell (38. rész). Az evangélium olvasója ezért Jézus mondásait nem Jézus életének valamilyen epizódjához kapcsolva ismeri meg (a kanonikusoktól eltérően, ahol minden Jézus-mondás egy bizonyos helyzetben, a történetbe elhelyezve jelenik meg), hanem az az érzésünk támad, hogy Jézus beszél hozzánk, s az egész evangélium egyféle prédikáció, Jézusnak a hozzánk intézett beszéde. Tamás szerint Jézus azért jelentette ki magát testben, hogy segítsen az embereknek életük megváltoztatásában (28. rész). Jézus munkásságával kapcsolatosan minden titokban történik, ő titkokat, elrejtett dolgokat mutat meg, tesz nyilvánvalóvá (17. és 62. rész). Továbbá felismeri és ismerteti a tanítványválasztás fontosságát (3., 31., 34., 61., 101. rész); Jézus hívja az embereket, hogy jöjjenek, kövessék őt egy teljesebb élet megélése felé (28. rész), amely majd képessé teszi az embereket, a követőket, hogy abból a forrásból igyanak, amely a szellemi tökéletesség felé vezet (13. és 108. rész). Jézus arra bátorítja követőit, hogy legbensőbb, szellemi mivoltukat hozzák felszínre (70. rész). Küldetésének lényegét a következőképpen foglalta össze: „...Míg éltek, az Élőre tekintetek, nehogy meghaljatok, és arra törekedjete, hogy őt lássátok, és mégsem láthatjátok őt” (59. rész). Jézus a jelenben beszél, a *mostban*, ezért bizonyos fokig sürgetőnek tűnik, amit mond: most változtass életeden, most van az alkalom, ne szalaszd el, mert nem tér vissza. Említettem, hogy Jézus titkokat tár fel a

hallgatók számára (17. rész), olyan titkos és szent tudást tesz elérhetővé az arra érdemesek előtt, amelyek alapvető igazságok (62. rész), de amelyek egyben misztériumok is. Jézus mint a misztériumok feltárója úgy beszél önmagáról, mint a „titkos/rejtett igék” (prológus) kinyilatkoztatójáról, aki birtokolja a titkos igéket, ő maga a fény, amely mindenütt megtalálható, aki minden fölött van, aki a minden-ség, és mindig jelenvaló (77. rész). Továbbá úgy áll előttünk Jézus, mint isteni lény, aki nemcsak minden élőt áthat (37. rész), de vezérli is az embereket, hogy elérhessék legmélyebb vágyaikat (51. rész). Sőt van egy további érdekes vonása is Jézusnak, ez a 108. részben bukkan fel: Jézus alakja beleolvad a keresők alakjába: „Jézus mondta: Aki számból iszik, olyan lesz, mint én. Én leszek ő, és mindaz, ami elrejtett, kinyilatkoztatik neki”.

A Tamás evangéliuma által elének tárt Jézust akkor érthetjük meg igazán, hogyha a mondásait küldetése szempontjából elemezzük. Mint az új életre buzdító próféta Jézus arra inti hallgatóit, hogy változtassák meg életüket, értsék meg szavainak mély értelmét, mert „aki ezeknek az igéknek az értelmét megtalálja, nem ízleli meg a halált” (prológus). Jézus arra is felszólítja tanítványait, hogy újuljanak meg, most hallgassák őt (38. és 52. rész). De Jézus gyakorlati tanácsokat is ad: arra inti követőit, hogy tartózkodjanak az olyan kegyes megnyilvánulásoktól, mint amilyen a böjt, imádkozás, alamizsnaadás, bármilyen étkezési szabály betartása (6. és 104. részek), körülmetélkedés (53. rész). Továbbá felhívja a tanítványok figyelmét arra, hogy ne aggódalmaskodjanak amiatt, hogy mit fognak enni, vagy mivel fognak öltözködni (36. rész), mondjanak le a hatalomról (81. rész) és gazdagságról (110. rész), adjanak kölcsön annak, akitől nem fogják a pénzt visszakapni (95.), tűrjék az üldözést és éhséget (68. és 69. rész), szeressék felebarátaikat (25., 26.), gyűlöljék azokat, akikkel rokoni szálak fűzik össze (55. és 101. rész), hogy legelőbb saját tökéletesedésükön munkálkodjanak (26. rész), hogy Jézussal egyesüljenek oly módon, hogy az ő szájából igyanak (108. rész), hogy szegyen nélkül vegyék le ruháikat és tapossák meg azokat (37. rész), hogy a szombatra úgy tekintsenek mint szombatra (27. rész) stb. Jézus minden mondásával az új élethez, a „megtéréshez” viszi közelebb az őt hallgatókat.

Jézus és követői

Jézus követői túl vannak már a nemek általi megkülönböztetésen, mondhatnánk úgy, hogy nemeken túliak, felüliek. Erről szól a 22. rész. A férfi és női nem egy harmadik nemmé alakul, a „követővé”; Jézus követője egyedül él, nincs élettársa, családja, olyan, mint az aggastyán, de mint a csecsemő is (4. rész). Az új személy csodás erőre tesz szert, örök életet nyer és a mindenségen uralkodik (1., 11., 18., 19.). Jézus a tanítványban, az új emberben preegzisztens (19. rész), aki a fényből származik és a fénybe tér vissza (24. és 50. rész).

Az „ők egyetlenek lesznek” kifejezés a nemeken túlira utal – az új emberre. Az új ember tudja, hogy ez az élet csak átmeneti jellegű (41. rész), s hogy az új

ember otthontalan a világban (86. rész), aki tudja és ismeri a különbséget a Jézus szavaiban megjelenített világ és a körülötte levő világ között (47. rész). A megújult ember számára az a fontos, hogy megtalálja a nyugalmat (50., 51., 60., 90. részek), amely a titkok és az élet elrejtett dolgainak felismeréséből fakad (5., 6.).

Tamás evangéliumában megjelenik az olyan ember képe is, aki nem hallgatja meg Jézust. Ez az ember vagy ezek az emberek részegek, üresek (28. rész), ha erősek is, a keresők le tudják győzni őket (35. rész). Az ilyen ember olyan világban él, amelyet a keresőknek vissza kell utasítaniuk (110. rész), mert a világ holttesthez hasonló (56. rész). Ezek az emberek nem úgy vannak feltüntetve, mint egy ellenséges csoport vagy közösség, hanem mint olyan egyének, akik nem válnak a Jézus által kinyilatkoztatott világ keresőivé és részeseivé. Kezdetől tudomásul kell vennünk, hogy Tamás evangéliuma olvasása szellemi erőfeszítést, éberséget és nyitottságot igényel azok részéről, akik valóban meg szeretnék érteni azt. Az olvasó csak fokozatosan kap betekintést abba az új szemléletbe, abba az új világba, új életbe, amelyet Jézus jelentett ki. Az olvasó előtt a mű sajátos, olvasótól függő teológiája fokozatosan válik nyilvánvalóvá.

Felhasznált irodalom

- Davies, Stevan, *The Gospel of Thomas and Christian Wisdom*. New York 1983.
- Fieger, Michael, *Das Thomasevangelium. Einleitung, Kommentar und Systematik*. Münster 1991.
- Meyer, Marvin, *The Gospel of Thomas*. San Francisco 1992.
- Patterson, Stephen – Meyer, Marvin, *The Complete Gospels – Annotated Scholars Version*. Polebridge Press 1994.
- Patterson, Stephen J., *The Gospel of Thomas and Jesus*. Sonoma CA 1993.
- Robbins, Vernon K., *Rhetorical Composition and Sources in the Gospel of Thomas*. www.emory.edu/COLLEGE/RELIGION/faculty/robbins/composition/composition 86–114.
- Schrage, Wolfgang, *Das Verhältnis des Thomas-Evangeliums zur synoptischen Tradition und zu den koptischen Evangelienübersetzungen. Zugleich ein Beitrag zur gnostischen Synoptikerdeutung*. Berlin 1964.
- Valantasis, R., *The Gospel of Thomas*. London 1997.

DR. REZI ELEK

EMLÉKEZÉS SOCINUS FAUSTUSRA, AZ ANTITRINITÁRIUS „VÁNDORTEOLÓGUSRA” HALÁLÁNAK 400. ÉVFORDULÓJÁN

A tanulmányt a „tiszteesség adassék” szándékával írtam, ugyanis az unitárius teológiatörténet eléggé óvatosan foglalkozott Socinus Faustus teológiájának értékelésével, és főleg az erdélyi antitrinitárius és unitárius reformációra gyakorolt hatásával. A *Keresztény Magvető*ben mindössze két rövid írás jelent meg Benczédi Páltól, de ezek is inkább csak ismertetések. Borbély István hittani munkáiban szintén szűkszavúan értékeli, mérlegeli teológiáját. Sőt, elmondhatjuk, hogy Socinus teológiájának és Erdélyben tartózkodásának szerepéről is megoszlottak a vélemények: egyesek méltatták érdemeit, mások egyenesen „árulónak” tartották.

El kell ismernünk ugyanakkor azt is, hogy a „világi” antitrinitárius történetkutatás igen szép eredményeket ért el a Socinus-értelmezés terén, s ezért mi kétségkívül köszönettel tartozunk.

A tanulmány a teljesség igénye nélkül készült, és feltételezi a lengyel és az erdélyi antitrinitárius és unitárius reformáció történeti vetületeinek ismeretét.

Socinus Faustus élete

Fausto Paolo Sozzini *Sienában* (Olaszország) született 1539. december 5-én. Apját Alexander Sozzininak, anyját Agnes Patruccinak hívták.

Socinus kétéves volt, amikor édesapja meghalt. Édesanyja és a nagyanyja nevelte elég szűkös anyagi körülmények között. Gyermekéveinek nehézségeire később többször is visszaemlékezik. Két lánytestvére volt.

A tudományok iránti érdeklődését hithű római katolikus nagybátyja, Fausto Celso ébresztgette, a rövid életű Academia dei Scienti alapítója, akinek a tanácsára – és természetesen támogatásával – tagja lett az akadémiának.

A Sozzini családban hagyományos volt a jogi pálya választása, Faustót azonban e pálya nem vonzotta. Egy másik nagybátyja, Socinus Lelius (Lelio Francesco Mario Sozzini) a protestáns eretnokség gyanújába került, és ezzel az egész Sozzini család magára vonta az inkvizítorok érdeklődését. Socinus jónak látta elhagyni Olaszországot, Franciaországba utazott, két évig tartózkodott Lyonban (1561–1563). Rövid genfi tartózkodása idején az ottani olasz gyülekezet tagjául szegődött.

Lyonban érte nagybátyja, Lelius halálhíre (1562 május), aki ráhagyta nagyrészt vallási tárgyú írásait. Sozinus Zürichbe utazott, ahol magához vette nagybátyja irodalmi hagyatékát, és visszatért Lyonba, majd nemsokára újra Itáliába.

1563 és 1575 között életének talán legnyugodtabb éveit töltötte Firenzében, ahol a toszkánai nagyherceg lányának, Isabella de' Medicinek a tanácsadója (titkára, udvaronca) volt. Alkalma nyílt teológiával is foglalkozni, és mint „jó magaviseletet tanúsító római katolikus” adta ki a *De auctoritate Sancta Scriptura* (A Szentírás tekintélyéről) című munkáját. A mű iránti átfogó érdeklődésre vall, hogy több nyelvre is lefordították, és mind a katolikusok, mind a protestánsok használták.

Izabella halála után Sozinus elhagyta Olaszországot – talán nem is sejtve, hogy többé nem fogja viszontlátni szülőföldjét –, Bazelbe ment, amely abban az időben a vallási türelem viszonylagos otthona volt, és megírhatta a *De Iesu Christo Servatore* (Jézus Krisztusról, a Megváltóról) című könyvét. A műben önálló krisztológiai felfogását fejtette ki, és ez az első távolodó lépést jelentette a hagyományos (dogmatikus) keresztény teológiai állásponttól. Azt hangsúlyozta ugyanis, hogy Krisztus nem azért Megváltónk, mert meghalt értünk a kereszten bűneinkért, hanem mert megmutatta az üdvösségre vezető utat. A könyv kéziratban terjedt, s csak később nyomtatták ki Lengyelországban (1598).

1578-ban Giorgio Biandrata (Blandrata György, 1515–1588) Erdélybe hívta Socinust, hogy „személyes disputáció” során győzze meg Dávid Ferencet: vonja vissza – vagy legalább is ne képviselje nyilvánosan – a Krisztus nem-imáadásának és nem-segítségül-hívásának tanítását („*non adoramus et non invocamus*”). Erre a találkozásra még visszatérünk, mert ott mutatjuk be a dávidferenci unitarizmus és a socinianizmus közti teológiai különbséget, és azt a sajnálatos helyzetet, amelyben az „illetékesek” előre eldöntötték Dávid Ferenc életének és reformációjának további alakulását.

Dávid elítélése után Socinus Lengyelországba ment, ahol 15 éven át a lengyel antitrinitárius és unitárius reformáció szolgálatában munkálkodott.

Előbb Krakkóban telepedett le, ahol az anabaptista gyülekezethez szeretett volna csatlakozni. Az 1580-ban tartott rakóvi zsinaton tagja akart lenni ennek a közösségnek, de nem sikerült neki, mert azt kérték tőle, hogy újrakeresztelkedjék meg. Az újrakeresztelkedésre Socinus nem volt hajlandó, mert – érvelése szerint – a már megkeresztelteket az újrakeresztelés sem teheti „igazabb” kereszténnyé. Az újrakeresztelés elutasítása azt jelentette, hogy Socinust nem engedték úrvacsorában részesülni és nem válhatott egyházztaggá. A visszautasítás dacára azonban továbbra is részt vett az anabaptisták istentiszteletein, gyűlésein, zsinatain, sőt: ellenfeleikkel szemben védelmezte is őket.

Az 1584. évi wegróvi zsinaton Socinus hangsúlyozta, hogy Krisztus nemso-kára megjelenik, és imádni kell őt, ellenkező esetben nem lennének jobbak a zsidóknál és a hitetleneknél.

1588-ban a bresti zsinaton (Litvánia) a szakadás nyilvánvalóvá vált, s ő lett az úgynevezett „Kisebbik Egyház” vezető tekintélye. A Kisebbik Egyház szellemi központja közel 50 éven át Raków lett. Az unitarizmus (sok esetben socinianizmusnak, arianizmusnak, antitrinitarizmusnak nevezik) népszerűségére

vall, hogy Raków kálvinista vezetője egy hitvita után csatlakozott a Kisebbik Egyházhoz (1600), és két évvel később iskolát alapított Rakówban. Az iskola hírnevére vall, hogy nemcsak a szociniánus családok, hanem protestáns és római katolikus családok – főleg nemesek – gyermekei is látogatták. A tanulók száma hamarosan ezerre emelkedett.

Nyomdát hoztak Krakkóból (ekkor jelentették meg az antitrinitárius munkák többségét, itt tartották a zsinatokat; egy zsinat egy-két hétig tartott). A lengyel unitarizmus virágkorában kb. 330 gyülekezetük volt.

Socinus a fenyegetések miatt kénytelen volt elhagyni Krakkót: a jezsuiták által felbujtott csöcselék lerombolta gyülekezési helyüket (1591). Három évvel később Socinust is megtámadták (1594), száját sárral tömték tele azzal az indokkal, hogy „megrontotta apja hitét”. Négy évvel később, amikor a *De Iesu Christo Servatore* című könyve Krakkóban megjelent, a gyűlölet újra fellángolt ellene. A felbőszített tömeg betört házába, mindent összetört, és a súlyos betegen fekvő Socinust kihurcolták a város főterére, ahol szeme láttára égették el könyveit, kéziratait, és elhatározták, hogy a „veszélyes eretneket” a Visztulába dobják. A krakkói egyetem római katolikus rektora és két tanára mentette meg a tömeg bosszújától.

Socinus egy közelben lakó nemes úr birtokára menekült, aki befogadta őt, és akinek a lányát később feleségül vette. A házasságból egy kislány született, de Socinus felesége korán meghalt.

A krakkói kegyetlenség csak előjátéka volt annak, ami a lengyel unitarizmusra nézve az igazi megpróbáltatást, majd a pusztulást jelentette. 1638-ban ugyanis bekövetkezett a szellemi központ, Raków elpusztítása. A pusztítás azzal az ürüggyel kezdődött, hogy egy római katolikus személy keresztet állított fel a város bejáratához. A rakówi iskola két tanulója – nem tudni, miért, csintalan-ságból, vallásos meggyőződésből, felbujtás nyomán? – addig dobálta a fake-resztet, amíg az kettétört. A tanulókat szüleik és a közösség is megbüntette, de a krakkói római katolikus püspök alkalmasnak látta a helyzetet az „arianizmus” szellemi központjának megsemmisítésére és az ariánusok „kiirtására”. Ez be is következett: az iskolát lerombolták, templomukat elvették, a lelkészeket törvényen kívül helyezték, lengyel testvéreinknek menekülniük kellett, de még volt annyi erejük, bátorságuk és akaratauk, hogy új iskolát alapítottak Luklawicében. A nyomdájukat a Visztulán úsztatva Danzigba menekítették. A többit már tudjuk: azt, hogy mit jelentett a lengyel unitáriusokra nézve 1660. július 10-e és az azt követő időszak.

Socinust lelkileg nagyon megviselte a rakówi iskola és templom lerombolása, fizikai ereje egyre gyengült, és maga is Luklawicébe költözött. Élete utolsó éveit írással és a gyülekezetek látogatásával töltötte 1604-ben bekövetkezett haláláig.

Sírját – a hagyomány szerint – felbérelt fanatikuskok feltörték, hamvait szét-szórták. Sírjának helyét azonban ismerjük, a kegyelet emlékművet állított oda, s

ezt 1927-ben a Szabadelvű Nemzetközi Keresztények konferenciája alkalmából újra felavatták. (Itt jegyezzük meg, hogy 2004. szeptember 24-e és 26-a között Krakkóban és Luklawicében tudományos ülészakot tartottak Socinus emlékére.)

Említésre méltó, hogy élete utolsó éveiben Socinus azt a megbízást kapta, hogy az 1574-ben kiadott és továbbra is használatban levő kátét revideálja egy fiatal lelkész, Stoinski segítségével. Ez a káté a *Christianae Religionis brevissima Institutio* nevet viselte, amelyben Socinus a hitelvek rövid summázását szerette volna elvégezni. Halála után egy évvel azonban munkatársa is elhunyt, munkájukat azonban folytatták és befejezték: Valentinus Schmalcius, Hieronimus Moskorovius (Moskorowski) és Johannes Völkel. A munka 1605-ben jelent meg lengyelül Rakówban, ezért a címe: *Catechesis Racoviensis*, vagy magyarul: a *Rakóvi Káté*. A káté 6 latin, 1 német, 2 holland, 2 angol, és magyar kiadásban (1607) jelent meg.

Socinus Faustus és Dávid Ferenc találkozása

Socinus és Dávid Ferenc találkozása és teológiai eszmecseréje történetének hátterében az a sajátos helyzet állt, amelyet a Dávidra nehezedő, a jezsuiták által irányított katolikus nyomás hozott létre, és amelynek következményeitől Blandrata György „föltette az egyházat” – vagy saját státusát.

Közismert, hogy Dávid az országgyűlés által 1577-ben megújított innovációs törvény ellenére 1578-ban nyilvánosan is hirdetni kezdte a Krisztus nem-imádásának tanát (például az 1578. évi tordai zsinaton; egyébként itt fejtette ki, hogy a gyermekkeresztelést el kell törölni). Az óvatos Blandrata megrettent Dávid teológiai határozottságától, és úgy gondolta: Erdélybe hívja Socinust, akinek a Krisztus személyéről és megváltói munkájáról tartott bázeli hitvitáiról és az 1578. július 12-én befejezett munkájáról (*De Iesu Christo Servatore*) tudott, azzal a céllal, hogy Socinus a teológiai eszmecserék után meggyőzze Dávidot: álljon el a Krisztus nem-imádásának teológiai felfogásától – vagy legalábbis ne terjessze azt nyilvánosan.

Socinus eleget tett Blandrata felkérésének, és Bázeltől Lengyelországon át – a lengyel testvérek ajánlólevelével – Kolozsvárra érkezett. Dávid házában szállásolták el, itt-tartózkodása költségeit Blandrata fedezte.

Socinus érvelése nem győzte meg Dávidot, aki továbbra is kitartott teológiai meggyőződése mellett. És ez nem is volt véletlen, hiszen Dávid már 1570. november 29-én levelet írt Jacobus Palaeologus antitrinitárius gondolkodónak, amelyben nyíltan kifejtette nonadorandista nézeteit, és jóval Socinus látogatása előtt többször is volt alkalma személyesen tárgyalni erről a meggyőződéséről Palaeologussal annak kolozsvári tartózkodásai idején; közismert, hogy Palaeologus a nonadorantizmus híve volt.

A Dávid és Socinus közötti teológiai nézetkülönbségre részletesebben vizsgatérünk.

A találkozás során elhangzott „szellemi disputáció” tárgyát és lefolyását két, később megjelent munkából ismerjük:

– a *Defensio Francisci Davidis in negatio de non invocando Jesu Christu in precibus*ból, amelynek szerkesztői nonadorandisták voltak (Matthias Vehe-Gliurius, ifj. Dávid Ferenc, Trauzner Lukács), de az indítványozó és az irányító Jacobus Palaeologus volt. A munka Aleksey Radecki nyomdájában jelent meg 1580-ban (később kétszer is újra kiadták), illetve

– a *De Dualitate* című dávidferenci munkából, amelyet a *Defensio* mellé csatoltak. Ezt a munkát Márkos Albert 1943-ban lefordította, és *Dávid Ferenc értekezése a kettős istenségről* címen jelent meg.

Dávid életének további alakulását ismerjük. Tény, hogy Socinus 1579-ben dolgavégezetlenül távozott Erdélyből.

Palaeologus az említett munkájában azzal vádolja Socinust, hogy erdélyi látogatásával hozzájárult Dávid elítéltetéséhez. Nem tudhatjuk, hogy Dávid elítéltetése és halála után mit érezhetett lelkiismeretében Socinus, de tény, hogy Blandrata „számításai bejöttek”, és Socinus a találkozás, eszmecsere teológiai lényegét egy későbbi munkájában leírta, *De Jesu Christu invocatione: disputatio, quam Faustus Socinus per scripta habuit cum Francisco Davidis anno 1578, et 1579, paullo ante ipsius Francisci obitum* címmel (Raków, 1595). Tény az is, hogy Socinus „látogatása” után az erdélyi és a lengyel unitáriusok közti viszony elhidegült, ez azonban a két egyház szorongatott helyzetéből is adódhatott, nemcsak Socinus „kolozsvári vendégeskedéséből”. Természetesen nem beszélhetünk a viszony megszűnéséről – amire ékes bizonyítékul szolgált később az 1660. július 10-e utáni kölcsönös ragaszkodás, segítségnyújtás és szeretet.

Itt szeretném megemlíteni, hogy Socinus és Dávid Ferenc találkozásának irodalmi emléke Páskándi Géza *Vendégség* című történelmi drámája (1968/1969-ben írta), amely először a *Korunk* 1970/4. számában jelent meg, legújabb kiadása az *Erdélyi triptichon* című munkában. (A triptichon kifejezés a képzőművészetben hármast, kinyitható oltárképet jelent, amely a szentháromságot szimbolizálja. A drámák – mondja Páskándi – „az én protestáns létemet, az én szellemi oltárképemet jelentik.”)

A dráma szereplői (Páskándi elképzelésében): Dávid Ferenc, Erdélyben és a világon az első unitárius püspök, Mária, a szolgálólánya, vendége: Socino, a világlágyó teológus, Blandrata György, a fejedelem udvari orvosa, Trauzner Lukács, a püspök veje, Kapitány, katonák.

Az Egyház a dráma és annak esetleges színpadi megjelenítése ellen a maga rendjén tiltakozott (435/1971. április 2. EKT). A tiltakozó iratot dr. Kis Elek püspök és dr. Kovács Lajos főjegyző felkérésére Szabó Árpád akkori kolozsvári lelkész készítette. Az Egyház mindenekelőtt a történelmi hűség mellőzését és Dávid erkölcsi tartásának elferdítését kifogásolta. A tiltakozás megfogalmazója így summázza véleményét: „Nyilvánvaló, hogy a dráma egyes részeinek ilyen összeválogatása célzatos (a cáfolat érdekében), de célunk éppen az volt, hogy

bemutassuk általa: ez nem a mi Dávid Ferencünk, s mindaz, amit Páskándi ilyen értelemben ír, az kétségkívül Dávid Ferenc személyének és életművének a dehonasztalását jelenti. És ez ellen tiltakozunk. Az a meggyőződésünk, hogy a dráma előadása hazánk bármelyik színpadán nagy visszatetszést keltene, nemcsak híveink széles körében, hanem minden tárgyilagos és jóérzésű emberben”.

Véleményem szerint Páskándi bármennyire „zseniális hitvallónak” mutatja is be Dávid Ferencet, a „költőt”, indokolatlanul „kitalált” szereplő, Mária, valóban püspökünk erkölcsi tartását kérdőjelezi meg (lásd a dráma 3. és 5. képében). Úgyszintén Socinust is gátlástalan „szoknyavadásznak” tünteti fel a Máriával történt szerelmi kapcsolatai révén – ami egyáltalán nem felel meg Socinus jellemének.

A történetírás ugyanis igazolja, hogy Socinus fő erénye, akár mint teológusra, akár mint emberre tekintünk, az önmérséklet volt: „Mindig megőrizte hidegvérét, nem szidalmazta ellenfeleit (ami pedig akkoriban a vallásos vitatkozások alkalmával is szokás volt), hanem az udvaronc eleganciájával és udvariasságával, a józanész nyugodt érvelésével élt.”

Az irodalomtörténet azóta szépítgetni és magyarázni akarja Páskándi szándékát. Pomogáts Béla egyik tanulmányában például ezt írja: „Páskándi Géza félelmetes dramaturgiával mutatja be három felvonásban ennek a zsarnokságnak (1960-as évek) szellemiségét és működését, aljasságát és kíméletlenségét. Ugyanakkor Dávid Ferenc alakjában felmutatja a zsarnoki hatalom hiteles ellenfelét is: az igaz embert, aki a maga igazságában megfélemlíthetetlen és legyőzhetetlen... Páskándi történelmi drámájában ilyen módon a mindenkori zsarnokság logikájával, mentalitásával és működésével szembesülünk”. (*Három felvonás a zsarnokságról. Páskándi Géza Dávid Ferenc-drámájának környezete*)

Közismert, hogy a kolozsvári, budapesti és a békéscsabai színház az Egyház tiltakozása ellenére is bemutatta a darabot. Utoljára 2003. október 13–14-én mutatták be a Pesti Színházban, Pozsgai Zsolt rendezésében.

Számomra az idő múlása sem tudja megszépíteni – és semmiféle újszerű magyarázat – Páskándi e történelmi drámáját, még ha a zsarnokság elől 1975-ben Magyarországra menekült író később Kossuth-díjas is lett; továbbra is történelmi örökségünk elferdítésének és ízléstelennek tartom. A történelmi dráma előadása csak azokban nem kelt visszatetszést, akik nem ismerik a múltat, az akkori események történelmi hátterét.

Bözödi Györgynek adok ma is igazat, aki az *Igaz Szó* 1970. szeptember 25-i kerekasztal-értekezletén azt mondta: „Az író változtathat a történelmi valóságon a művészi céljai érdekében, hogy alakjainak jellemét, mondanivalójának lényegét tömörebben kifejezze, de ez nem mehet odáig, hogy egyenesen ellentétbe kerüljön a tényekkel, közismert hősei pedig jellemükkel össze nem férhető szerepben jelenjenek meg... Történelmi mű írásakor elengedhetetlenül szükséges a történelem alapos ismerete és alapvető vonásainak tiszteletben tartása”. Ennek az alapvető követelménynek Páskándi nem tett eleget!

A socinusi és a dávidferenci teológiák egybeesései és különbségei

Az alcím érzékeltetni szeretné a szocinianizmus és a dávidferenci unitarizmus közti teológiai egyetértéseket és különbségeket. Természetesen számolnunk kell azzal, hogy a mai unitárius teológia sok kérdésben más álláspontot szólaltat meg. Ez egyrészt hitelveink fejlődésének, másrészt az angol–amerikai unitárius teológiai hatásnak tulajdonítható.

Mindkét teológus egyetértett abban, hogy a hitelveket a Bibliából igazolják, és mindkét teológus kiváló bibliaismerettel rendelkezett.

A legnagyobb eltérés a krisztológia területén mutatkozott, és alapjában véve a különböző értelmezés vezetett oda, hogy a szóbeli és az írásbeli viták során nem jutottak közös nevezőre.

Az írásbeli vita első terméke Dávid *De non invocando Jesu Christo in precibus theses Francisci Davidis* című munkája, amelyben négy tételben foglalta össze a maga nézetét:

– Istennek szigorú parancsa, hogy az Atya Istenen kívül senkit sem kell segítségül hívni;

– Krisztus szintén azt tanította, hogy a mennyei Atyán kívül senkit sem kell segítségül hívni;

– Az igaz könyörgés lélekben és igazságban az Atyához szól, tehát nem igaz az, amely a Fiúhoz szól;

– Jézus „mintaimáját” nem a Krisztushoz, hanem az Atyához intézte.

Socinus elismerte Dávid érveléseit, de hangsúlyozta, hogy Krisztust érdemeiért lehet imádni is, „minthogy az ő imádásával elsősorban nem neki, hanem voltaképpen az Istennek adózunk tisztelettel”. Blandratát nem elégtette ki Socinus érvelése, és az ő nyomására Socinus irataiba beiktatta: „tagadhatatlanul tartozunk imádni Krisztust”. Írásaiban azonban ott maradt az őszinte belátás, hogy Krisztus segítségül hívására „nincs parancs a Szentírásban, és így csupán lehetséges, nem pedig kötelességből következő őt segítségül hívni”. Socinus – talán Blandrata sugallatára – azzal érvelt, hogy Krisztus nem-imádásának tanával Dávid Mózes akarja Krisztus „helyébe ültetni”. Dávid azzal is érvelt, hogy Jézus születésekor az angyalok nem Krisztust, hanem az Istent dicsőítették.

Az események további alakulását ismerjük, amelyek Dávid Ferenc elítéléséhez vezettek. Tárgyunk szempontjából jó megjegyezni, hogy Socinus mindvégig Blandrata támogatója maradt, és ott volt azon az 1579. április 7-én tartott, Blandrata-szimpatizáns értekezleten is, amelyen a további eseményeket körvonalazták, és Dávid elhallgattatását kitervelték. Dávid elítélése után (1579. június 1.) Blandrata értesítette a történekről a lengyel testvéreket (június 17.), Socinus még megvárta a válaszukat, amelyet a lengyelek augusztus 24-én a Belzycében tartott zsinaton fogalmazták meg, de hamarosan, szeptember 10-én, Lengyelországba távozott. Erdélyi küldetését befejezettnek tekintette, és a dolgok további irányítását Blandrata György és Hunyadi Demeter vették át.

De küldetése befejezése előtt Erdélyben az unitarizmus teológiai irányulása már más irányt kapott, július 20-án szavazattöbbséggel megválasztották ugyanis Hunyadi Demetert új püspöknek (akit a fejedelem hamarosan megerősített tiszt-ségében), s ezen a zsinaton egy hitvallást is megfogalmaztak és aláírtak, amelyet *Consensus Ministrorum* néven ismerünk. Hogy a hitvallás megszövegezésénél mennyi volt Socinus szerepe – ha egyáltalán volt –, nem tudjuk, az egyháztörténetben úgy ismeretes, mint Blandrata „szövegezése”. Ott volt-e a zsinaton Socinus? Lehet, hogy igen, de személye már nem volt fontos, sőt, talán kívánatos sem.

Hasonlítsuk össze a történelmi hűség kedvéért a hitvallás krisztológiai megállapításait (a lelkészek és a hívek nevében beszél) a dávidferenci tételekkel:

- a szentírás igazi értelme szerint a názareti Jézust Isten egyszülött fiának hiszik és vallják;

- őt tisztelni és imádni valónak hiszik, mivel a Fiúban az Atyát illetjük tisztelni;

- segítségül is kell hívni őt, mert lelki javakat várhatnak tőle a hívek szükségükben;

- Jézust a szentírással egyetértve annak a Krisztusnak mondják, aki a mi fejünk, az egyháznak most is királya, és aki, ha át fogja is adni országát az Atyának, ebből nem következik, hogy most nem Istenünk, királyunk és főpapunk.

Dávid és Socinus egyaránt az apostoli hitvallást látta az egyetlen olyan közös alapnak, amelyet el kell fogadni.

A Dávid által kifogásolt gyermekek keresztelést a zsinat helyreállította, az áldást a 2Tessz 3, 16.18 alapján kötelezővé tették.

Socinus 1584. március 14-én Lengyelországban a Pawlikowicében tartott hitvitán Francken Christian (1552–1602?) német antitrinitárius gondolkodóval szemben fenntartotta a Krisztus imádásáról és segítségül hívásáról szóló teológiai felfogását.

A hitvita kezdettől fogva a kölcsönös meg nem értés jegyében zajlott, Francken ugyanis „a diszkussziót kizárólag racionális argumentumok” alapján kívánta folytatni, azzal érvelve, hogy „az Írást mindenki saját szubjektív meggyőződése szerint hajlíthatja és interpretálhatja”. Socinus vitapartnere érvelését nehezen fogadta el, mert „argumentumai Krisztus adorációja érdekében bibliai textusok exegézisére volt felépítve.” Francken a teremtő és a teremtmény különbségnek kijáró tiszteletadás tényéből indult ki (ez volt bizonyítéka non-adorantizmusának). Mivel a teremtő (Isten) és a teremtmény (Krisztus) természetüket illetően lényegszerűen különböznek, ezért lényegszerű különbségnek kell lennie az Istennek kijáró és a teremtménynek adott tiszteletadás között is. Istent imádni kell, de Krisztust mint teremtményt nem szabad imádni. Socinus kétségbeesetten bizonygatta, hogy Krisztust azon érdemeiért, amelyeket az Atyától kapott, imádni kell. Francken könnyedén cáfolta meg Socinus felfogását, mert szerinte Krisztus mint teremtmény az isteni attribútumoknak nem lehet

részese, hiszen azok végtelenek (ex definitione); ha isteni attribútumokkal rendelkezett volna, akkor ez azt jelentené, hogy Krisztus részt vett a világ teremtésében. Krisztusnak ilyen természetű munkáját márpedig maga Socinus sem fogadta el. A kiváló lengyel egyháztörténész, Lech Szcucki a vitát így értékelte: „Bármit tartunk is Francken érvelésének »technikai oldaláról«, el kell ismerünk, hogy itt éles elmével felfedte Sozzini krisztológiájának neuralgikus pontját, aki látható erőfeszítéssel védelmezte annak a nézetnek a koherenciáját, hogy Krisztus mint purus homo részese az isteni attribútumoknak.”

A hitvita eredménye igazolja, hogy Socinus sohasem volt, és nem is tudott nonadorantista teológussá „fejlődni”. Ezért nem csodálkozhatunk a Dávid Ferenczel folytatott disputáció eredménytelenségén.

Ennek ellenére a szocinianizmus teológiai alaptételei közül több is termékenyítőleg hatott az erdélyi antitrinitárius és unitárius teológiai gondolkodásra. Ezek közül megemlítjük a következőket:

- a vallási türelem kihangsúlyozása;
- a szentháromsági dogma megkérdőjelezése és elutasítása;
- Jézus tanításainak – és nem személyének – értékelése; a Hegyi beszédek útmutatóknak tartották;
- az üdvözülés feltétele Isten akaratához való igazodás, amelyet Jézus tanításaiban megfogalmazott;
- az áteredő bűn, a predestináció, a helyettes elégtétel és az örök kárhozat tanának elutasítása;
- az úrvacsorát Jézusra való emlékezésnek és az élet értéke iránti hálaadásnak tartották;
- hittek az emberi természet jóra való képességében és a bűnbocsánatban, amelynek indoklását Isten szeretetében vélték.

Felmerül a kérdés, nyert-e valamit az erdélyi antitrinitarizmus és az unitarizmus Socinus Faustus, „vándorteológus” munkájából, és hogyan értékeljük ma?

Válaszom, hogy bár Socinus tehetséges antitrinitárius gondolkodó volt, de krisztológiája „óvatos” volt, nem tudta követni Dávid, Palaeologus vagy Francken és mások radikalizmusát. Életútja a 16. századi „vándorteológus” élet-történetét példázza, sikerekkel és kudarccal.

Teológiatörténetünk számbavételekor úgy vagyunk, hogy „se vele, se nélküle” nem tudhatjuk igazán értékelni az unitárius reformáció lényegét. Socinus halálának 400. évfordulóján elismerésünket fejezzük ki az antitrinitárius tanok melletti kiállásáért és a lengyel unitarizmusnak nyújtott szellemi-lelki támogatásáért.

Ajánlott forrásirodalom

- BALÁZS Mihály: Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1988.
- BALÁZS Mihály: Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1998.
- BENCZÉDI Pál: Socinus Faustus emléke. Keresztény Magvető LXV(1933). 84.
- BENCZÉDI Pál: Socinus Faustus mint úttörő. Keresztény Magvető LXVIII (1936). 243.
- BORBÉLY István : A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században. Kolozsvár, 1914.
- BORBÉLY István: A mai unitárius hitelvek kialakulásának története. Keresztény Magvető. LVI(1924). 137-140.
- DÁN Róbert-PIRNÁT Antal (szerkesztők): Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1982. Innen. Szczycki, Lech: Polish and Transylvanian Unitarianism in the Second Half of the 16th Century. 231.; Williams, H. George: The Christological Issues between Francis Dávid and Faustus Socinus during the Disputation on the Invocation of Christ, 1578-1579. 287.; Godbey, John: Socinus and Christ. 57
- DÁN Róbert: Matthias Vehe-Glirius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian with his collected writings. Budapest-Leiden, 1982.
- DÁVID Ferenc Értekezése a kettős istenségről. De Dualitate. Fordította Márkos Albert. Kolozsvár, 1943.
- DÁVID Ferenc szellemi hagyatéka: Keresztény Magvető. 85(1979). 153.
- Földi és égi hitviták. Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból. Fordította Nagyillés János. Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Balázs Mihály. A Dunánál. Budapest., Qui One Quint. Kolozsvár. 2003.
- JAKAB Elek: Dávid Ferenc emléke. Budapest, 1879.
- JAKAB Elek: Adalékok a magyar és a lengyel unitáriusok közti régi testvéries viszony megismeréséhez. Keresztény Magvető. XXIX(1894). 316., XXX(1895). 325.
- JAKAB Elek: Néhány adat Blandrata György élete és jelleme ismeréséhez. Keresztény Magvető. XII(1877). 1.
- PÁSKÁNDI Géza: Erdélyi triptichon. Kriterion. Bukarest - Kolozsvár. 1998.
- POMOGÁTS Béla: Három felvonás a zsarnokságról. Páskándi Géza Dávid Ferenc drámájának környezete. (internet)
- ROSHAVEN, C. Craig: The Heresy of Socinus Faustus. (internet)
- SZCZUCKI, Lech: Két XVI. századi eretnek gondolkodó. (Jacobus Palaeologus és Christian Francken). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980.
- The Polish Brethren. Documentation of the History and Thought of Unitarianism in the Polish – Lithuanian Commonwealth and in the Diaspora, 1601-1685. Edited, translated and interpreted by George H. Williams. Harvard Theological Studies. Vol. XXX. New York, 1980. I–II. kötet.

- TÓTH György: Dávid Ferenc ...Emlékezete. A Magyar Unitárius Egyház kiadása. Budapest. Unitárius Kis Könyvtár LXXIV. (év nélkül).
- ZOVÁNYI Jenő: A magyarországi protestántizmus 1565-től 1600-ig. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1977.
- WALLACE, Robert: Antitrinitarian Biography or Sketches of the Lives and Writings of Distinguished Antitrinitarians. London. 1850. I-III. kötet.
- WILBUR, M. Earl: A mi unitárius örökségünk. Fordította és kiegészítette Szent-Iványi Sándor. Az Unitárius Sajtó- és Iratterjesztő kiadása, Kolozsvár 1937–1938.
- WILLIAM, H. George: The Radical Reformation Missouri ³1992.

CSEKE PÉTER

AZ IGAZMONDÁS PIRENEUSI MAGASLATÁN

In memoriam Szabó Gyula (1930–2004)

Amióta szíven ütött a hír, hogy 2004. december 21-én hajnalban, életének 75. évében elhunyt Szabó Gyula – aki végakarata szerint szülőfalujában, a Hargita alatti Homoródalmáson tért meg az anyaföldbe –, egyfolytában arra gondolok: immár végérvényesen ott láthatjuk őt az igazmondás pireneusi magaslatán. Három emberöltőnyi életidejében átélt négy évszázadot, megélt három hosszú kisebbségi korszakot s egy rövid „pünkösdi királyságot”, irodalmi vesszőfutásainak szenvedés-történeteiben pedig túlélte öt szívinfarktust. Bámulatos önuralmával, bölcsességével mindent méltósággal tudott elviselni, csak az igazságtalanságokat nem. Elsősorban a történelmieket. Az értelmes munka és a történelmi józanság megszállottjaként egész életében – még beszédes hallgatásaival is (vagy azokkal leginkább?!) – eligazítója volt az elbizonytalanodóknak. Ebben nem kis szerepe lehetett annak, hogy magasba ívelő pályakezdésétől a testét le(b)írhatatlan fájdalommal mélybe húzó haláláig az édesapjával való „cinkosság”-ban szemlélte élet és írás értelmét: „érdemes-e élni, ha az élet már nem az értelmes munkát, hanem csak a szenvedést jelenti” (?!)¹ Az almási havasoktól a Pireneusokig „látó” (Kurta) Szabó Mózes 1953 májusában, miután elolvasta fia első írásait a kolozsvári *Utunkban*, úgy fogta kezébe – kétszer is – a ceruzát, hogy a Pireneusokon és századokon túl világló soraival egyszersmind a majdani írói pályakép négy kötetét² (*Képek a kutyaszoritóból*) is „előszavazza”: „Ha még írni akarsz, írd a valóságnak megfelelően, mert nem szeretném, ha itt-hon valaki a szemem közé vágna, hogy pénzért meghamisítod a történelmet... [...] S hogy nem írtál volna a valóságnak megfelelően, abban nem is kételkedem. De a valóságot olyan étvágygerjesztő csomagolásban lehet feltálni, hogy az embernek összefut a nyál a szájában. És lehet olyan a csomagolás (ezt nem reád értem), hogy az embert kirázza a hideg, amikor olvassa. Pedig a tartalom egy, csak a burkolat különböző. Valahol azt olvastam, hogy kétféle igazság van, Pireneusokon inneni és túli igazság. Csak az a kérdés, hogy az ember melyik oldalon van, és milyen az az ember. Szerintem minden embernek két oldala van: jó és rossz, s lehet az egyik embernek csak a rossz oldalát mutogatni és szidni, s a másik embernek csak a jó oldalát mutogatni, és az égig magasztalni. Tehát

¹ Gazda Árpád: *In memoriam Szabó Gyula (1930–2004)*. Krónika, 2004. december 22.

² Szabó Gyula: *Képek a kutyaszoritóból*. Műhelytitkok szabadon. I–IV. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2001–2002.

mind a két emberről a valóság van esetleg megírva, csak egyoldalú megvilágításban.”³

Hetvenedik életévének küszöbén, amikor kitöltötte volt a budapesti Greger-Biográf Kiadó *Ki Kicsoda* 2000-res kötetének kérdőívét, az utolsó kérdésre azt válaszolta, hogy az írói munkán kívül voltaképpen csak a szőlőművelés és a szívgyógyászat foglalkoztatja. Első infarktusa⁴ után ugyanis vérbeli szőlősgazdává képezte át magát (volt szerencsém többször is ízlelgetni borát) a kolozsvári Donát-negyedben, a Gyalui havasok előőrseinek – almási „hegyekre” emlékeztető – lábánál. Életmeghosszabbító napjait attól kezdve a múlt idő szőlőhegyén töltötte, „függőleges veszedelmekkel” küszködve.

A Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium tehetségmentő tanárai fedezték fel a negyvenes évek elején, akárcsak a vargyasi Borbáth Károlyt, aki történelmünk „félelmetes memóriájú” mindentudójaként majd hátizsákban hordja *A sátán labdái* – „infarktus-szerző” – öt kötetének „építőtelepére” a (Ceașescu-időkben zárolt) történeti forrásmunkákat. Szülőfalujában a feledhetetlen emlékü Kozma Miklós kántor-tanító úr volt az, aki „feltarisznyálta” a „tudás fája” felé vezető első szekérútra. Csak Almásról két lovas szekér indult 1942. szeptember 20-án Keresztúrra, de a Kénos-tető „kapaszzkodóiban” már újabb fogatok „duzzasztották” égi magasba a „repülő szalmazsákok” bennem is élő „bűbájos látványosságát”, azonképpen, miként a *Gólya szállt a csűrre* szülőföld-vallomásai megörökítették: „a szekerek púposra rakva szalmazsákokkal, a hegyében mint kakasülön a tanulni vágyó kakóca-fiatalság, mely tudásvágyában vándormadarak költöző életmódjára tért át, s annyival is buzgóbban mászkálhatott a tudás fáján, hogy közbe-közbe a tudásért folytatott röpködések és kukorékolások fáradalmait otthoni szalmával töltött szalmazsákok fészkein pihenhette”.⁵ (Bizonyára kevesen tudják, hogy az említett Kozma Miklós *unitárius énekeskönyvünk* egyik dallamszerzője. A magam pályájának alakulása szempontjából is ugyancsak meghatározónak érzem, hogy amikor Homoródszentpálon karmesteri pályája elé kerültem, nemcsak zenei anyanyelvünk szépségei iránt tett fogékonnyá, nemcsak fogalmazni tanított – szabatosan, szépen, szemléletesen magyarul –, de

³ A két májusi levél teljesebb szövege az író szülőföld-vallomásainak kötetében (*Gólya szállt a csűrre*. Novellák, emlékezések, vallomások. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1974. 110–114.) jelent meg először. Az apai szigor „varázsáról” ezt olvashatjuk: „Amit egyszer megmondott, azt megmondta egyszer s mindenkorra, többet nem szaporította a szót, s a hallgatásával sokkal súlyosabbá tudta tenni a korholását és mélyebbé a gyöngédségét. Olyan volt, mint a keze: ha kézfogáskor megfogtad, érezted, hogy egy darab föld súlyosságát fogod, de ő szinte nem is fogta tiédet, csak úgy lágyan odatartotta, mint egy őszi termést.”

⁴ Az első szívinfarktus 1974. október 14-én érte Szabó Gyulát, azon a napon, amikor a Széchenyi téren tartott nagygyűlésen Nicolae Ceașescu máig hatóan Kolozsvárnak „dekrétumozta” a *Napoca* toldalékot.

⁵ Uő.: *I. m.* 105.

az igazmondás mindenkori igényét is igyekezett tudatosítani bennünk, amihez 1956 őszétől nem kis bátorság szükségeltetett.) A Petőfi-élményekkel is telítős zékelykeresztúri évek után (ebből az élménykőrből írta meg aztán 1969-ben a máig emlékezetes *Petőfi futását*, amelyben a költő „kifut a múzeumokból, lelábbít a talpazatokról, / hogy egyék a kapálók uzsonnájából a kukoricatábla szélén, / ha épp nem kerget lándzsájával az ulánus.”) Kolozsvárt „röpködté körül” a „tudás fáját”, a Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkarán. Még egyetemi hallgató, amikor első elbeszélése megjelenik, de már a bukaresti Irodalmi Könyvkiadó egyik kolozsvári szerkesztője. Hogy aztán a huszonötödik születésnapjára megjelent *Gondos atyafiság* első kötetével – önmaga számára is teljesen meglepő módon – „berobbanjon” az irodalomba.

Mint utólag kiderült, a második kötet már olyan „időzített bombának” bizonyult, amelynek utóhatását élete végéig szenvedte. (A *Székelyföld* decemberi számában megjelent – 2004. szeptember 10–15-i keltezésű – „végső számvetés”-ében is kitér az utóbbi tizenöt év irodalmi életének legnagyobb botrányára s egyben fél évszázados írói pályájának legmegalázóbb mozzanatára: „kifelejtették” a Romániai Írószövetség érdemnyugdíjasainak listájáról, miközben a *Gondos atyafiság*ot annak idején alpári módon megtámadó irodalompolitikus életjáradékra „érdemesülhetett”. S mert az „Úr csodásan működik”, a Hargita Megyei Önkormányzat – mintegy anyagi kárpótlásként is – Szabó Gyulát „szülőföldje iránti elkötelezettségéért, életművéért” 2004. június 26-án „lokálpatrióta díjjal” tüntette ki az almási unitárius templomban. Most már végérvényesen sajnálhatjuk, hogy a Kossuth-díjtól is „megkímélt” szerző nem az Országházban mondhatta el ezeket a szavakat: „Ha a Kárpát-medence magyarok lakta helyei megduzzadnának jóféle lokálpatriotizmusokkal, lehet, egészen földi közelségbe kerülne még az a bizonyos *Haza a magasban* is...”⁶)

Abban a reményben, hogy e kivételes jelentőségű életmű (majdani) recepciókutatóinak a segítségére lehetek, megpróbálom felidézni a „székelyloki történet” otthoni fogadtatásának két epizódját. (Ti. közös szülőföldünk a két Homoród-mente.) Alighogy megtanultam lovagolni, tízéves koromban Rózsa Sándor lován vágattam a „túlsó vízmentére”, a Kis-Homoród völgyébe – be egyenesen a Gondos portára. Az első világháború harctereit Tamási Áronnal és két nagyapámmal túlélte néhai Dombi Mózes tanító úr (aki „az első román időben” édesanyám kezét is fogta a palatábla előtt) ugyanis nemcsak Rózsa Sándor lovára ültetett fel az ötvenes évek derekán. Gábor Áron *negyvennyolcas* hangját is ki lehetett hallani abból – az én gyermekkoromban 1848–49-cel „kezdődött” a magyar történelem, s a kollektivizálás idején újjászületett „betyárvilág” volt a fő témája az esti szomszédolásoknak –, *ahogy* a Nagy-Homoród menti kicsiny Recsenyéd négyelemis iskolájában egy szép napon bejelentette: „immár nekünk is van írónk!” Amiképp

⁶ Uő.: *Őszi számvetés*. Székelyföld, 2004. 12. 159–166.

pen a *regény fogalma* Móriczhoz kapcsolódott először tudatomban, úgy attól kezdve Szabó Gyula testesítette meg számomra – az *Író*t. Pedig személyesen csak középiskolás diákként ismerhettem meg, jó néhány évvel azután, hogy a második kötetet „feldolgozó” rajoni pártértekezlet hatására Homoródmáson is elhangzott a szégyenletes mondat: „Emberek, a Kurta Mózsi fia olyan regényt írt, hogy megérdemelne, hogy felakasszák!” E kijelentésen aligha lehet csodálkozni, ha tekintetbe vesszük, hogy vidékünkön akkoriban hurcolták meg az ’56-os magyar forradalommal rokonszenvező unitárius lelkészeket. (Csak a Kis-Homoród mentén hétre emelkedett volna a számuk, ha az almási születésű Bencző Dénest nem mentik meg a mezőről hazaszaladó falusfelek.) Akiket elvittek, többnyire hét esztendő múltán szabadultak, hátra lévő életükre mindétig megfélemlítve. A Szabó Gyula-regények viszont – megcsonkítva, agyoncenzúrázva bár – változatlanul a biztonságérzetet sugallták annak az átmeneti korszaknak a létbizonytalanságában. Valahogy olyanformán, ahogyan a Gábor Áron szavai hatottak a háromszéki önvédelmi harcok idején. Az olvasók megéreztek, hogy az írott szónak is van hatalma. Más, mint amellyikkel naponként *szembekerültek*...

Nem csoda hát, hogy az almási hegyen innen és túl is meghallgatásra talált Szabó Gyula. Ha már egyszer úgy indult neki az írói pályának, amiképpen édesapja biztatta. Hogy emberi boldogulásunk Pireneusokon inneni és túli igazságainak érvényességét keresse.

Ha van Móricz-formátumú írója az erdélyi magyar irodalomnak, akkor Szabó Gyula kétségtelenül az. Nemcsak alkatát tekintve, hanem vállalkozásai jellege szerint is. Ha van Móricz-formátumú írónk, aki – szerencsénkre – a leginkább elütött Móricztól, úgy Szabó Gyula mindenképpen az. Saját bevallása szerint Móricznak minden sorát már akkor elolvasta, amikor még nem is sejtette, hogy valamikor író lesz – fölöttébb érdekes, hogy e tekintetben Tamásiról például sosem nyilatkozott! –, de nem követni akarta őt, hanem felnőni ahhoz a művészi magaslathoz, amelyen Móricz Zsigmond jelentette a mércét. Elsősorban nagyhatású *Erdély*-trilógiájával. (Megtiszteltetésnek vehette, hogy amikor megjelent történelemfilozófiai regényfolyamának első kötete, *A sátán labdáit* nyomban Móricz- és Bánffy Miklós trilógiájával vetették egybe. Az első párhuzamnál maradva: „Móriczé a szebb, a költőibb munka; a Szabó Gyuláé viszont sűrűbb, tömöttebb, barbárabb, korszerűbb – a szó tizenhetedik, de huszadik századi értelmében is. Móricz ugyanis újraköltötte az emlékirók világát, Szabó Gyula viszont művészi jó tetszését szabadjára engedve, mintegy újraolvastatja velünk a dokumentumokat, illetőleg éppen csak azt, amit élénk kíván adni belőlük. Másságában újszerű és magával ragadó ez a mostani Szabó Gyula-epika...”⁷)

⁷ Marosi Péter: *Kalliopé mint Klió?* In: M. P.: *Világ végén virradat*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1980. 93–104.

„Irodalmi berkekben” kezdetben még úgy ünnepelték Szabó Gyulát, ahogy annak idején Móricz jelentette be Szabó Pál érkezését a magyar irodalomba: *Új, nagy íróit küldött a falu*. Nem maradt el a „határon túli” elismerés sem. A Móricz-kutatóként indult Czine Mihály irodalomtörténész rögtön felfigyelt „a régen várt, új színeket, új látást hozó nagy íróra”, akiben „az élet újraálmódóját” ünnepelte. Méltán, mert – miként a budapesti *Új Hang* 1956. évi februári számában hírül adta – : „A paraszti élet minden nagy ábrázolójától hoz valamit: Móricztól a szabad lélegzetet és a rendkívüli drámaiságot, Szabó Páltól az áradó lírát, Veres Pétertől a gondolatgazdagságot és az élet minden ízében való ismeretét, Tamásitól az üdeséget, a költői finomságú nyelvet és a bensőséges látást. Ízlését, művészetét Solohov is erősen formálta...”⁸

Csakhogy „közbeszólt” 1956 magyar forradalma, és a második kötettel megkezdődik a *Gondos atyafiság* és a szerző kálváriája, irodalompolitikai vesszőfuttatása. (A részleteket a *Képek a kutyaszoritóból* lapjai dokumentumhűséggel idézik fel.) Mindazonáltal a regénytrilógia kiállta a múltó idő próbáját, mert – miként Görömbei András írja a *Kisebbségi magyar irodalmak* című 2001-es szintézisében – az erőltetett kollektivizálással járó paraszti életforma-változást egyéni módon tudta ábrázolni. „A történelmi változást a magánélet háttérében jelenítette meg. Ily módon sikerült elkerülnie a sematizmus veszélyét. Nem sémák töltik ki regényét, hanem élő emberi alakok, akik szeretnek és barátkoznak, örülnek és csalódnak, boldogok és szenvedők. Egyéni életsorsuknak és a történelem változásának azonban nagyon szoros a kapcsolata, a politikai hibák életsorsokat zúznak össze. Szabó Gyula regénye eleven példákkal mutatott rá arra is, hogy a forradalmi változás csak akkor töltheti be történelmi hivatását ember-séges módon, ha közben nem sérti meg saját eszményeit, és vigyáz a személyiség természetes igényeire is.”⁹

A *Gondos atyafiság* megjelentetésért folytatott küzdelem idején még ez volt Szabó Gyula művészi programja: úgy írni, hogy a kort, a paraszti világot, az egyén és a társadalom gondjait igazabb valóságában tudja felmutatni, mint a közvetlenül előtte járók, az ötvenes évek erdélyi prózájának „példaképei”. Megtehet-e, hiszen belülről ismerte azt, amit mások kívülről közelítettek meg. Bizonyára a Móricz-ösztönzésnek is köszönhető, hogy az általa ábrázolt világ nemcsak a leszegényített erdélyi magyar falu – önerejében még bízó – újjáteremtett, „égi mása” volt; hanem egy kicsit rokona Reymont, Solohov és Rebreanu világának is.

Ha a hatvanas évek elején – a trilógia újraírásával új regényt adott a kezünkbe – zárul Szabó Gyula pályájának első szakasza (1963 táján), akkor a második periódus, a nagy vállalkozást előkészítő művészi útkeresés még jó évtizedet vesz

⁸ Idézi Szabó Gyula a *Képek a kutyaszoritóból* első kötetének 265. lapján.

⁹ Görömbei András: *Szabó Gyula*. In: G. A.: *Kisebbségi magyar irodalmak (1945–2000)*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001. 39–44.

igénybe, s úgy zárul le 1973-ban, hogy előrevetíti a harmadik pályaszakasz nagy meglepetését: a történelemfilozófiai folyamregényt. Ami kétségtelenül összefügg azzal, hogy az élet jócskán megváltozott, embertelenné vált a történelem.

Egyre inkább az ember belső világa felé fordul. Olyan kérdések foglalkoztatják, mint lét és nemlét viszonya; mi az élet értelme; hol az egyén helye a mindenségben; mit jelent a 20. század utolsó harmadában élni és embernek maradni? Felismeri: az irodalomnak az ember belső világa a csatateré; az íróknak ott kell csatát nyernie. Mindenki a maga belső lelki tartalmai szerint éljen – figyelmeztet novellisztikájának antológia-darabjaiban; mert ez a feltétele annak, hogy – jobbik énünk tudatosabb vállalása árán – a minket körülvevő világot, környezetünket is emberibbé alakíthassuk. A „nagy regény” világából kiszabadulva – folytatja gondolatmenetét Görömbei – „a személyiség etikai és légtömbjéhez megtalált összetett ábrázolási mód” jelenti Szabó Gyula pályájának második csomópontját. Harmadik novelláskötetében (*Szerelmünk havában*, 1967) már eltűnnek az anekdotikus elemek, vagy pedig mély jelentésűvé válnak: „Az ábrázolásmód szembevető újdonsága pedig a nagyfokú tömörítés, lírai és szimbolikus elemek koncentráció eszközként való alkalmazása, képzelet hirtelen váltása a valóságsűrítés igényével és eredményével.”¹⁰

És miközben ezeket a tapasztalatokat összegezi, egyre inkább érzi, hogy a megváltozott létviszonyok megközelítéséhez és ábrázolásához nagyobb távlatot kell találnia. Hogy egyén és közösség boldogulásának ellentmondásos viszonyairól időtálló válaszokat sugallhasson. A szülőföld világa egyre inkább kitágul előtte, az idő pedig századokat átkarolóvá válik. Miként azt az 1973 májusában-júniusában írt *Gólya szállt a csűrre* szülőföldvallomásai tanúsítják.

Nemcsak a *Gondos atyafiság* keletkezésének háttérját mutatja be, de egyszerűen olyan általános emberi értékek mellett tesz hitet, amelyek nem tűnhetnek el a paraszti életforma megváltoztatásával. A hajdan-volt élet örök törvényszerűségeit úgy mutatja be, hogy közben teherbírásukat is kimutatja a történelem válságosra forduló időszakában. Am ekkor már több mint tízévi történelmi búvárkodás áll mögötte; történelmi dokumentumok, hajdani levelek, emlékiratok, családi krónikák tízezernyi lapját böngészte át és jegyzetelte ki, hogy három évszázad távlatából is napi érzékletességgel tárhassa elének ország és nép gondját; egyén és közösség útját a történelem útvesztőin át; a mindenkori hatalom működésének mechanizmusát.

Attól kezdve a történelem kínálja Szabó Gyula számára az elsődleges életanyagot, de ő maga nem historikusként viszonyul a századok óta velünk – értünk és ellenünk – történt dolgokhoz, hanem *szépiróként*. „Hogy mit is jelent a Gondos család odisszeája, a *Gondos atyafiság* után, a Kurta Szabó família kö-

¹⁰ Uo.

zeli és távolabbi múltjának, munkáinak és napjainak ez a dühös felmondása s az ezzel kapcsolatos stíluseszmény-váltás?” A kérdést leghűségesebb és minden irodalomtörténeti periódusban „érte perelő” kritikusa, Marosi Péter tette fel elsőül, s az érvényes választ is megfogalmazta: ebben a kollázstechnikára építő prózában „a dokumentum elveszti sajátos (elsődleges) dokumentumértékét, s az írói kifejezés, sőt a lírai önkifejezés eszközévé válik.”¹¹

A *Gondos atyafisággal* magának regényírói hírnevet és ádáz irodalompolitikai ellenfeleket¹² szerzett Szabó Gyula a hetvenes évek elején egészen II. Rákóczi György fejedelemségének korába „ássa vissza magát” a történelmi időbe, hogy az ötvenes-hatvanas évtizedek tapasztalatainak – írói önbecsüléséhez méltó – szintézisét megalkothassa *A sátán labdái* című történelmi esszéregényciklusában. Fölöttébb beszédek már a műfajilag *történelmi tudósításnak* nevezett sorozatnak a kötetcímei is: I. *Függőleges veszedelmek* (1978), II. *A romlás útjain* (1979), III. *Órás fejedelem* (1980), IV. *Rozsda a kardon* (1981). Ennél „beszédeesebb”, hogy *A béke hamuja* címen előkészített V. kötet megjelentetését a szerző szándékaira ráismerő bukaresti cenzúra 1985-ben már nem engedélyezte. Amin persze nem lehet csodálkozni: a Nagy Romlás Korában fölöttébb kényelmetlen volt „a romlás útjairól” tovább beszéltetni a történelmi tényeket. Az azonban mindenképpen a „velünk élő történelem” amnéziás tünetének tekintendő, hogy a „rendszer váltás” utáni első évtizedben nem akadt kiadó – Magyarországon sem! –, amelyik e tíz kötetre tervezett történelemfilozófiai szintézist megpróbálta volna tető alá segíteni. Amikor a *Képek a kutyaszoritóból* kötetei Csíkszeredában sorjázni kezdtek, akkor fordult az érdeklődés újból az elakadt sorozat felé,¹³ alkalmat adva a szerzőnek arra, hogy *A béke hamuja* előszavában élet és mű mintaszerű „egybeszerkesztésén” tűnődjön: „Alighogy a negyedik kötet 1981-ben kikerült a nyomdából, egy év sem telt bele, s a »tudósító« is éppen a negyedik szívinfarktuszát »könyvelhette el« a történelmi tudósítás négy kötete mellett. A két »sorozat« a negyedik számlálásában majdnem úgy hangzott egybe, mint *A vén cigányban* a »szív és pohár« (az egyik búval, a másik borral tele), amely hasonlat kevésbé sántít, ha hozzászámítjuk, hogy az első szívroham abban az évben »támadt«, amikor az első kötet írása közben a kerti szőlőművelés »tanulásának« épp első esztendeje folyt. Aligha van a világirodalomban még egy alkotás, amely ilyen »mintaszerűen« lett volna »egybeszerkesztve« az alkotó »szívveszedelmeivel...»¹⁴

¹¹ Marosi Péter: *Munkák és napok*. In: M. P.: *Világ végén virradat*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1980. 41–45.

¹² Lásd: Hajdu Győző: *Árboc tövében árnyék a mérce*. Igaz Szó, 1958. 7. 16–39.

¹³ *A béke hamuja* 2002-ben látott napvilágot a csíkszeredai Neptun Impex Rt.-nél.

¹⁴ Szabó Gyula: *Előszók*. In: *I. m. I.*

Ha a *Gondos atyafiság* egy történelmileg lezárult korszak szépírói összege-zése, *A sátán labdái* úgy sugallja a mindenkori mához szóló tanulságokat, hogy mindennapi érzékletességében bontja ki, tárja fel előttünk a történelmi idő di-menzióit. Olyanformán, hogy minden sorából kiérezhessük: mai és holnapi ön-magunkért nyitja meg az erdélyi fejedelemség legválságosabb történelmének csataterreit. A történetkutató persze ismeri a geopolitikai alaphelyzetet: Erdély-ben a két rossz közül mindig csak a kisebbiket lehetett választani. *A sátán lab-dái* hömpölygő tényáradatával szembesülő mindenkori olvasó előtt azonban még sincs eleve eldőlvé semmi. Az íróval együtt éljük újra a válságokat és vá-lasztásokat, mintha csak bennünk nyerne végső értelmet az a sok – annyszor hiábavalónak tűnő – küzdelem. Állunk nyitott orcával a történelem nyílt színte-rein, állunk védősisak és pajzs nélkül a megidézett csatatereken, és elhatalma-sodó erővel érezzük, hogy az írás az egyetlen önvédelmi fegyverünk, mely ön-fenntartó dolgainkban óvhat, elveszejthet vagy előbbre vihet. Ha nem született volna meg annyi levél, krónika, emlékirat, országgyűlési jegyzőkönyv, miként lehetne ma újjáteremteni a több mint három évszázaddal ezelőtti kor alaphangu-latát és korszakváltó törekvéseit, miként tudnánk rálátni a mába vezető utak ki-taposoínak/megtaposoínak örökemberi céljaira?

Szabó Gyula a hetvenes esztendőkből – miközben a magyar novellisztika antológia-darabjai kerültek ki a keze alól – „hét szükséges-tendőt” áldozott arra, hogy *A sátán labdái* megírásának előmunkálatait elvégezhesse. Országgyűlési jegyzőkönyveket, családi levéltárakat, krónikákat, emlékiratokat, periratokat, városigazgatási- meg falutörvényeket stb. búvárolt, hogy „naprakész” életanyag álljon rendelkezésére, amikor a sorozatos szívinfarktusok által rákényszerített szigorú időbeosztás szerint írásra adhatja a fejét. (Az igaz, hogy neki is megvolt a maga Kelemen Lajosa, miként az *Erdély*-trilógiát író Móricz Zsigmondnak. A kolozsvári egyetemi állásából előbb a nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentáci-ós Könyvtárba száműzött, majd onnan is tovább üldözött, szülőfalujában halál-ba kergetett Borbáth Károlyról, a történelemtudományok doktoráról mindig a legmelegebb hangon beszélt – így például 2003. október 26-án is, amikor a bel-városi unitárius egyházközség tanácsstermében együtt találkoztunk a Kolozsvá-ron élő homoródméntiekkal.)

„Lokálpatrióta hűségére” vall az is, hogy szülőföldjén ereszkedett alá a tör-ténelmi idő kútjába, hogy aztán még ugyanazon év őszén, 1973. november 26-án nekivágjon annak a „vége se látszik” útnak, amelynek elején csak egyvalami látszott homálytalan tisztasággal: a rengeteg szenvedés és pusztulás. „Annyira, hogy akár a saját létén is elcsodálkozhat az ember: milyen kivételesen szeren-csés véletleneken múlhatott – mondhatja –, hogy annyi véres pokolból mégis annyi életet tudott az anyaméh menteni s adni tovább, három évszázadon át

odább-idébb!”¹⁵ Azóta – a történelmi kútfők titkait fürkészve – egyfolytában előttünk jár Szabó Gyula, hogy üzeneteivel felénk jöhessen a századokon át megszenvedett európai időből. Emberi létünk feledésbe merült, elmetisztító tanulságaival szembeesítve. Hiszen ha mástól nem, hát az *Egy mondat a zsarnokságról* szerzőjétől idejekorán tudhatta: „A múltat is teremteni kell. Egy korszak attól lesz múlt, hogy megírják [...], s valamire való múlt megteremtéséhez néha nagyobb erő kell, mint a jövőndőéhez; mindent pontosan a helyére kell tenni. A rosszul elrendezett, rosszul megírt múlt föltámad, visszajár, állandóan zavarja az embert. A megíratlan idő meg egyszerűen el se megy; ködszerűen üli meg a tájat meg az elmét. Barbár, mint a teremtés előtti sötétség.”¹⁶ Amivel teljesen egybecseng Szabó Gyula *ars historicája A sátán labdái* harmadik kötetében, ahol a múlt újjáteremtésének *mikéntjéről* ezt írja: „A történelmi igazság egy szemernyije többet ér, mint a valótlanág szóvirágaiból egy mázsa. A történelmi igazság – figyelmeztet – természetesen nem azonos a tények mázsájával, de az igazságot tények hordozzák, mint a szőlőszemek a bor erejét, s a színigazságot azokból lehet kisajtolni-szűrni, mert az, hogy ki amilyen hírt kedvelne, meg is költi, csak vízzel való miskárolás. A történelmi igazság miskárolása azonban bűn, noha nem bünteti törvénybeli artikulus.”¹⁷

A történelmi igazság miskárolása a nyolcvanas évek második felében emelkedett igazán törvényerőre Romániában. Akik annak idején olvasták *A sátán labdáit*, azok tudják, hogy a „függőleges veszedelmekkel” viaskodó író miként tiltakozott az erdélyi magyar múlt egyre nyilvánvalóbb kisajátítása ellen. (A hírheft Lánchránjan-kötet megjelenése volt az újabb infarktust kiváltó „jeladás”, hogy aztán a háromkötetes *Erdély története* című budapesti akadémiai kiadvány lefordítása után országos méretűvé „mélyüljön” a történelmünkre és életünkre törő veszedelem.) Ahogy visszaemlékszem rá, akkoriban ugyancsak felértékelődtek a tiltott sorozat visszavonhatatlan darabjai. „Nyugalmunkat kedvelve, keresve, féltve – olvastuk újra például a második kötet első bekezdését – gyakran s szívesen elosztanók a szerepeket: »Az élők az élőkkel, a holtak a holtakkal: ne háborgassuk egymást!« De szellemünk alaptermészete a nyugtalanság, s ebből az áll elő, hogy hol az élők háborgatják a holtakat, hol a holtak az élőket, és valóság lesz a »szellemjárás« még akkor is, ha csak lábszárcsontokat tesz-vesz az eleven kutató szellem. Sokáig az örök életet is ilyennek hittük-képzeltük: a test a lábbal együtt elporlik, de a szellem örökké jár s vándorol.”¹⁸ A harmadik kötet is a múltidézés „módszertanából” indul ki, de nem vitás, hogy a szerző miként vélekedik a maga korának „önkoronázó” figuráiról. „Egysze-

¹⁵ Uő.: *A sátán labdái I.* Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1978. 5.

¹⁶ Ilyés Gyula szavait Görömbei András idézi in: G. A. *Létértelmezések.* Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1999. 219.

¹⁷ Szabó Gyula: *A sátán labdái III.* Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1980. 5.

¹⁸ Uő.: *I. m. II.* Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1979. 5.

rúbb és hatásosabb volna – amellet sok olvasó is kényelmesebb olvasnivalót kapna kézbe –, ha a búsképű Don Quijote mókásabb-hamisabb módján támasztanók fel a múltat. Venni a borbélytálat, s úgy illeszteni a fejbe, mint a dicső ősök ránk maradt sisakját, az önkoronázás áhítatával: pamacsverte hab helyett harci paripák tajtékát verni fel benne. Képzelt betegnek – romantikus képzelgések betegének – lenni, aki a lebegő lázalom lajtorjáján kiszökik a sivár jelenválóságból a múltbeli dicsőség mesés délibábjába, ahol csepp zavar nélkül lehet eljátszani – az sem baj, ha farsangi maskarában, karneváli figuraként – az igazság örök bajnokának, a nemesség fennkölt lovagjának hősszerepét, aki attól »különszám« a világhistóriában, hogy ő az, aki mindig legyőzött mindenkit, csupa-sugár múltja nem ismer egyetlen vereségárnyékot sem.”¹⁹

Az 1979-es ősz verőfényes októberében a kolozsvári Kányafő oldalában szüretelő Szabó Gyula szemében (16-án „indul” a IV. kötet) egyszer csak az aranyló szőlőbogyók is „sorsgolyóbissá” változnak, amint átpillant a Szamos túloldalára, a monostori rét haditábornok idéző sarjúboglyáinak „sátorkúpjaira”, s írói tekintete máris a negyedfélszázaddal korábbi csataterék „véres valóságának” látványát vetíti elének:

„Ősz van újra. Rég az ideje, hogy nem fénylett ennyit a szeptemberi-októberi ég. Volt közben – október 8-ára virradólag – némi dér is, volt némi szeles-borús nap, de ezt a keveset leszámítva immár hat hete veri a verőfény a kolozsvári Kányafő oldalát. [...] A rét hátában a monostori domb, ahol a kenyerét vérrel evő basa, Szejdi Achmed állította fel a sátrát, s ahonnan egy »dombot« küldött Konstantinápolyba nyüzött erdélyi fejekből. Odább – a Gorbó-völgyétől jobbra, Fenes felé – a kétpúpú tevehegy, amelynek a tövében halálos sebeit kapta a lókedvelő Rákóczi György a megbicsaklott ló miatt. Még odább Gyalu s az alkonyi fényégre finoman felrajzolódó Gyalui-havasok: az a színtér, amelyről Kolozsvár krónikása, Segesvári Bálint az 1633-as esztendő május 21-i és 22-i napjain a tavaszi fagyot jelezte, s a fagyosszentek hóhintését, amikor »egész Gyaluig ért a hó a havastól alá«, hogy »mind elsüté teljességgel a szőlőket«, és »sok fecske és görlicze holt meg« a hideg miatt... Háromszáznegyvenhat esztendő ment tova azóta – balkézt a Kalányos árkán túl s a Házsongárdon innen, egy temető hemzseg a fehérlő sírkövektől, mintha pityókás zsákokkal lenne megrakva: megannyi emlékmű a sírhantlábnyomokkal múló időnek –, s mi mégis élhetjük nap és dátum szerint a régvolt fagyot-havat, annyira, hogy májusi éjen azt látjuk nyugtalan álmunkban: fehér hó lepté be a szőlőkarikák zsenge vöröses-zöld koszorúit.

És az ébrenlét is mintha az álomból vetülne ki: az írás, a betű, a papíron száradó tinta nyomán megelevenedik az elmúlt élet. Aligha volt véletlen, hogy éppen az ország akkori legírásstudóbb embere, Apáczai csodálkozott rá a felfede-

¹⁹ Uő.: *I. m. III.* Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1980. 7–8.

zés legnagyobb élményével a betűkre itt Kolozsváron, amikor – még csak közel a temetőhöz, a temető szomszédságában – azzal köszöntött be új professzorként a Farkas utcai iskolába: »Milyen csodálatos dolog az írás és az írás olvasása!« Mintha egy új világrészt fedezett volna fel az apró betűben, úgy ment el az írás iránti csodálatában Amerika felfedezésének pillanatáig, s nézte ott, hogy az írástudatlan őslakók nem a kard, hanem a betű iránti csodálatban tisztelik a messziről jött hódítókat isteni lényeknek. Az írni tudó isteni lény azonban szüntelenül a véges élet, az elmúlás, a megsemmisülés emberi sorsát érezte magán, s folyton fájt a feje az örökkévaló idő pusztító hatalma alatt az örök életért, és így gyakran a legfájdalmasabb emberi vergődés lett az írás...»²⁰

Amikor szíven ütött a hír, hogy 2004. december 21-én hajnalban, életének 75. évében elhunyt Szabó Gyula, az első gondolatom az volt: a Magyar Örökség kitüntető elismerést nyújtó kuratórium figyelmébe ajánlom az egyetemes magyar irodalom e kiemelkedő alkotójának életművét. Fél óra múltán megérkezett a válasz: küldjem nyomban az indoklást.

Íme.

²⁰ Uő.: *I. m. IV.* Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1981. 5–6.

DÁNÉ TIBOR KÁLMÁN

BEVEZETŐ A HELTAI-EMLEKÜNNEPSÉG TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAKÁN

Vitathatatlan, hogy az az Európa, amelynek igézetében legjobbaink éltek, de amelynek felépítése a mi történelmi osztályrészünk, a reneszánsz, a reformáció és persze a humanizmus talaján fogant meg, majd szökött szárba. Földrészünk térképén még sem tudjuk megjelölni azt a pontot, ahol ez a jelenünket és a jövőnk meghatározó hármass fogantatású eszmeiség a középkor humuszából először bukkant napvilágra. Átfogó európaiságának legfőbb bizonyítéka éppen az, hogy az idők teljében nem itt, vagy ott, hanem egész földrészünkön pár évtized leforgása alatt – tehát történelmi szempontból szinte egy időben – kivirágzott. És virágba borította a világnak azt a részét, ahol csúcsíves templomokban dicsérték az Istent, ahol festők és szobrászok kortársi öltözékekben a maguk emberi képére formálták a testté lett Igét és követőit, a száznyelvű, de mégse egy szívű földrészt, s ahol az édes anyanyelveken beszéltek el hol tobzódó vídamsággal, hol pedig mélységekbe merítkező tragikummal folyó commedia humanát.

Ha a térképre pillantunk, aligha tagadhatjuk, hogy Európa a nagy eurázsiai szárazulatnak egy szeszélyesen kicsipkézett partvidékű félszigete. Hiszen geomorfológiai szempontból ugyanazon a kontinentális talapzaton fekszik, mint a sokkal nagyobb területű Ázsia vagy Afrika. Csakhogy Európa az az egyetlen földrész, amelynek kontinentális talapzatát nem határolhatjuk geológiai mérőműszerekkel és módszerekkel! Európa ugyanis azért nem az eurázsiai szárazulat félszigete, mert hármass fogantatású szellemiségének kontinentális talapzatán jött létre, és azon virágzik mind a mai napig. Európa önnönmaga demiurgosza, mert világóceánoktól és végeláthatatlan szárazulatoktól függetlenül mindenütt a maga teremtette kontinentális talapzatára épült, oda, ahol hármass fogantatású szelleme középkorának talaján kivirulhatott. Szűkebb hazánk, Erdély ennek a kontinensnek délkeleti csücske.

Mi pedig azért ültünk össze, hogy halálának 430. évfordulóján tisztelegjünk a hármass fogantatású európai eszmeiség Honterus mellett legjelentősebb erdélyi út-törőjének emléke előtt. Nem az én tisztem Heltai Gáspár századokba világító teteteinek értékelése. Emlékülésünk keretében megteszik azt nálam hivatottabbak. Mégis megemlíteném, hogy Heltai Gáspár minden szempontból vérbeli fia volt nyugtalan, önmagát kereső és formáló korának. Isten lényegének és akaratának értelmező keresésében egy Szeben melletti katolikus plébánosi stallumtól a kolozsvári unitárius egyházközösség prédikátori székéig, bejárta az akkori világ hitvallóinak útját. Férfikorában kezdett magyarul tanulni, mégis Bornemisza Péterrel

ő a 16. századi szépprózának legjelentősebb alkotója. Őt olvasván mindabban gyönyörködhetünk, ami népi-nemzeti fogantatású szépprózánk sava-borsa: az ízes-képes, eleven kifejezésekben, a szilárd, lényegre törő szerkesztésben, és nem utolsósorban a félelem nélküli bírálatban, amelyet a hatalmaskodók felett habozás nélkül gyakorol. És arról se feledkezzünk meg, hogy Heltai Gáspár Kolozsvár és az erdélyi magyar kultúra első igényes nyomdájának társmegalapítója, de egymagában az a szellemi irányítója, aki ortográfiai elveinek következetes alkalmazásával olyan szabályokat teremtett, amelyek beépültek mai helyesírásunkba is. Halálának 430. évfordulóján azzal a meggyőződéssel és hálával emlékezünk Heltai Gáspárra, hogy Európa délkeleti csücskében egyik legjelentősebb megalapozója volt ama kontinensnyi közösségnek, amelyben – reménykedéseink szerint – ön-maga feladása nélkül mi magyarok is otthonra találunk.

A Heltai Gáspárra emlékező előadások előtti oldalon Gergely István kolozsvári képzőművész plakettje látható. Az emlékünnepe alkalmával 2004. október 16-án ugyancsak Heltai Gáspárról nevezték el az Unitárius Egyház nyomdáját.

BALÁZS MIHÁLY

HELTAI GÁSPÁR ÉS A FELEKEZETEK

Időszerű, hasznos és talán az alkalomhoz is illő volna historiográfiai áttekin-
téssel kezdeni mondandónkat. Alapos mérleg elkészítésére azonban itt nincs le-
hetőség, ezért kiindulópont gyanánt csak az utóbbi évtizedek néhány fontosnak
látszó megközelítésmódját villantom fel és értékelem. Az irodalomtörténészek
között meghonosodott módít kétségtelenül Nemeskürty István nagyon olvasmá-
nyos esszéi szabták meg, amelyek közül különösen az első könyvecske volt
rendkívül hasznos, s az olvasókedv felkeltésére kiválóan alkalmas. Ő első mun-
káiban még filológiai kérdéseket is érintve fogalmazta meg Heltai írásművésze-
téről az azóta szinte közhelyessé vált megállapításokat. Ezek szerint a csaknem
minden munkájában idegen nyelvű szöveg átdolgozására vállalkozó magyar író
továbbmegy forrásainál, s olyan írói igénnyel, olyan műgonddal színezi ki törté-
neteit, keresi meg a jellemeket és azok ábrázolásának és beszéltetésének módját,
ami szinte minden esetben valamilyen új minőséget eredményez, ha a fabulákról
van szó, olyat, ami a Boccaccio-Poggio féle reneszánsz novellára jellemző.¹
Népszerűbb kiadások utószavazói, így például a Dacia kiadónál 1979-ben válo-
gatást megjelentető Bernád Ágoston még ennél is továbbmegy, s arról beszél,
hogy a szerző programosan új műfajok meghonosításával tudatosan próbálta vál-
lalni a magyar nyelvű reneszánsz széppróza megteremtésének feladatát.² Ilyen
hangsúlyokkal jelöli ki helyét a 16. századi alkotók világában a Kriterion 1980-
as válogatója, Molnár Szabolcs is. Idézem: „Az olvasás gyönyöréhez szoktatott
polgár pedig egyre inkább elvárja, hogy jámbor keresztyén lelkét szórakoztató
olvasmányokkal nemesítsék. ...Heltai belefeledkezik az írás gyönyörűségébe.
Az erkölcsös élet, a munka és a tudás becsületének hirdetése közben Kolozsvárt,
a virágzó polgárvárosban az író derűsebb képet alkot a világról, mint az ótesta-
mentumi átkokat szóró bujdosó prédikátortársai.”³

Tudunk ezt a képet jelentékeny módon árnyaló tanulmányokról is, elsősor-
ban Szigeti Csaba⁴ és Zemplényi Ferenc⁵ dolgozataira gondolok, ám a domináns

¹ Nemeskürty István: *A magyar széppróza születése*, Budapest, 1963. 131. További írásai közül a legjelentősebb: *Heltai Ponciánusa és a magyar reneszánsz szórakoztató próza*, in: *Irodalomtörté-
neti Közlemények*, 1972. 555-579. (Azóta többször napvilágot látott a szerző gyűjteményes köte-
teiben)

² *Heltai Gáspár válogatott művei*, összáll., bev. tan. és jegyzetek Bernád Ágoston, Kolozsvár-
Napoca, 1979.23.

³ *Heltai Gáspár: Száz fabula. Krónika és egyéb írások*, szerk. és kísérő tanulmány Molnár Sza-
bolcs, Bukarest, 1980. 578. (Magyar Klasszikusok)

⁴ Szigeti Csaba, *A lutheri mozdulat és Heltai Gáspár*

⁵ Zemplényi Ferenc: *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Bp., 1988. (Historia litteraria)

megközelítésem ezek sem voltak képesek változtatni. Szinte magától értetődővé vált tehát, hogy az író Heltairól és világméretűen úgy lehet igazán beszélni, ha teljességgel félretoljuk az unalmas és fárasztó teológiai kérdéseket. Mellőznünk lehet ezeket, mondják, hiszen Heltai is ezek félretolásával lett a toll nagy művésze. A helyzetre végtelenül jellemző, hogy még az a Bitskey István is a teológiai kérdéskor legalábbis felfüggesztésében látja a sikeresség titkát, akit pedig igazán nem lehet megvádolni a történeti szemlélet negligálásával. Idézem a fabuláskönyv kiadásához írott utószavát: „A könyv eladhatóságában, kelendőségében annyira biztos volt, hogy még mecénást sem keresett, csak a jámbor olvasóhoz intézte előszavát. Feltehető, hogy az Erdélyben ekkortájt fellángolt református-antitrinitárius hitviták feszültségétől is menekülni kívánt, amikor felekezeti szempontból semleges, az egész protestantizmus által elfogadható erkölcsstanító mesekönyvet kívánt adni a minden bizonnyal szépen szaporodó erdélyi olvasóközönség kezébe.”⁶

Ezekkel a megállapításokkal párhuzamosan ugyanakkor egy másik szálton tovább él a Heltaiban a szenvedélyes és megalkuvást nem ismerő, az egyik felekezetet a másikért bátran odahagyó valláskeresőt és újtót láttató elképzelés, amely a régebbi szakirodalomban legalább az őt és Dávid Ferencet rendre együtt szerepeltető Borbély Istvánig visszakereshető. Emlékezzünk csak arra, hogyan is írta le a jeles monográfus a kerek kövön elmondott prédikációt követő eseményeket: „a nép őt (vagyis Dávid Ferencet) s az ősz Heltait vállára emelve vitte a piaci nagytemplomba, hol egy szívvel-lélekkel áttértek az unitárius hitre. Ekkor jelenté ki Heltai is, hogy újra visszatér az ígét hirdető a szószerűkre s prédikálja az Egy az Istent. Az ősz ember e kijelentése óriási hatású volt. Heltai példáját követték a többi száz prédikátorok, míg a kálvinisták Magyarországra távoztak.”⁷ Ebbe a hagyományba illeszthetően beszél Kőszeghy Péter arról, hogy a szellemi kalandot kedvelő polgár a lázító szellemű Háló kiadásával a katolikus egyház elleni legmerészebb támadást fogalmazta meg a 16. században.⁸ S hogy témánkhoz közelebb lépjünk, ebben a szellemben írja le Nemeskürty István a tudvalevőleg Sebastian Franck művének átdolgozásából keletkezett Dialógus kiadásához írott jegyzetek között az alábbiakat: „Sebastian Franck német falusi prédikátor, majd a szappanmártó iparos és könyvnyomtató a német reformáció szélsőbaloldalán küzdötte végig hányatott életét. Heltai később megismételte Franck lelki fejlődésének állomásait, a lutheránus hittől a szentháromságtagadásig. (Franck újrakeresztelő volt, illetve lett.)”⁹

⁶ *Heltai Gáspár, Száz fabula*, Az utószót és a jegyzeteket írta Bitskey István, Bp., 222.

⁷ Borbély István, *Heltai Gáspár*, Bp. 1908. 65.

⁸ *Háló. Válogatás Heltai Gáspár műveiből*. Sajtó alá rendezte és a szöveget gondozta Kőszeghy Péter, Bp., 1979. 407. 425-427. (Magyar tallózó)

⁹ *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter munkái*, Sajtó alá rendezte Nemeskürty István, Bp. (Magyar remekírók) Nemeskürty megállapításai figyelmen kívül hagyják Horváth János jóval árnyaltabb,

Majd látni fogjuk, Nemeskürty iménti megállapításainak szinte minden eleme téves, de irodalom és teológia elválaszthatatlan együvé tartozását is demonstrálni akaró dolgozatunk kiindulópontjául mégsem azért választottuk ezt, hogy a helyreigazításban élvezkedjünk, hanem azért, mert Sebastian Franck, ez a nagy német gondolkodó szinte egész életútját végigkísérte, tartósabban van jelen munkásságában, mint Luther után bármely más reformátor, s bár a kolozsvári lelkész és író nem örvendezett ennek, rákényszerült arra, hogy újra és újra foglalkozzék azokkal a kérdésekkel, amelyeket ő és társai vetettek fel. Sebastian Franck ugyanis a Lutherhez csatlakozók azon (a modern szakirodalomban spiritualistának tartott) csoportjához tartozott, amely a legkorábban kérdezett rá a reformáció értelmére, amely a reformációtól várt egyetemes megújulás és újjászületés elmaradását, az egymással civakodó áramlatok kialakulását, az emberek erkölcsi újjászületésének be nem következését a legfájdalmasabban élte meg, s amely csoport számára kérdéssé vált, hogy megőrizhető-e a reformáció alapeszményei, s egyáltalán nem az a sorsuk-e bármiféle eszményeknek, hogy eltorzuljanak és kicsorbuljanak a megvalósulás során.¹⁰ Nem volt tehát újrakeresztelő, sőt az egyik leghíresebb költeményében tételesen előszámlálva, hogy ő nem katolikus, nem lutheránus, nem zwingliánus stb., az újrakeresztelőköt is ebben a sorban említi, hogy aztán majd egy 1531-ben írott híres levelében minden későbbi ilyen felfogás számára mintaadóan fejtse ki, hogy elhibázottnak tartja bármiféle szervezett egyház vagy közösség létrehozását, s legfeljebb az azonos módon gondolkodók láthatatlan közösségében hisz. Nincs mód persze itt még csak felvillantani sem, miképpen küzdött nagy jelentőségű művek egész sorában betű és szellem, test és lélek, külső és belső, ő és új ember – hogy az ő szavával éljek – paradoxonainak feloldásával, csupán azt érdemes megjegyeznünk, hogy a spiritualizmusnak egy olyan eruditus változatát képviselte, amely Erasmus és más humanisták műveinek lefordításával, közmondásgyűjtemények, történeti munkák megjelentetésével jelentékeny irodalmi teljesítményt is magáénak tudhatott. Heltai talán erre figyelhetett fel, s így került kezébe *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról* szóló dialógus forrását jelentő Franck-értekezés, amely az életmű korai szakaszában keletkezett. Ennek az átdolgozásnak persze szép szakirodalma van¹¹, ám ilyen és sokakat foglalkoztató

de mára ugyancsak elavult megjegyzéseit is. Lásd: Horváth János: *A reformáció jegyében*, Bp. 1957. 382-383.

¹⁰ A kérdéskörrel, s a spiritualisták különböző típusaival és személyiségeivel természetesen hatalmas szakirodalom foglalkozik. Távlatos monografikus összefoglalás: André Séguenny: *Les spiritualistes*. Ő nagyon jelentős dolgozatokat írt Sebastian Franckról is, de továbbra is megkerülhetetlen a Christoph de Jung által összeállított biobibliográfia: in: *Bibliotheca Dissidentium*, IV. 1986. 39-119.

¹¹ A faksimile kiadás (Bp, 1951) Stoll Béla által írott kísérő tanulmány mellett még mindig Waldapfel József dolgozata a legfontosabb: *Heltai Gáspár forrásai*, in: W.J. : Irodalmi tanulmányok, Bp. 1957. 39-71.

író esetében mégiscsak meglepő módon a legutóbbi időkig még senki sem vállalkozott arra, hogy mondatról mondatra összevesse a két szöveget. Egy újvidéki doktorandus, Utasi Csilla tette meg ezt. Befejezés előtt álló tanulmányának szempontunkból legfontosabb megállapítása a következő: nem csupán arról van szó, amit már a korábbi tanulmányok is kimutattak, hogy Heltai az eredeti traktátusból sokkal színesebb dialógust csinál, hanem sok részlet radikális elhagyásával, vagy átírásával teljesen áthangolja az eredeti mondandóját. Mint emlékszünk, Heltainál az a nagy baj részeg és tobzódó emberekkel, hogy teljesen lezülленnek, elszegényednek, a község és környezetük számára is csak terhet jelentenek, s devianciájuk persze azt is jelenti, hogy a vallási közösségnek sem méltó tagjai: nem járnak templomba, csak kornyadoznak a prédikáción stb. Francknál a felsoroltak némelyike csak következményként szerepel, a folytonos védelem legsúlyosabb folyamánya nem ez, hanem az, hogy az ily módon érzelmeiben és lelkében is eltorzult ember teljességgel képtelenné válik az isteni és spirituális szféra érzékelésére és megközelítésére. A spiritualisták szóhasználatával tehát az emberben ott lakozó isteni legyilkolásában vétkesek elsősorban a részegkedők és tobzódók, s minden további csak ennek kevésbé fontos következménye.

Heltai tehát itt egyszerűen félretolta ezt a minden bizonnyal túlságosan szubtilisnak ítélt gondolatvilágot, ám nem tehetette ezt meg azokkal a Kolozsvar utcáin és gyülekezeteiben is megjelenő vándorprédikátorokkal, akik az 1560-as évek végén ebből a spiritualisztikus gondolatvilágból származó, a doktrínát és az életet egyaránt átformálni akaró javaslatokkal léptek fel, s akik őt szenvedélyes ellenlépésekre készítették. Talán az a hipotézis is megkockáztatható, hogy már a fabulás könyv egyes részletei is ezektől a tendenciáktól akarják megóvni a híveket. A leginkább meggondolkodtatónak a negyvenegyedik fabula egészen különös értelmezését tartom. A Petőfit is híres párverse megírására ihlető történet szerint a farkas már-már elirigyl a kutyától a gazdája biztosította jólétét, amikor észre veszi, hogy a nyakán valami felhorzsolta a szőrt. Kérésére a komondor így felel (innentől már idézem Heltait): „Mierthogy igen haragos vagyok, ezért nappal láncon tartanak engemet csak éjjelre szabadon bocsátanak, akkoron az udvaron alá-fel futok, és ha egy helyen nem szeretem hálomat, ottan mást keresek.” Mondá a farkas: „Bátor magadnak tartsad ezt a bódogságos életet, melyet annyéra felmagasztalsz. Énnékem nem kell. Noha nem lehetek igen kevér, és noha borzas a hátom, noha éhséget szenvedek gyakorta, de mindazáltal szabadságban élek. Mind erdön, mind mezőn szabadon járok. Akkoron lefekszem és felkelek, mikoron én akarom. Senki nem pepecsel a nyakam körül sem lánccal, sem kötéllel. Szabadon vadászok. Ennekokáért menj haza. Én az erdő felé tartok.” Heltai értelmezése a következő: „E fabula ezt mutatja, mely igen örüljön az emberi természet a testi szabadságnak, és mely igen kedvelje a testnek kívánsága szerint való életet. Mindenha arra igyekszik, hogy megmenőkedhessék a keresztől és a szolgálatot elkerülhesse. Maga efféle testi sza-

badság és testnek kívánsága szerint való élet nem hasznos az embernek, hanem gonoszára és veszedelmére vagy. Mert noha szabadon megyen a farkas, de azért mindenkoron félelemben és rettegésben vagy. Mert tudja, hogy nem menekődhetik, és hogy a csávába vagy az ő bőrének helye. Ezért jobb az embernek, hogy az istennek akarata és rendelése szerint szolgálatban, munkában legyen foglalatos, az emberi társaságnak megsegítésére és hasznájára, hogy nem mint magának lenne és a testi szabadságban és gyönyörködésben eltunyuljon és elrestüljön. Ha két kapa vagy, egyiket tegyék a szegre, a másikkal menjenek kapálni. Addig míg ez elvásik és elkopik a kapálásnak miatta, addig a másik is megemésztetik a rozsdától. Ennek okáért jobb az embernek, hogy vigyázzon és hivataljában szorgalmatossággal eljárjon. Mert eképpen megoltalmazhatja a jó lelkiismeretet isten előtt, kinél nagyobb kéncs nem lehet az embernek mind e széles világban.”¹² El kell most tekintenünk annak a Steinhöwel eredeti német szövegét is felölő elemzésétől, hogy az alaptörténetben eszközölt módosítások mennyire vannak összhangban Heltai által megfogalmazott értelmezéssel. Csak azt szögezzük le, hogy maga az értelmezés homlokegyenest az ellenkezőjét mondja, mint a német szerző, akinél a szokásos egy mondatos interpretáló bevezetés így hangzik: „Az édes szabadságról hallgassátok a következő fabulát (Von der süßen Freiheit hört diese Fabel).” De ellenkezik Heltai a teljes 16. századi fabulairodalommal is, hiszen sok-sok kiadás átnézése után sem került elő egyetlen olyan szerző sem, aki ne azt mondaná, amit latinul a legszebben talán Joachim Camerarius fogalmazott meg: „Ostendit fabula nihil esse libertate melius, neque praestantius.”¹³

Ez a radikális szakítás a hagyománnyal és a fabulás könyvek 16. századi gyakorlatával azt sejteti, hogy a kolozsvári szerző valami számára nagyon fontosat mondott itt ki „a testi szabadságról”, továbbá az intézményekben való rendelés szerinti szolgálatról és munkálkodásról. Ennek az önmagában persze kissé mégiscsak rejtélyes kifakadásnak a magyarázataképpen persze idézhetném mindazt, amit Heltai és a spiritualista rajongás viszonyáról a korábbi tanulmányokban már leírtam¹⁴, de mielőtt a korábbiakat legalábbis összegezném, arról az újabb megfigyelésről szeretnék számot adni, hogy az eddig figyelembe vett szövegbázis jelentékeny módon gazdagítható.

Heltai Gáspár imádságaival lehet kiegészíteni az eddigi forrásokat. Az imádságokat tartalmazó kötetéről persze régóta tudnak a szakemberek, ám töredékes és nehezen hozzáférhető volta, datálási és nem utolsósorban felekezeti besorolási nehézségei miatt az újabb tanulmányok már szinte nem is emlegetik, s mivel korábban még csak szemelvények sem jelentek meg belőle, egyetlen egy rész-

¹² Bitskey István kiadásában idéztem: 70–72.

¹³ *Historia vitae fortunaeque Esopi cum fabulis... studio Joachimi Camerarii*, Lipsiae, 1544. 209.

¹⁴ Balázs Mihály: *Heltai Hálójának forrásáról és eszmetörténeti háttéréről*, in: *Irodalomtörténeti Közlemények*, XCVII.1993.167–196.

lete sem került be az újabb antológiákba. Az egyetlen címlap nélküli példányban Aranka György, majd Benkő József és Mikó Imre jóvoltából ránk maradt és az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményében őrzött Heltai magyarítás szövegének alapja ez alkalommal is egy németországi szerző német nyelvű kötete, s az ebből is adódó értelmezési nehézségeket, illetőleg a kutatás jelenlegi állását a munkát evangélikus imádságos könyvként regisztráló RMNY (az 1970-es évek elején!) a következőképpen összegezte: „Mivel Avenarius eredeti munkája először 1567-ben jelent meg, és Heltai 1569 második felében lett unitárius, ezt a lutheránus imádságoskönyvet e két időpont között fordíthatta, azonban a nyomtatvány papírja a vízjel tanulsága szerint 1570-1574 között készült. (Gebhard Blücher szíves közlése Brassóból.)”¹⁵ Ez az utóbbi megjegyzés is érthetővé teszi a bizonytalankodást. Az RMNY munkatársai nem tudták kézbe venni a kolozsvári egyetemi könyvtárban őrzött eredetit, s a vízjel meghatározására az erdélyi tételeknél nekik segítkező brassói szakembert kérték fel. Az ötvenes években készült mikrofilm alapján ugyan elolvashatták volna a szöveget, ám részletes elemzés nem lévén feladatuk, ettől eltekintettek, hiszen ilyenre csak nagyon problematikus esetekben vállalkoztak, itt pedig a szakirodalom egyértelműen arról beszélt, hogy a lutheránus Johann Habermann Avenarius könyve volt a forrás, tehát az imádságoskönyv evangélikus szemléletű.

A sajnós csak mintegy fele részben ránk maradt nyomtatvány áttanulmányozása alapján azonban megállapítható, az értelmezési nehézségek kisebbek a fentiekben idézettekénél. A német és magyar szöveg szembesítésének még csak az elején tartva is kijelenthető ugyanis: igaz ugyan, hogy evangélikus szellemű volt a minta, de Heltai szokásához híven ezt alaposan átdolgozta, s az átdolgozás során kihagyta az összes szentháromságra vonatkozó helyet is. Bizonyos tehát, hogy már unitáriusként foglalkozott ezzel a szöveggel. Ráadásul több-kevesebb biztonsággal az is megállapítható, hogy a kiadvány még János Zsigmond idejében megjelent. (Láthattuk, hogy ezt a vízjel vizsgálata is megengedi.)

Az esetleges kétségek eloszlatására hadd idézzek csupán két részletet: „...e mai napon könyörgök tenéked minden keresztyén királyok, fejedelmek, birák, tanácsok és tisztartókért, kiváltképpen a mű méltóságos és becsületes fejedelmünkért, ki e mű megnyomorodott országunknak gondja viselője és oltalmazója, és mű városunkbeli birákért és tanácsokért..., hogy bölcs törvényeket szerezhessenek, és bölcs tanácsokkal a szegény országnak és a mű városunknak nyugodalmot és csendes békességet szörezhessenek, minnyajunknak megmaradásunkra, hogy csendességben élvén az ő óltálmok és birásak alatt a mű keresztyéni hivataljunktban igazán eljárhassunk, szentségben és ártatlanságban” – olvassuk az egyik imában,¹⁶ másutt pedig ez áll: „...Én édes istenem, visselt gon-

¹⁵ Régi Magyarországi Nyomtatványok.-Res 289. Az RMNY által adott kikövetkeztetett cím: Imádságok a hét napjaira.

¹⁶ *Imádságok a hét napjaira*, D3r.,D4r.

domat, és oltalmaz meg a te szent igaságodban, az igaz hitben, hogy el ne tántorjak és el ne tévelyegjek ennyi sok változásokban, eretnekes és káromló opiniókban, avagy emberi undok vélekedésekben. Oltalmaz meg mindenféle babonáságoktól is és mindenféle bálványozó emberi találmányoktól...¹⁷

Aki csak egy kicsit is ismeri a 16. századi viszonyokat, az – gondolom – egyetért velem: elképzelhetetlen, hogy Heltai így imádkozzék Báthory Istvánért, az meg egyenesen az abszurdítások világába tartozna, hogy ugyanabban a kötetben a buzgó katolikus Báthorynak az emberi találmányok és a bálványozás ostorozásával kedveskedjen. Az iméntieken kívül még egy mozzanat utal arra, hogy a könyv megjelenését 1570 második felére, vagy 1571 elejére kell tenünk. A hosszas értekezés helyett ismételten idéznék: „...Mely igen sokan vannak, kik ellene támadnak a te szent igédnek... és arra igyekeznek, hogy helyében behozhassák a te néped köziben hamis tudományokat, hitságos emberi léleményeket és bálványozó tiszteleteket és egyéb héjába való babonáságokat. Meggondolnak titkos álnokságokat, és külemb külemb féle színeket, melyek alatt ügyeköznek elveszteni a te szolgálodat, kik prédikálják és szabadon vallják a te szent igazságodat...Feltátják szájokat mint a nyitván álló koporsók, és ügyeköznek minket elnyelni. Kegyelmes Isten légy oltalmunk és ne bocsáss minket az ő kezekbe...Ments meg münket Úr Isten az üdegeneknek kezéből, kiknek tanyítások haszontalan és cselekedetek hamis, mert nem engednek a te szent igédnek, hogy abból meg tanulnák a jót, melyet cselekedni kellene önékik. [...]

Adj győzedelmet a mi törvény szerént való fejedelmünknek mindazok ellen, kik nem esmernek tégedet, és kik gyűlölik a te szent nevedet. Mert csak te töled vagy az diadalom. És nem áll lovagoknak és hadi szörszámoknak nagy sokaságában...¹⁸

Úgy gondolom, ugyanaz a fenyegettség sugárzik ezekből a mondatokból, mint a fejedelmi rendelésre ez idő tájt készült Hálóból, annak különösen a végező beszédéből, amely szenvedélyes szavakkal szólítja fel olvasóit (atyámfiai keresztények) arra, hogy ne engedjenek a pápa piléses darabanti fegyverrel, tűzzel és vassal fenyegető nyomulásának.¹⁹ Az imádságoskönyvnek a német szövegmin-táktól független részei azonban még drámaibbnak láttatják a helyzetet, hiszen az előszó szerint a kolozsvári pasquillárok és híveik belülről fenyegetik a közösség egységét. Ezek az állhatatlan hitű, a tébolygást és a csavargást kedvelő forgó doktorok, akik felette való nagy bölcsességükkel kérkednek, akik állhatatlanok (mert ha tük [...] magatok [...] csináltok ma, holnap, vagy két holnappal ezután ugyan tünettek nem jó) folytonosan támadják őt, Heltai Gáspárt, s bizonyosan nyelvükre veszik majd ezt a művét is, amit azért „szedegöttem es e rendre hosztam nagyobb

¹⁷ *Imádságok a hét napjaira*, D4v.

¹⁸ *Imádságok a hét napjaira*, E43-F2

¹⁹ Kőszeghy Péter 1979-es kiadásában a 285–290. lapokon.

haszonnak okáért, hogy az együgyü keresztyéneknek lönne valami formulácska, mint dicsérnek naponként az ő áldott isteneket, és mind könyörgenének neki minden szükségben, és mint dicsóítenék buzgoságos lelki háladatosságokkal.” Ő persze azt is tudja, hogy mit fognak mondani ezek a kolozsvári felette igen bölcs kovácsok. Egyfelől majd azt kiáltozzák, hogy „im el bolondult és gyermekké lőtt az vén Heltai Gáspár, im ismét pápásá akar lönni, hogy uj solosmas breviárt akar szörzeni, im a szabad keresztyéneket újonnan a pápai körtetbe akarja beszoritani.” Másfelől pedig azzal állnak majd elő, hogy mivel az Isten mindent elrendelt a maga bölcsességéből, nem kell a keresztyén embernek inádkozni, mert aki imádkozik, az valójában kételkedik abban, hogy Isten mindent elvégzett „az ő öröktől fogva való tanácsában”.²⁰ Ez az utóbbi két konkrétum jelentősen megkönnyíti az ellenfelek azonosítását. Felette igen bölcs kovácsokról beszél szerzőnk, s ez eszünkbe juttathatja, hogy a Lengyelországból érkezett, s német nyelvű kolozsvári prédikációiban anabaptisztikus spiritualisztikus tanokkal 1570-ben fellépő, majd a várost Heltaihoz írott levele²¹ szerint önszántából elhagyó, de a levél tanúsága szerint főleg Heltai által folyamatosan támadott és bírált Elias Gczmiedelevé névének megfejtésére a legmeggyőzőbbnek az a javaslat bizonyult, hogy fémmel dolgozó ötvös vagy kovács mesterségnéből származhat. (Ezt már Francisc Pall immár csaknem negyven esztendeje megfogalmazta, s általa írottakat Halász Előd is elfogadhatóknak tartotta.) A Gczmiedelevé névéből eredeztethető tehát Heltai ellenfeleinek egyik elnevezése (felette igen bölcs kovácsok) s ez a régóta ismert levél egy részletével is igazolható. A Lengyelországba visszament prédikátor ebben rendre visszautasította Heltai vádaskodásait azt állítván, hogy kiforgatta szavait. Egyetlen tétel esetében azonban nem teszi ezt, elismeri, hogy valóban tanította Kolozsvárott, hogy isten a bűn oka, s kijelenti, hogy ezzel a nézetével a lengyelországiak sem értenek egyet, s talán az egész földkerekségen sincs olyan ember, aki erről azt tanítaná, amit ő.²² Ez persze ismét csak túlzás, hiszen az elhivatottság bizonyosságára törekvő spiritualisztikus csoportok között fel-felbukkan az ilyen megfogalmazás, szerepel például a Melius által cáfolt Arany Tamás-féle tételek között is.

Teljesen egyértelmű tehát, hogy az imádságoskönyv magyarra fordítójának a belső megvilágosodásra hivatkozó, az örökölt intézményes keretekbe beillesz-

²⁰ Az iménti idézetek mindegyike az előszóból való.

²¹ A levél közlése: Samuil Goldenberg: *Frământări sociale și religioase la Cluj oglindite într-o scrisoare din 1571*, in: Anuarul Institutului de Istorie din Cluj, I-II. 1958–1959. 371–373. Néhány korrekciót javasolt e közléshez Francisc Pall, *Frământările sociale și religioase din Cluj in jurul anului 1570*, in: Anuarul Institutului de Istorie din Cluj, V. 1962. 17. Ezek hasznosításával adjuk a dolgozat függelékében e fontos szöveg magyar fordítását.

²² E nézetek értelmezéséről az addig született szakirodalom teljes áttekintését adva lásd Pirnát Antal biobibliográfiáját: *Bibliotheca Dissidentium*, XI. 1990. . Némileg eltérő hangsúlyokkal. Balázs Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp. 180–181. (Humanizmus és reformáció 14)

kedni nem tudó spiritualisztikus csoporttal kellett küzdelmet vívnia, amelynek tagjai tehát valami hasonlót vallhattak, mint amit Pimát Antal az említett levél gondos mérlegelése után kibányászott a vádaskodás és apológia torzító rétegei alól. Az imádkozásra kihegyezve ez nyilvánvalóan a kötött szövegek, a lelketlennek tartott, alkalomhoz, időhöz és helyhez kötött formulák elutasítását jelentette.

Heltai egyfelől arról az öt ért vádról beszél, hogy vissza akarná hozni a zsolozsmáskönyvet, másfelől azt rója fel nekik, hogy nem akarnak templomba járni, mert úgy vélik, hogy a templomok építését a pápa találta ki. Mivel a Gczmiedele levélből egyértelműen kiderül, hogy szerzője s a többi spiritualistához hasonlóan nem volt mentes az etikai maximalizmustól, illetőleg tökéletesség eszménytől sem, nagyon valószínű, hogy ilyen típusú érveket mondhattak a Miatyánk és a kötött imaszövegek használata ellenében Heltait a következő kifakadásra készítve: „Tudom, hogy még a Pater Noster tünettek nem jó. Nem hogy valamely jámbornak tanácsa avagy munkája tünettek jó volna.”²³ Érdekes itt arra is emlékeztetnünk, amit pár esztendővel később a területileg illetékes százszázados gyulafehérvári zsinatán felelősségre vont székely prédikátorok Tóvisi Máté, Temesvári Ambrus, Szigeti Jakab, Erdődi András vallott. A tanításiokról készült német nyelvű feljegyzés néhány részletét nem csupán azért adom magyar fordításban, mert az ilyen hangoltság szívós továbbéléséről tanúskodik, hanem azért is, mert kifejtettebben látszik tartalmazni mindazt, ami föltehetően Kolozsvárott is vitatéma volt. Ők tehát a következőket mondták:

„Sohasem tanítottuk, hogy nem szabad imádkozni, éppen ellenkezőleg, folyamatosan vigyázásra és imádkozásra tettünk. Elítéltük azonban azt a visszaélést, amely sok fölösleges szó elmormolásában áll, s nem a megindult lélek érzületében. A Miatyánk szavait Musculus szellemében magyaráztuk, aki szerint Krisztus nem azért közölte velünk ennek szavait, hogy mindig ezeket kelljen mondanunk. Nincs azonban ezenkívül egyetlen ennyire fontos és jó szöveg sem, amelyben a lelki és testi szükségletek így meg lennének fogalmazva. A szó tehát önmagában jó, s a baj abból származik, hogy sok ember olyan erősen ragaszkodik a szóhoz magához, mint egy önmagában megálló eszközhöz, s a szónak magának ilyen nagy erőt tulajdonítva valójában nem is érti azt, amint a keresztvizet is sokan használják betegségek ellen. Egyetlen egy olyan parancs vagy példa sem ismeretes azonban, amely előírná, hogy a prédikáció előtt és után el kell mondani. Most az történik hogy miután különféle szükséges dolgaiért imádkoznak, majd a fejedelmekért és a betegekért könyörögnek, továbbá különféle további javakért, végül aztán mindezt a Miatyánkkal zárják be, mintha a megelőző könyörgések nem lettek volna elég hatékonyak. Láthatod hát, miként csinálnak bálványt és érdemet a szavakból. Ezekre illenek Krisztusnak a

²³ *Imádságok a hét napjaira*, Ar.

Máté 15-ben olvasható azon szavai, hogy a nép szájával közelget hozzám és ajkával tisztel engemet, de szíve távol van tőlem.

Amint hogy Isten a mi Atyánk és az is marad, de hát hol van az ő tisztelete, ha nem tőle vagyunk, s nem az ő lelke vezérel minket. Róm.4. Galat.4. Azok azonban, akik tőle születnek, nem vétkezhetnek, mert az Istennek magva lakozik bennük. Márpedig minden imádkozó és a Miatyánk azon szövegének minden elmondója, hogy szenteltessék meg az ő neve, ezt Isten és az ő természete ellenében teszi, mert a szavakban kinyilvánított tisztelet ellenére nem szűnik meg bűnös és becsstelen életet élni. Azt mondják, jöjjön el a te országod, de hát ezzel éppen hogy ellentétesen cselekszenek, s hallani sem akarnak az igazságságról és a Miatyánk további pontjairól sem. Summázva egy egy ember adott gondja és baja mutatja meg, hogyan és mikor imádkozzon, amint hogy meg is van írva, hogy hívj engem viszontagságod idején, az Ap.Csel 4-ben pedig az áll, hogy egy szívvel és lélekkel felemelték szavukat, és azt mondták, Urunk, te vagy az Isten. Tehát nem a Miatyánkot mondták. De sokan vannak, akik ezt mondják el, mielőtt nyugovóra térnek, de semmit nem gondolnak az istenfélelemmel. Nem elegendő tehát a Miatyánk, ha a szentírás ellenében cselekszik valaki, mert az Isten nem hallgatja meg azok imáit, akik a szentírás ellenében cselekszenek. Annak imáját, akinek véres a keze, s amint Jakab első fejezetében meg van írva azokéét sem, akik gonoszat és rosszat kérnek. S jóllehet mi tiszteljük a Miatyánk szavait, nem teszünk különbséget ima és ima között. Ostobaságnak tartjuk továbbá úgy vélekedni, hogy a Miatyánk szavait akkor is meghallja az isten, ha nem a szívünkben lakó áldozattal mondjuk el. Illés igaz keresztény volt és az Isten meghallgatta imáit. Nem akarok cívódni azon, hogy milyen módon imádkozott. Csak arra kell ügyelnünk, hogy szavaink in spiritu et veritate, lélekben és igazságban fogalmazódjanak meg. Számomra az ima akkor hasznos, ha komoly és igaz.”²⁴

Nem csupán teoretikus gondolatok, hanem az egyházi életre, bizonyos tekintetben a közösség szerveződésére vonatkozó spiritualisztikus posztulátumok is megfogalmazódtak tehát Kolozsvárott, s mivel Heltai magyar nyelven vitatkozik velük, bizonyosan nem csupán a szászok soraiban. Heltai minden szavából kitetszik: állhatatlan, regulázhatatlan, örökmozgó embereknek tartja ezeket, akik jellemzésénél állandóan visszatérően a csavargás, szabados tébolygás toposzaival él. Közismert, s a Gczmiedelevélemből is kiderül, hogy többségük számára egyáltalán nem volt magától értetődő, hogy a keresztyén ember hivatalt vállalhat, tehát részt vehet akárcsak a városi magisztrátus munkájában is. Egy világ választotta el őket tehát attól a mentalitástól, amit Heltai képviselt, aki mindezt a közösségre is veszélyes szabadosságnak tartotta, s akinek mintaképe a hivata-

²⁴ A német nyelvű szöveget közölte: Pirnát Antal: *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*, Bp. 1961. 139–140.

lában lelkiismeretesen tevékenykedő ember volt, aki, mint láttuk a fabula értelmezésében, nem élvezkedik a testi szabadságban, és nem tunyul el a rest gyönyörködésben. Nem a rozsdától megemésztett kapa ő, hanem az a másik, amely a kapálásnak miatta kopik el.

Dolgozatunk indításához visszatérve, számunkra másodlagos kérdés, hogy vajon már e fabula megjelentetésekor, 1566-ban is Kolozsvárott felbukkanó tendenciákkal vitázott-e Heltai, amikor az idézett mese rendhagyó értelmezését megírta. Ezt persze egyáltalán nem tarthatjuk kizártnak, hiszen köztudott, hogy az antitrinitarizmust szerte Európában átjárták ezek az anabaptisztikus és spiritualisztikus tendenciák, s hogy ez mennyire erőteljesen jelentkezett Lengyelországban. Másutt hosszan elemeztem, hogy maga Dávid Ferenc hogyan tartotta fenn a folyamatos kapcsolatot ennek az áramlatnak olyan szenvedélyes műveket képviselőjével is, mint amilyen Grzegorz Paweł volt, s hogy a legvilágosabban a *De regno Christi* c. mű *Notae membrorum regni Christi* c. tételsorában ragadható meg az ő viszonyulása mindehhez. Ennek lényege az volt, hogy nem utasította el ezeknek az embereknek a törekvését a tökéletesség elérésére, ám a megfogalmazások polémikus élet igyekezett lefaragni, s mint a tételek bevezetőjében olvashatjuk, kiinduló ponttá tette a *quoad fieri poterit* (amennyire lehetséges) szempontját.²⁵ Sohasem fogalmazta meg tétélesen, mik is szabják meg ezeket a lehetőségeket, de világos, hogy a nagy ügy, az ígével összhangban lévő és ésszel is belátható helyes istenismeret dolgában való előrehaladás ezek közé tartozott, s persze azoknak az intézményeknek az óvása is, amelyeket sikerült ennek szolgálatába állítani. Aligha kétséges azonban, hogy a már csak a lengyelekkel és Európában másutt föld alá kényszerített módon élő szentháromságtagadókkal való kapcsolat ápolás jegyében is olyan lépéseket tett még maga az antitrinitárius vezérkar is, amelyeket Heltai nehezen helyeselhetett. Szinte lehetetlen például az, hogy igenelte volna olyan kiadványok megjelentetését Gyulafehérvárott, mint amilyen az *Antithesis Pseudochristi cum vero illo ex Maria nato*²⁶ volt, amely töményen tartalmazta a fentiekben felvillantott tanokat. Könnyen belátható, hogy az ezekben a tendenciákban testet öltött radikalizmus legalább olyan veszedelmesnek tűnhetett számára, mint a szorosabban vett szentháromságdogma elutasítása. Sőt még veszedelmesebbnek, hiszen a bennük megfogalmazott követelmények gyakorlati konzekvenciái szinte kézzel kitapinthatóak voltak. Hajlok tehát arra, hogy a nagy kolozsvári nyomdász késői csatlakozását az unitáriusokhoz ezzel hozzam összefüggésbe. Ismeretes, hogy Károlyi Péter óta gyakran rágalmazták meg Heltait azzal, hogy a kolozsvári plébánosságért hagyta oda a református hitet, és lett unitáriussá. Ez egészen bizonyosan nem igaz. Az eddigiek alapján inkább úgy fogalmazhatnánk, hogy a nagy kolozsvári író és nyomdász akkor

²⁵ Balázs Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus...*, 162–189.

²⁶ Az említett tételeket és ezt a ritka nyomtatványt közöltük is: Balázs Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus...*, 223–229.

csatlakozott az unitáriusokhoz, amikor ennek az áramlatnak a dogmatikájából kikoptak azok az elemek, amelyek akadályai lehettek a hivatal szerinti szorgoskodásnak, amikor a város vezetőinek és lakosságának többsége is azzá válván e két közösség szolgálata a legtermészetesebb módon kapcsolódott össze. Mint a Háló bizonyítja, ekkor nagyon gyorsan olyan unitáriussá vált, aki könnyű tollú író lévén kivételes szemléletességgel tudta ecsetelni a szentháromságtan égbekiáltó ellentmondásait. Bármily szenvedélyesen beszélt is azonban ott arról, hogy a pápások megfosztják az embereket a józan eszük használatától, azt nem merném állítani, hogy az akadályokat nem ismerő és az egzisztenciát is kockára tevő keresés vált volna életprogramjává.

Nem jutott most idő arra, részletesebben szóljak magáról az imádságoskönyvről. Bár a szorosabban vett szövegvizsgálat még a kezdeténél tart,²⁷ annyi bizonyosan megállapítható, hogy az eredetét nagyon erősen átformálva retorikai-nyelvi szempontból is jelentékeny művet tett le az asztalra. Hadd emeljem ki most csupán mentalitástörténeti szempontból is jelentős, a kiadványban apró betűvel szedett dörgedelmeit, amelyekkel talán Enyedi György prédikációira is emlékeztetően az alkalomhoz illő fegyelmezett magatartásra, rendre és fegyelemre inti kolozsvári polgártársait. A kiadvány elején egy mintát olvashatunk arra, mint kelljen imádkozni a keresztyén embernek, midőn az egyházba megy. A német szöveg nagyjából pontos lefordítása után a következőt olvashatjuk:

„Eképen imádkozzál keresztyén ember az uton, mikor mégy az egyházban, a keresztyéni gyülekezetnek helyére. És ezekről elmélködjél és gondolkodjál, ne hoaz allá s fel, ne csacsogj gonosz társasággal héába való dolgokat az uton, senkinek botránkozására ne szömléskedjél, se lepiél, se cziffrázzad magadat. Es a kegyelmes isten örül rajtad. És felgerjeszti szüvedben a lelkü örömmek tüzét és megkostoltatja veled a mennyei boldogságnak idességét, melyben mostan is a szent angyalok ezen módon dicsérik és magasztalják szünetlen az áldot Istent és az ő áldott bárányát a mü urunk Jézus. Mint Szent Dániel próféta és Szent János mondja, Dániel 7.9. Apocal.5.7.14.15²⁸

Ugyanilyen tanács olvasható azután is, hogy a német szöveget nagyjából egészében követve megtanította, miképpen imádkozik a keresztyén ember az Istennek a kegyelemnek és az imádságnak lelkéért:

B4r. Igy és ekképpen kel az jámbor keresztyénnek esedezni és könyörgeni az Istennek, midőn az egyházba bement. És nem kell ott a predicationak elötte valami hitságos dolgokat cselekedni. Mint hogy némelyek allá fel vigyorognak és

²⁷ A vizsgálatot megnehezíti, hogy Johann Habermann (Avenarius) német imádságoskönyvének korai kiadásából nincs példány erdélyi és magyarországi könyvtárakban. Másfelől azonban megkönnyíti, hogy a szerző életművéről friss és részletes könyvészetet is közlő monográfia áll rendelkezésünkre: Traugott Koch: *Johann Habermanns „Betbüchlein” im Zusammenhang seiner Theologie. Eine Studie zur Gebetsliteratur und zur Theologie des Luthertums im 16. Jahrhundert*, Tübingen, 2001. (Beiträge zur historischen Theologie 117)

²⁸ *Imádságok a hét napjaira*, A4v.

kandálnak cifrázván magokat egyéb jámboroknak botránkozására. Avagy egybe ülven ag szot vernek méglen a predicacio elérközik, és semmiből ne gondolják meg, micsoda vagyon előtttek, avagy mire gyűltenek legyen oda a keresztyéni gyülekezetnek helyére. Vay ki röttenetes Krisztus urunknak mondása Mat. 18. Az embereknek számot kel adniok még minden hivságos beszédekről.²⁹

A megszokott szemléletességgel beszél, de mégiscsak csupán fegyelmez és dörgedelmez, mondhatnánk. Szerencsére azonban nemcsak ezt teszi, hanem helyenként roppant erős és elmélyült spiritualitásról tanúskodó mondatokban magyartja a német szöveget. A hazai protestantizmus első nyomtatásban megjelent, s egyben unitárius imádságoskönyvét megalkotva olyan imákat tett közzé, amelyek Borbély István szerint „ma sem volnának hatástalanok.”³⁰ Erről azonban célszerűbb lesz akkor szólnunk, ha a töredékesen ránk maradt szöveget végre megjelentetvén az olvasó ellenőrizni is tudja megállapításainkat.

Függelék

ELIAS GCZMIEDELE LEVELE HELTAI GÁSPÁRHOZ (Fordítás)

Igen Tisztelt Gáspár Úr, nagy örömmel értesültem arról, hogy kedves feleségével és gyermekeivel egyetemben jó egészségben van, tudatom, hogy Isten kegyelméből én is jó állapotban vagyok, Isten legyen segedelmünkre továbbra is. Amen.

Bizonyára elcsodálkoztak azon, hogy titokban távoztam, hogy nem vettem búcsút sem a praeceptortól, sem a testvéremtől. Mindez nem ok nélkül történt, hanem azért, hogy távozásom ne legyen oka bármiféle tumultusnak, vagy felfordulásnak, mert aggódtam az ilyenek miatt, mivel tudtam, hogy a nép nem akarna elengedni engem. Egyesektől ugyanis arról értesültem, hogy ők mindent meg akartak tenni távozásom megakadályozására. Ezért határoztam el tehát, hogy senkivel sem közlöm, mikor és hová megyek, így akarván elkerülni, hogy egyházatokban skizma és szakadás következze be. Senkivel sem szabad ugyanis közölni azt, amit titokban akarunk tartani. Ha akarjátok, ebből is láthatjátok, hogy mennyire önkényesen és jogtalanul bántatok velem, amikor az egyház perturbátorának vagy felforgatójának neveztetek, hiszen én egyházatok békéjének megőrzése érdekében titokban és nem éppen tiszteletre méltó módon, de mindenfajta felindulás nélkül hagytalak el benneteket és távoztam el Isten ke-

²⁹ *Imádságok a hét napjaira*, B4r.

³⁰ Borbély István, *Heltai Gáspár*, Bp. 1908. 56.

gyelméből Krakkóba. Tehát nem álltam be Váradon szücsnek, amint Conradnak írtatok, és senkihez sem szegődtem el bármely kézműves mesterség megtanulására, jóllehet egy szücs mesternél valóban jártam Kolozsvárott, s valóban megkértem őt, hogy segítsen a mesterség megtanulásában. Ezt azonban nem gondoltam komolyan, ez csak próba volt arra, hogy megtudjam, kész-e szolgálatomra lenni. De ő csak akkor akart szolgálatomra lenni, ha elmegyek vele a házához is, s a továbbiakban ott keresem fel. Én azonban nem mentem el a házához, mivel nem volt kedvem ott maradni. Ami pedig a Conrádhoz írott dolgok közül azt illeti, hogy engem kitétetek a prédikátorságból, tudjátok meg, hogy egyáltalán nem neheztelek ezért rátok, s szívből mondom, hálás vagyok Istennek, s ily módon nektek is, hogy nem prédikálok. Nagy belső fájdalmat okozott nekem ugyanis a prédikátorság, ezért szívesen váltam meg tőle. Lelkiismeretem ugyanis azt sugallta nekem, hogy az Úr nem a prédikálásra küldött el engem. Ezt az el nem küldést úgy kell érteni, hogy még sajnos nincs meg bennem a léleknek az a belső tanúságtétele, amely megmutatná, hogy betű szerint bizonyosan cáfolhatatlan tanításaitok Istenről és a keresztségről valóban igazak. Isten kegyelméből még csak addig jutottam, hogy belátom, Istenre és a keresztségre vonatkozó tanításaitoknak valóban igazaknak kell lenniök, hiszen az írás alapján nem cáfolhatók. De e történeti hit és külső istenismeret mellett Isten lelke belső tanúságtételére is szükség lenne annak elfogadásához, hogy amit írásaitok hirdetnek, azt bizonyosságnak tekintsük, s ez nincs így. Mivel tehát a külső ismeret mellett az Isten lelke által elnyert belső tanítás kinyilatkoztatására is szükség lenne, s ezt én még nem leltem meg, szívesebben váltam meg a prédikálástól, mintsem hogy azt tanítsam, amiben nem vagyok biztos. Mert, amint Pál mondja, senki sem tudja, mi lakozik Istenben, akibe nem költözött be Isten lelke, s nem ismerheti meg Istent, még ha minden írást elolvasott is, s a teljes Bibliát kívülről tudja is. Mert a betű megöl és a lélek megelevenít. Ezért hát nekünk keresztyéneknek minden időben a szent lélekért kell könyörögnünk, Istenhez, a kinyilatkoztatás és a bölcsesség lelkét kell kérnünk tőle, amint hogy Krisztus meg is ígérte, hogy megkapjuk azt, amidőn ezt mondja. Hogy ne adná meg Isten az ő lelkét azoknak, akik kérik tőle. Nem kell a pápistákkal káromolnunk az Istent és azt mondanunk, húzódj be egy sarokba, s várj egy ideig, amíg az afflatus meg nem érkezik, Krisztus is azt mondja, hogy ha imádkozni akarunk, menjünk a hálószobánkba, vagy vonuljunk egy sarokba, oda, ahol senki sem lát minket, imádkozzunk és várjunk arra, hogy meghallgatást nyerjünk. Hasonlóképpen prédikáltam Kolozsvárott is, s Isten úgy akarta, hogy ezt veszély nélkül megtehessem, mert Istennél mindennek oka van. De kérlek titeket, hogy ezt a levelet, illetőleg az itt leírt érzületet, továbbá hitem gyengeségét ne hozzátok az emberek tudomására, hogy elkerüljük a haragot. Én pedig állhatatosan könyörgök Istenhez, hogy erősítse meg hitemet, s hogy ezt veletek is tegye meg. Hiszem, hogy a mindenható Isten az ő lelke által ismét összekapcsolja majd szíveinket, s hogy majd szívből, szívünknek minden melegével és tetteinkben is megnyilvánulóan fogjuk majd szeretni egymást az igazságban

és nem csupán szavakban, amint ez a világban történni szokott. Így kell tehát azt is érteni, hogy arról kell prédikálnunk, hogy az embereknél mindennek közösnek kell lennie. Ennek ugyanis magából a szív melegéből kell erednie, amint hogy ezt is prédikáltam a gyülekezet előtt. Nem azt prédikáltam tehát, hogy mindennek közösnek kell lennie, hanem azt mondtam, hogy ennek szabad elhatározásból kell történnie, s ez nem lehet kikényszerített dolog. Megírtam ugyan nektek, hogy a keresztyéneknél mindennek közösnek kell lennie, de a továbbiakban semmit sem tettem ennek előmozdítására, s nem is prédikáltam ezt a szószéken (ebben az estben ugyanis ellentmondtam volna saját magamnak, hiszen korábban nyilvánosan megvallottam a gyülekezet előtt, hogy egyetlen igaz prédikátor sem taníthat olyat, amit az apostolok egyike sem tanított, már pedig ők nem tanították, hogy mindennek közösnek kell lennie, s nincs is erre vonatkozó parancs), s ha tettem ilyet, csupán azért tettem, hogy eltiltsatok a prédikációtól, aminek okát az imént hallottátok. De semmiképpen sem akartam olyan közösséget, mint amelyet a testvérek Morvaországban alapítottak, hogy ti mindenkinek el kelljen hagynia házát és udvarát, s hogy mindent el kelljen adnia, amint erről itt Krakóban értesültem a testvéreitektől. Hiszen úgy is létre lehet hozni keresztyén közösséget, hogy mindenki megmarad a sajátjában. Az Isten szerelmére kérek tehát benneteket, hogy ne vádoljatok engem ilyen keményen az emberek előtt, s ne nagyítsatok fel a dolgot, hiszen világos számotokra, hogy miért fosztottak meg a prédikálástól. Azt írtátok Conradnak Krakóba, hogy én még a következőket is prédikáltam, a házaspároknak, amint ti fogalmaztok, nem kell hűségesküt tenniök egymásnak, hanem ha egy ideig együtt akarnak lakni, akkor jó ugyan, ha tartózkodnak a mással való együtt hálástól, de ha nem, akkor nem kell magukat esküvel kötelezniök erre, mert ez úgylis lehetetlen. De az egész gyülekezet tudja, hogy én ezt nem mondtam. Csupán azt mondtam, hogy Krisztus megtiltotta a házastársak közötti esküvést amikor azt mondta, hogy legyen a ti beszédek igen, igen és nem, nem, és ami e fölött van, az a gonosztól van. Ha egy keresztyén szűz igent mond arra, hogy akar valakit, azzal már hűségesküt is tett, a továbbiakban nem kell esküdöznie, mert Isten szava ezt megtiltja. Ezután, hogy a török lenne a legnagyobb felsőbbség a földkerekségen, ezért senkinek sem szabad ellene harcolnia. Én ezt nem mondtam a prédikációmban, s jöllehet írtam ilyesmit nektek, ám annál inkább okotok lenne aziránt tudakozódni, hogy később miért is nem tanítottam azt. Nem említettem tehát egyetlen szóval sem a felsőbbiséget a prédikációban, ti pedig mégis azt íjátok, a ti szavaitokat használva, hogy vad dolgokat kezdett el prédikálni már hivatala kezdetén, s e vad dolgok közé soroljátok a felsőségre vonatkozó hittételt is, s azt mondjátok, hogy az itt következő szavakkal prédikáltam az alábbiakat: A keresztyéneknél mindennek közösnek kell lennie, s senki sem mondhatja jó lelkiismerettel, hogy ez a pfnig az enyém. Sohasem mondtam ezeket a szavakat a szószéken, amint ezt az egész gyülekezet tanúsíthatja. Az viszont igaz, hogy azt prédikáltam, Isten a bűn oka, s be is bizonyítottam. De hogy én ebből arra a következtetésre jutottam volna, amit

ti mindjárt mellé helyeztek, vagyis, hogy mindenkinek aszerint kell tehát cselekednie, amire Isten teremtette, s aki házasságtörő és parázna, az az is kell maradjon, s így kell várnia Isten büntetését, itt e földön az egy időre szólót, s a túlvilágon az örökké tartót, hogy tehát ez utóbbi szavakat hozzátettem-e valamelyik prédikációmban, nem tudom, a hallgatóság bizonyosan tudja. Azt sem tudom, mondtam-e azt, amit ti hozzáesztetek, hogy ezért mindenkinek engedelmeskednie kell. Azt bizonyosan tudom, hogy beszéltem az ember megromlott természetéről, s hogy azt mondtam, az ember alapvetően megromlott, vagyis hogy önmaga nem tudja jámborrrá és igazzá tenni magát, aki tehát parázna, annak egészen addig annak is kell maradnia, amíg az Isten meg nem változtatja és jámborrrá nem teszi, mert senki sem lesz önmagától jámborrrá. S ha az Istenben nem változik meg, s a kegyelem útján a paráznából nem válik tisztává, akkor bizony bekövetkezik rajta Isten büntetése, itt az időleges, odaát az örök, s ő nem alkudozhat Istennel, s nem kérheti rajta számon, hogy miért nem bocsátott meg neki. S ha nem is mondtam ott ezeket a szavakat, ez volt a véleményem, s a nép is így értette ezt. Hogy tehát Isten a bűn oka (amit ilyen értelemben vallok), ebben nem vagyok egy véleményen az itteni testvérekkel sem. De bizonyára senkivel sem az egész földkerekségen. Isten bocsásson meg nekünk, s teremtsen közöttünk egyetértést az ő nevében a Jézus Krisztus által. Ámen. Ami személyemet meg természetemet illeti, be kell ismernem előttem, hogy nyughatatlan módon élek és cselekszem, nem tudom, mit kezdenék magammal, semmihez sincs igazán kedvem. Most Conrad Eisenschneiderre várok, aki barátom az Úrban. Jártam az innen 36 mérföldre lévő Lublinban, mert a testvérektől jár nekem egy bizonyos összeg, amit visszaérkezéséig meg kell kapnom. Mivel Németországba ment, aligha érkezik vissza húsvétra. A testvéreknek visszatérésemnek itt csak ezt a két okát neveztem meg, a felsőbbség és a vagyonszűkösség dolgát, s nem érzem, hogy tőlem eltérően vélekednének. Hiszen é két hitcikkely miatt tettem le, emeltek ellenem vádat a kolozsvári magisztrátus előtt, s az megtiltotta, hogy ezeket akár nyilvánosan, akár titokban tanítsam. Ami a testvéremet illeti, nagyon kérlek benneteket, ruházzátok őt fel, s ne követeljétek tőle, ami esetleg tőlem jár nektek, mert azt írta nekem, hogy olyan rongyosan jár, mint aki az akasztófa alól szabadult, s arra kér, hogy ha én időközben szűcs mester lettem, akkor küldjek neki egy szűrt, mivel ő nagyon fázik. Ez nektek is károtokra van, hiszen megígértétek, hogy felruházzátok, én pedig olyan szegény vagyok, hogy nem tudok neki szűrt venni. Ti pedig tisztában vagytok azzal, miképpen kell keresztyén módon cselekedni. Ezzel ajánlak benneteket Istennek, a mi Urunknak.

Kelt Krakkóban 1571. február 28-án.

TÓTH ZSOMBOR

A HELTAI-GALAXIS.
ÍRÁS/TUDÁS, MENTALITÁS ÉS TRADÍCIÓ
HELTAI GÁSPÁR
TÖRTÉNETÍRÓI MUNKÁSSÁGÁBAN
(Esettanulmány)

I. A margináliák bizonyossága

Marshall McLuhan a Guttenberg-galaxisban azt az alapvető kulturális, mentális, szellemi és életvitelbeli meghatározottságot mutatta fel, ami a nyomtatás megjelenésével és elterjedésével alakult ki az európai kultúrában. Felismerése szerint a tény, hogy életünkben és mindennapjainkban nyomtatott szövegek állandó vizuális jelenléte és befolyása irányít, nemcsak olvasói/fogyasztói habitusunkra van hatással, hanem gondolkodásmódunkat, valóságpercepciónkat, kommunikációs stratégiáinkat, egyszóval egész egzisztenciánkat is jelentősen alakítja.¹ Amennyiben a középkor és reneszánsz kultúra különbségeit a „korszakváltás” alakzatával írjuk le, miközben valójában mentalitásbeli, életvitelbeli, kulturális különbségeket szemléltetünk, fel kell ismernünk, hogy a korszakváltás ténye igen nagy mértékben a nyomtatás, a nyomtatott könyv megjelenésével függ össze. A nyomtatás mint kommunikációs és információforgalmazási lehetőség, mint *média*, alapvetően befolyásolta az írásbeliség–szóbeliség egyensúlyviszonyát, az életvitel szellemi dimenziójában felülírta azokat az alapvető magatartásmintákat, mentalitásokat, amelyeket korábban a középkori kultúra nevelt bele az individuumba.

Ebből a perspektívából kap kimagasló jelentőséget Heltai Gáspár írói és nyomdászai tevékenysége, hiszen túl a mindenkor méltatott művelődéstörténeti, kulturális, szellemi teljesítményein, meghatározó módon járul hozzá a kora újkori erdélyi kultúra sajátosságainak kialakulásához. A kolozsvári nyomda működtetésének így tehát nemcsak vitathatatlan művelődéstörténeti, konfesszionális és politikai, hanem antropológiai jelentőséget is kell tulajdonítanunk. Ugyanis a Heltai-nyomda nemcsak a korszak lehetőségeihez képest biztosított minőségi és változatos könyvtermést, hanem igyekezett a változó preferenciákat mutató olvasótábor

¹ Vö. McLUHAN, Marshall, *Galaxia Guttenberg. Omul și era tiparului*, Editura Politică, București, 1975.

igényeit leföldni és egyszersmind alakítani.² Nem elhanyagolandó az sem, hogy a fennmaradt Heltai-kiadványok világosan jelzik, hogy nemcsak a megjelenés pillanatában vagy csupán a XVI. század folyamán, hanem a későbbiekben is rendkívül olvasottak voltak. Sőt megállapíthatjuk: a Heltai által írt, fordított, közzétett, gondozott és nyomtatott szövegek mentalitásartikuláló³ hatást gyakoroltak olvasóikra. Ennek kitűnő bizonyítékai és egyben forrásai is a nyomtatott szövegekben fellelhető különféle bejegyzések, szignók, glosszák, possessorori bejegyzések, margináliák.⁴ Ezt a mentalitásartikuláló hatást három vonatkozásban látom meghatározónak és bizonyíthatónak: a felekezeti tudat, illetve a történeti és a nemzeti önszemléletben egyaránt megmutatkozó *regionális* (erdélyi) tudat felől.

A mentalitásartikuláló hatás elsősorban tehát a Heltai számára is oly problematikus felekezeti tudattal,⁵ illetve a felekezeti identitás kialakításával függ össze. Heltai szövegei nemcsak információs értékük révén vagy teológiai és konfesszionális tartalmi sajátosságaik révén alakíthatták a potenciális olvasók felekezeti álláspontját, érzelmi világát, hanem azáltal is, hogy a nyomtatott szöveg, ellentétben a szóban elhangzó, egyszeri és megismételhetetlen, vagy ha ismét-

² Dankanits az „olvasás dinamikájának” vizsgálata ürügyén beszél arról, hogy a XVI. század második harmadában az olvasásban bekövetkezett egy „robbanás,” egy olyanfajta erőteljes érdeklődés, ami a könyvtermelés fellendüléséhez vezetett. (Vö. DANKANITS Ádám, *XVI. századi olvasmányok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974, 19–20).

³ A terminust mentalitástörténeti kategóriaként használom. E fogalomhasználathoz bővebben lásd: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk., BÓDY Zsombor–Ö. KOVÁCS József, Osiris Kiadó, Bp., 2003.; LE GOFF, Jacques, *A mentalitástörténet problémái*, Világosság, 1976, XVII. évf., 683–689; *Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben*, szerk., SASFI Csaba, Komárom–Esztergom Megyei Önkormányzat levéltára, Esztergom, 2000.

⁴ Ha csak a két legjelentősebb kolozsvári könyvtárban fellelhető Heltai-kiadványokat vesszük számba (Egyetemi Könyvtár, Akadémiai Könyvtár), akkor is beszédesek a következő adatok (különösen, ha a XVI. századi könyvtermés, könyvkultúra és -forgalmazásról szóló adatainkkal konfrontáljuk ezeket). A kolozsvári Egyetemi Könyvtárban 16 nyomtatvány és a *Chronicának* 4 db kéziratos másolata található meg. A kolozsvári Akadémiai Könyvtár állományának mindhárom (református, katolikus, unitárius) fondjában találhatóak Heltai-kiadványok. A református fondban: 10 db; a katolikus fondban: 1db; az unitárius fondban: 19. Kéziratok másolatok itt nincsenek. Ez összesen tehát 46 nyomtatott kiadványt és 4 kéziratot jelent. A nyomtatványok, sőt még a kéziratok másolatok is rengeteg possessorori bejegyzést, glosszát, margináliát tartalmaznak XVI–XIX. századi olvasóktól.

⁵ Heltait élete folyamán is, de főként halála után többen is megvádolták, hogy a felekezetsere nála anyagi megfontolásokra vezethető vissza és nem teológiai meggyőződéséből fakadt. Bod Péter a következőt állítja róla: „a sz. Háromságtagadók ellen eleinte keményen viselte magát, melyre nézve Pápai Páriz Ferenc nevezi így: *Magnus suae aetatis Socino–Mastyx; de hanyatlani kezdett idejében ő is hozzájuk hanyotlott. Melynek oka e’ volt: hogy a kolosvari dézma néki mint plébánosnak inkább megmaradna a kezében; mivel az antitrinitáriusok elszaporodván, kiknek a király is kedvezett, a dézmát is azoknak papjaiknak kezdték adni. Vetí ezt szemére néki Károlyi Péter, a váradai pap, s nevezi: Midas alter Claudiopolitanus, aki, hogy aranyat gyűjthetne, az aranyánál drágább hitet változtatta.*” (FELSŐ TSERNÁTONI BOD Péter, *Magyar Athenas...*, 1766, 325.)

lódó, akkor szükségszerűen variálódó/folklorizálódó üzenetekkel, mindig ugyanazt az üzenetet nyújtotta, tette hozzáférhetővé a nap bármelyik pillanatában, sőt az olvasás és kommentálás, glosszázás, margináliák bejegyzése révén egy olyan dialógust vagy akár vitát teremtett meg, amely a felekezeti identitás performálását⁶ tette lehetővé. Ezt bizonyítja az is, hogy a felekezeti elfogultságok felől íródó margináliák nemcsak Heltai bibliafordításaiban, hanem a történeti jellegű szövegeiben is megjelennek. A felekezetiesség mint kulturális és személyes elfogultság mindig egy arbitrálisan létrehozott normalitás felől visszaigazoltnak és ugyancsak az arbitrálisan tételezett devianciától elidegenedve írja körül és performálja a felekezeti identitást. Heltai Újszövetség-fordításában olvasható a következő bejegyzés:

„Pal Apastalnac a Corintvsb. Irt elso levele, IX. rész

Nem vagyoké Apostol? Nem vagyoké szabados? Nem láttamé á mi Urunc Iesus Christust? Nemde nem én alkotuanim vattoké tú az Wrban? Ha szinte egyebeknec nem vagyoc Apostolokis, de bizonyáual tűnektec az vagyoc. Mert az én Apostolságomnac peczeti tú vattoc az Wrban. Az én feleletem ez azoknál. a kic engemet kérdeznec. Vgyan ninczé hatalmunc ételre és italra? Nemde ninczené szabatságunnc keresztyén hiw asszonyállattot hordoznunc álafel, miképpen á töb Apostoloc, es az Wrnac Attyafiaj, es á Cephaz? [...] Kicsoda vitézködic valaha az önnön tulaydon kölczégén? Kiczoda plantál szőlöt, és nem eszic á gyümölczében? Auagy kiczoda tart nyáiat, és a nyáynac teteiébe nem észic?”⁷

M:⁸ *Az apostolok is volt feleségik. Csak az papistak nem iol szolnak felőlük.*⁹

Olyan típusú margináliákkal is találkozunk, amelyek, mint már jeleztem, olyan művekben fordulnak elő, amelyek elsősorban nem teológiai és per definíonem felekezeti álláspontokat, érzékenységeket érintenek, hanem például

⁶ Kora újkori magyar és latin nyelvű könyvtermésünk corpusának jelentős hányadát teszik ki azok a könyvek, ahol a szokásos possessori vagy más természetű bejegyzések mellett a különböző korok olvasói minduntalan makacs vitába szállnak a gyakran régóta halott szerzővel. A bejegyzések nagyon gyakran a saját felekezetet védik meg, vagy éppenséggel a saját felekezet nevében támadják a szerző kijelentéseit. Mindkét nyelvi aktus azonban a bejegyzések szerzőjének azt a lehetőséget adja meg, hogy felekezeti elkötelezettségét mutassa be, adja elő, vagyis felekezeti identitásának performálást teszi lehetővé. Meglátásom szerint néha ezeknek a könyveknek a lapjain azonos antropológiai funkciójú és érzelmi intenzitású felekezeti polémiák mennek végbe, mint a megrendezett szabályos hitvitákon. (Erről bővebben: TÓTH Zsombor, *Hitvita és marginália. Megjegyzések a (hit)vita antropológiájához*. – megjelenés előtt).

⁷ HELTAI Gáspár, *A Jesus Christusnac Uy Testamentoma magyar Nyelvre fordítatot, a régi igaz es szent könyvekből. Az együgyü iámbor Keresztyeneknec vigasztalásokra es epülésekre...*, Kolozsvár 1562, U2r–U2v. (A továbbiakban HELTAI 1562). (Jelzete: Egyetemi könyvtár, BMV 366)

⁸ A továbbiakban az **M** a *margináliát* jelöli.

⁹ HELTAI 1562. U2r–U2v.

a nemzeti történetet beszélnek el.¹⁰ Ilyenkor annak is tanúi lehetünk, hogy a possessor magával Heltaival vitatkozik, de olyan helyzet is előfordulhat, hogy egy másik possessor kettejük vitájába „beleavatkozik.” Következzenek ezek a példák, amelyek a *Chronica*nak a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őrzött példányában¹¹ olvashatóak:

„V. rész

Az Erdeliec lesz nec papassoc.”¹² **M:** Ti pedig pogányokká lettetek.”¹³

Vagy: „Annac vtanna eleybe iöuenec a Papas papoc, nagy soc keresztteckel erecklekel, és nagyon kintornalnac vala. Ezeket látua, Örüle azzoknac, és szép szóval köszene nekic: és leszálván a lórol, terdre eséc a kereszt elöt, és meg czókolá aszt. Látuan eszt a Czehec, Kic Papatol nem fugnec vala, igen boszkonodnac rayta.”¹⁴

M: Hijába gyalázod fertelmes nyelveddel, mert semmit nem árthatsz a' Pápának.¹⁵

Heltai felekezeti elfogultságát, vagyis katolikus- és pápaellenességét egyáltalán nem titkolja ebben a szövegében, nagyon gyakran ellenszenvét látványosan

¹⁰ Heltainak az olasz Bonfini műve alapján készült *Chronica az Magyaroknak dolgairol...c.* könyve rendkívül népszerű volt, valószínűleg a legelső magyar *bestsellerek* egyike lehetett. A forrásgyűjtéseim alapján szembesültem ezzel. Ennek a műnek egyetlen példánya (jelzete: BMV R7) maradt meg ugyan a kolozsvári Akadémiai Könyvtár állományának református fondjában, ám ezt olyannyira „rongyosra olvasták,” hogy 1725-ben Johannes Wazanus kénytelen volt kéziratos másolattal pótolni a címlapot és a bevezetőt, sőt kénytelen volt a megrongálódott szövegrészleteket is egy ép példány alapján rekonstruálni, és ezeket a kéziratos kiegészítéseket beillesztette eredeti helyükre. A kolozsvári Egyetemi Könyvtár állományában két *Chronica* található (jelzetük: BMV 520; illetve 521), mindkettőt alaposan szétolvasták a századok folyamán, a possessori bejegyzések is jelzik, hogy rengetegszer cseréltek gazdát. A nyomtatott változatokon kívül 4 (!) kéziratos másolata (jelzeteik: ms 160; ms 53; ms 52; ms 7) is létezik a *Chronica*nak. Ezek a kéziratok is többször gazdát cseréltek, sőt a possessori bejegyzések mellett is találunk margináliákat, olyan glosszákat, amelyek az egykori olvasók reflexióit tartalmazzák. Ami pedig a szövegkiadásokat illeti, eltekintve a modern kiadásoktól, Heltai *Chronica*jának ismeretes még egy 1789-es győri kiadása is: *Magyar Krónika. Írta Heltai Gáspár. Nyomtatott Kolosvárott MDLXXIV. Most pedig újonnan Nagy-Győrben. MDCCXXXIX. Streibig Josef betűivel.* Toldy Ferenc is kiadta 1854-ben Bencédi Székely István világkrónikájával együtt. (Vö. *Tizenhatodik századbeli magyar történetírók. I. Székely István Magyar krónikája, 1558. II. Heltai Gáspár Magyar krónikája, 1575*, szerk. TOLDY Ferenc, Pest, 1854.) Ezek szövegszerű bizonyítékai a szöveg olvasottságának, népszerűségének.

¹¹ HELTAI Gáspár, *Chronica az Magyaroknak dolgairol...c.*, Kolozsvár 1575. (A továbbiakban HELTAI 1575). (Jelzete: BMV R7)

¹² HELTAI 1575. 31a.

¹³ I. m., 31a.

¹⁴ I. m., 113b.

¹⁵ I. m., 113b.

mutatja ki azzal is, hogy fordítva szedi a pápák neveit, vagy szándékosan elír olyan szavakat, amelyek nevetséges jelentésváltozásokat eredményeznek, pl. mise helyett mese. Ezt a katolikus olvasók nem is bocsátják meg neki, ám vélhetőleg a református felekezetűek ilyenkor „cinkosan összekacsintanak” Heltaival. Ezt példázza a következő marginália:

„Virág Vasárnapokon készítöttek vala a piatzon az várba, szép ékeségeckel és ieles kárpitokkal helyt, hol lönnenec az napi ceremoniák, az *Mesemondással* egyetemben.”¹⁶

M1: Missemondás ugy ird kutya fia Eretneke¹⁷

M2: Hiia! Tám nem tetszik te vak Keresztény!¹⁸

A fentiekben már kellő bizonyítást nyert felekezeti és történelmi tudat szerves kötődése, így tehát akár a korábbi margináliák felől konstruálódó mentalitásalakzatok is jelzik, hogy a kora újkor embere mennyire konfesszionálisan viszonyult múltjához, hogyan sajátította azt ki, hogyan értékelt fel vagy tagadta meg ennek a kulturális és szellemi örökségnek bizonyos elemeit. A történelmi tárgyú Heltai-szövegek – a már idézett Bonfini-átdolgozáson kívül a *Cancionale*¹⁹ és a Mátyás király életéről szóló história²⁰ is ide érhető – egy bevalottan katolikus- és pápaellenes, jellegzetesen protestáns és eszkatologikus²¹ megalapozottságú történetteológiát ajánlanak, sőt népszerűsítnek. A mentalitásartikuláló hatás²² szellemi forrásai nyilván Wittenberg, Luther, Melanchthon

¹⁶ I. m., 174b.

¹⁷ Minden valószínűség szerint ez egy katolikus olvasó felháborodott bejegyzése. I. m., 174b.

¹⁸ A második marginália szerzője vélhetőleg református, aki roppant jól szórakozik az egész helyzeten, valószínűleg a misemondás/mesemondás szójátékon túl a katolikus olvasó felháborodása legalább annyira vicces számára. Gondolom, ezért (is) érzi igényét annak, hogy beleszóljon a Heltai vs. katolikus olvasó vitájába, így „avatkozva be”. Beszédésztervje ez a fenti fejtegetéseknek, hiszen a vita több mint imaginárius, a vitázók külön-külön mégis igényét érzik az állásfoglalásnak, ugyanis ilyenkor felekezeti identitásukat performálhatják. Vö. I. m., 174b.

¹⁹ HELTAI Gáspár, *Cancionale, azaz Históriai Enekes Könyv: melyben külemb külemb fele szép löt dolgoc vadnak nyomtatva, a Magyar Királyokról, és egyéb szép löt dolgokról...* Colosvárot, 1574. (Jelzete: Egyetemi Könyvtár BMV 550).

²⁰ HELTAI Gáspár, *Historia inelyti Matthiae Hunnyadis Regis Hungariae augustissimi, Ex Antonii Bonfinii...*, Claudiopoli, 1565. (Jelzet: Egyetemi Könyvtár, BMV 380).

²¹ A francia mentalitástörténelmi iskola kellőképpen illusztrálta, hogyan függ össze az eszkatológia a félelemmel mint jellegzetes emberi magatartással, hogyan működik ez mentalitásként, és miként járul hozzá a történetteológia és eszkatológia egymásba kapcsolódásához. (Vö. DELUMEAU, Jean, *Frica in Occident*, Editura Meridiane, București, 1986, 6–60.)

²² Ezt a hatást a krónika egy XVIII. századi kéziratos másolati példánya is visszaigazolja. (Jelzete: Egyetemi Könyvtár, ms 7). A másoló – mivel ez a kézirat nem tartalmaz possessori bejegyzést még csak következtetni sem tudunk a kilétére – olyannyira az eszkatologikus történetteológia hatása alatt volt, hogy szükségét érezte a krónika legvégére beragasztani egy lapot, ami az 1763-es komáromi földrengés félelmetes tapasztalatát írja le: „*Mutogatta az hatalmas Isten az ő nagy erejét s ugyan*

és a Carion-krónika²³ irányában mutatnak, a számbajöhető magyar előzmények közül vélhetőleg Bencédi Székely István²⁴ érdemel említést. Heltai történelemszemlélete viszont nemcsak az erdélyi magyar és latin nyelvű történeti és emlékirat-irodalom számára, hanem a fejedelemség legjelentősebb prédikátorai részére teremt irodalmi, teológiai és történelemelméleti precedenst és követendő modellt egy időben. Egy olyan történetteológiai tradíciónak a kulturális emlékezetbe való betagozódásához járul hozzá érdemben, amely halála után is legalább két évszázadig marad érvényes a magyar kultúrában. A *Chronica* modern kiadásához bevezetőt író Kulcsár Péter szerint ez a történelemképzet a következőkben foglalható össze: „Eszerint a történelem annak példája, miként valósul meg Isten bölcsessége a társadalomban. Ő teremtett és tart fenn mindent, tőle származik a társadalmi rend (...) és a társadalom, a rend minden fenntartó intézménye, a birodalom, a törvény, a polgári szervezet. Mindez Istentől való, következképp jó és állandó. Csakhogy dolgozik ám az ördög, aki az emberben lapangó gonosz ösztönök kihasználásával változtat és rombol, megzavarja a szervezetet, tönkreteszi a polgárokat. Isten lesújtja a zsarnokot, a kormányt pedig fölfegyverzi a lázadó elleni harcra. Kérdés, hajlandók-e az emberek föltagyni örültségekkel, és az isteni terv szolgálatába szegődni? Ezek azok a fő erővonalak, melyek a történelemben kirajzolódnak, és a történetírásnak az a feladata, hogy a felszínen kavargó események kusza szövedékén kirajzolja ezeket.”²⁵

A Bonfini alapján készült *Chronica* egyik leglátványosabb sajátossága az, hogy noha ez az első magyar nyelvű, a nemzeti múltat elbeszélő történetírói alkotás, szerzője, Heltai Gáspár anyanyelve a német és nem a magyar. Ennek elnére, amint erre már történt utalás, egy olyan elbeszélést sikerült létrehoznia,

nyilván valóra is tette masutt is ugyan, de nevezetessen Komarom Varosának mostan folyó 1763dik esztendőben Szent Iván havának 28.dik napjának reggeli öt és hat óra között lett siralmas ki meneteliben. Mert a' hallatlan föld indulás által nem csak Templomokat, Tornyokat, Palotákat rontott le földig; hanem sok száz embereket is ezeknek le dülésekkkel az élők közül ki vágott...”

²³ A wittenbergi történelemszemlélet erőteljesen meghatározta a magyar reformáció képviselőinek is a történelemről való gondolkodását. Ez valószínűleg Heltaira is érvényes, aki peregrinációja során is szembesülhetett ezzel. Ezt a történetteológiát, amint az közismert, Carion világkrónikájának melanchthoni értelmezése alapozta meg. Melanchthon életében többször is megjelenik az eredetileg német nyelvű krónika, halála után pedig veje, Peucer Gáspár gondoskodott az újabb, kiegészített kiadásokról. Latin nyelvű fordítását, amely tulajdonképpen lehetővé tette az európai népszerűsödést, Hermannus Bonus készítette el. Vö. KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történelmi vilásképe. Tanulmány a magyar protestáns reformátori apokalyptika köréből*, Theológiai Tanulmányok, Debrecen, 1943, 9. A jelentős magyar recepciót jelzi az is, hogy a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban igen nagy példányszámban maradtak fenn a *Carion-krónika* különféle kiadásai. Lásd CARION Joannes, *Chronicorum libri tres*, Hallae, 1550; CARION Joannes, *Chronicon Carionis latine expositum [...] a Philippo Melanthono*. Witebergae MDLVIII.

²⁴ SZÉKELY István, *Krónika ez világnak jeles dolgairól*, Krakkó 1559.

²⁵ KULCSÁR Péter, *Bevezető = Heltai Gáspár Krónika az Magyaroknak dolgairól*, kiad. KULCSÁR Margit, bev. KULCSÁR Péter, Magyar Helikon, Bp., 1981, 15. (A továbbiakban: KULCSÁR 1981).

amely töretlenül érvényes és meghatározó marad a nemzetről, történelemről, a *magyar múlt*ről való gondolkodás elkövetkező évszázados (elsősorban református) hagyományában. Heltai természetesen egy olyan korban él, ahol a modern nemzettudat, nemzeti önszemlélet még csak alakulóban van, ennek ellenére nem elhanyagolandó, ahogy szász emberként, de vélhetően elsősorban unitáriusként arra vállalkozik, hogy magyar, sőt erdélyi történelmet írjon. Írásában érezhető egy regionális tudat, egy sajátosan Kolozsvár- és Erdély-centrikusság, ami rányomja bélyegét arra, ahogyan elbeszéli a magyar történelmet. Ezt elsősorban az példázza és magyarázza, ahogy önmagát szemléli,²⁶ majd a magyar nyelvhez való viszonya,²⁷ illetve azok a sajátos betoldások, amelyeket Bonfini szövegében, pontosabban Magyarország leírásában végez, ugyanis ide beilleszti a saját maga által készített Erdély-leírást.²⁸ Ebben tehát felismerhetjük a harmadik vonatkozását a mentalitásartikuláló hatásnak, hiszen itt a Heltai-szöveg egy erőteljes *regionális* meghatározottságot visz be a nemzeti és történeti tudatba. A margináliák megint visszaigazolják ezt, egyik vélhetően székely olvasója a műnek, túltéve regionális meghatározottságában magán Heltain, szükségét érzi, hogy „megvédje” igazságát a székely szabadsággal kapcsolatosan:

„Mikoron az Aladár az viadalban veszet volna Scambria alatt, el szallada három ezer Magyar az veszedelemből. Es ezec táborba szállánac cegléd földén.

²⁶ Horváth János említi, hogy 1543-ban Caspar Heltensis transilvanus néven iratkozott be a wittenbergi egyetemre. (Vö. HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Gondolat Kiadó, Bp., 367. A továbbiakban: HORVÁTH 1957). Ezt visszaigazolja az adattár is. (Vö. *Erdélyiek egyetemjárása a kora újkorban 1521–1700*, szerk. KESERŰ Bálint, JATE, Szeged, 1992, 61.)

²⁷ HELTAI Gáspár, *A részegségnek es tobzódásnac veszedelmes voltáról való Dialógus. Heltai Gáspár Colosuari plebanos által szerzetet*. Colosvarba, 1552. (Jelzet: Egyetemi Könyvtár, BMV 225.) Ennek a Kendi Antalnak ajánlott könyvnek az előszavában olvasható: „Az igaz nemes firfiunac, Kendi Antalnak, a nagyságos Kendi Ferentz öchének, keuán Heltai Gaspar, Colosuari Plebános, Istenec kegyelmességét és békeséget”

„...Kérem ezokáért te kegyelmedet, hogy te kegyelmed ió neuet vegye és ha szinte tiszta magyarsággal írua nöinchen, te kegyelmed meg bochassa: Mert iol tudgya te kegyelmed, hogy nyeluem szerént szász vagyoc, es eszt e keueset tizenhat esztendeig tanultam. Az Wr Isten te kegyelmedet az igaz hitben megtarcha. Amen.”

²⁸ Bonfini beéri néhány utalással, említi a székelyeket, de nem ad részletes leírást, hanem áttér Szkítia bemutatására, a szkíták eredetének, erkölcsseinek, lött dolgainak előszámlálására (... *de Scytharum ... origine, moribus, & gestis...*). (Vö. BONFINI, Antonii, *Rerum Ungaricarum Decades Quator...*, Basileae, 1568, 29). Heltai ezzel ellentétben hosszabban elidőz Erdélynél, és beszámol *Az Erdélyországról, és az ő vármegyéiről, Az Erdélyországnak több részeiről, Az Erdélységnek nagy voltáról és bódog voltáról*, végül pedig *Micsoda népek laktanak legyen az magyarok előtt Erdélyországban*. Az erdélyi vármegyék bemutatásánál, nevezetesen *Kolos vármegye* említésekor olvashatjuk: „4. vármegye a kolosi, mely az várastól nevezett. ... Ebben ez vármegyében vagyon két mélyföld Kolostól az jeles, híres és neves város Kolosvár, melyet annakelőtte a németek neveztenek Clauszenburgnak, mely ennékem Heltai Gáspárnak másik hazám.” (HELTAI 1575, 15).

De miért hogy felneć vala az Dietrich wrnac és tőb Német wracnac hatalmasságától, El indullánac onnét, és nagy sietséggel be menéneć Erdélybe. Es miért hogy minden nemzetec vgy tőrneć vala az Magyarokra, őc ki tagadć magokat, hogy nem magyaroc vólnának, hanem Szekelyeknek neuezéć magokat. Ezec mostan is laknak Erdélybe és külön tőruényec és erkőlczec vagyon. Osztva vadnak szekekbenc, kikneć neueć Czic, Gyirgyo, Kizdi, Szepsi, Orbai, &c. Ezec ellein mind szabadosoc valánac: De az ő hitelenségekért &c elsütőtte a dér az ő szabadságokat.”²⁹

M: Hazud itt Heltai úr, mert a székelyek szabadságát János király ugyan megrottotta vala de Bathori István és Báthori Sigmond újra meg adtak régi szabadságokat de az előtt soha nem olvassuk hogy a Székely nemzet szabadságát elvesztette volna.³⁰

Nem téveszthetjük szem elől a tényt, hogy a Heltait követő XVI. és XVII. századi magyarul és latinul alkotó történet- és emlékiróink már egyre kevésbé vállalkoznak arra, hogy a középkori Magyarország történetét, mint *saját* történetüket elbeszéljék, sokkal inkább rövidebb és aktuálisabb kortörténetet írnak, ahol Erdély világosan elkülönül Magyarországtól, nemcsak politikai, adminisztratív, hanem kulturális vonatkozásban is. Az 1541-es esztendő olyannyira határkőnek bizonyul, hogy a XVII. században nemcsak a magyar középkortörténet, hanem maga Mohács (1526) homályba veszik, vagy éppenséggel a felekezeti elfogultságok következtében teljesen átértékelődik. Következésképp a Heltainál jelentkező regionalitás valószínűleg megelőlegezi és lehetővé teszi azt a folyamatot, amelynek során Erdély mint régió a nemzeti, kulturális, történelmi egységét, Magyarországtól való elkülönülését kialakítja, és a jellegzetesen erdélyi nemzeti önszemléletnek és történelmi tudatnak a jelenben is ható és érvényes alapjává teszi.

A továbbiakban arra vállalkozom, hogy a bemutatott hármás mentalitásartikuláló hatás tanulságai felől megvizsgáljam Heltai és Bonfini művének a viszonyát, a fordítás nyelvi, retorikai és historiográfiai sajátosságait vegyem számba. Végül ezen vizsgálódások konklúziói felől a Heltai-szöveg mint magyar történet partikularitásait mutatom be a Brodarics Istvánnal való komparáción keresztül.

II. Bonfini és Heltai

Bonfini művének jelentősége nem szorul bizonyításra. A XVI. század folyamán többször megjelent,³¹ német kiadása is ismeretes. Bonfini jelentősége

²⁹ I. m., 20b.

³⁰ I. m., 20b.

³¹ Brenner Márton adta ki legelőször (Bázel, 1543) az első három *decas*-t, majd ezt követte Zsámboky János. L. SAMBUCUS (Johannes), *Antonii Bonfinii Rerum Vngaricarvm Decades*

historiográfiai szempontból³² az, hogy művében már egy új tudományág, a földrajz szakmai lehetőségeire hagyatkozik, módszertani szempontból pedig a humanista történetírói gyakorlat legjobb eredményeit hasznosítja. Elsőként vállalkozik arra, hogy a magyar történelmet a világtörténelmi folyamatokba helyezze, ezáltal az európai történelmi tudatban teremt helyet Magyarország számára. Itthon és külföldön egyaránt a magyar történet kézikönyvévé válik, a XVI–XVII. századi latin nyelvű magyar történetírás továbbra is ezen a művön alapszik.

Heltai egész munkásságának legnagyobb teljesítménye a Bonfini-átdolgozás. Heltai számára a magyar és az egyetemes történelem megírása olyan projekt volt, amin folyamatosan, hosszú időn át dolgozott. Sajnos, csak a magyar történelem készült el, ezt még sajtó alá rendezhette, a szöveg megjelenését azonban már nem érte meg, felsége fejezte be a kiadást. A műnek egy második kötetet is tervezett, ami a Mohács utáni eseményeket mutatta volna be, e célból adta ki előzetesen a *Cancionálét* (1574), amely forrásul szolgálhatott volna ehhez a második részhez.³³ Heltai munkáját nehezítette, hogy Bonfini műve, legalábbis 1568-ig³⁴ nem volt kiadva, a kéziratos másolatok nehezen voltak elérhetőek, és nem voltak feltétlenül megbízhatóak. Mégis első szövegközlése Bonfiniből 1565-ben lát napvilágot, Mátyás király históriáját teszi közé,³⁵ ám ezt a Martin Brenner gondozásában Bázelen 1543-ban megjelent, nem teljes Bonfini-kiadás alapján készíti el.

Heltai a fő műve, *Chronica az Magyaroknac dolgairol...*, sajátos módon kötődik a Bonfini-szöveghez. A két szöveg kapcsolata nem feltétlenül felel meg eredeti és fordítás viszonyának. Bonfini narrációját tartalmi vonatkozásban Heltai kiegészíti, hozzáadja a Brodarics István ugyancsak latin nyelvű beszámolója alapján elbeszélte 1526-os mohácsi csata leírását. Ezen tartalmi különbsége-

Qvatvor, Cvm Dimidia. Basileae, 1568. (RMK III/1, 570); SAMBUCUS (Johannes), *Antonii Bonfinii Rerum Vngaricarvm Decades Qvatvor, Cvm Dimidia*. Francofurti, 1581. (RMK III/1, 706); SAMBUCUS (Johannes), *Antonii Bonfinii Rerum Vngaricarvm Decades Qvatvor, Cvm Dimidia*. Hanoviae, 1606. (RMK III/1, 1027); SAMBUCUS (Johannes), *ANTONII BONFINII Historia Pannonica: sive Hungaricarum rerum Decades IV. Et Dimidia LIBRIS XLV*. Coloniae Agripinae, 1690. (RMK III/2, 3633)

³² Erre vonatkozólag lásd: GUNSZT Péter, *A magyar történetírás története*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 1995, 61–67. (A továbbiakban: GUNSZT 1995.); *Humanista történetírók*, szerk., KULCSÁR Péter, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1977, 1179–1184. (A továbbiakban KULCSÁR 1977).

³³ KULCSÁR 1981, 14; illetve BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., 1975, 446–447. (A továbbiakban: BARTONIEK 1975).

³⁴ Zsámboky János adja ki a teljes Bonfinit 1568-ban Bázelen. Lásd a 31-es lábjegyzetet.

³⁵ HELTAI Gáspár, *Historia incliti Matthiae Hunnyadis Regis Hungariae augustissimi, Ex Antonii Bonfinii...*, Claudiopoli, 1565. (Jelzete: Egyetemi Könyvtár, BMV 380). Antonio Bonfini *Rerum Hungaricarum decades* című történelmi munkájának Mátyás királyra vonatkozó fejezeteit tartalmazza, vagyis a harmadik dekad kilencedik és tizedik könyvét, valamint a negyedik dekad első hat könyvét. A művet Janus Pannoniusnak Mátyás király nevében írt latin költeménye zárja.

ken túlmenően is a Heltai-fordítás néhány olyan jellegzetességet mutat a Bonfini-szöveghez képest, amit számomra nem magyaráz kielégítően a szakirodalom. Ugyanis általában azt fogalmazzák meg Heltai méltatói, hogy a *Chronica* népszerűsítő³⁶ és egyszerűsítő, polgári szempontokat³⁷ érvényesítő alkotás, ezek azok a vonásai, amelyek Bonfini szövegétől elsősorban megkülönböztetik. Noha ezek a kijelentések bizonyára többé-kevésbé megalapozottak, vitathatóságuk pontosan abból fakad, hogy másfajta magyarázatokat is beláthatóvá tesznek. A fordítás művelete esetünkben legalább két szinten zajlik. A nyelvi fordítás szintje valójában azokat a kompetenciákat igényli, amelyek segítségével egy nyelv szintagmáit egy másik nyelv megfelelő szintagmáival adunk vissza. Ez a látszólag egyszerű folyamat akkor válik rendkívül bonyolulttá, amikor a másik nyelven nem adható vissza a lefordítandó szintagma. Általában akkor áll elő ez, amikor a lefordítandó szöveg olyan sajátos fogalmi háttérrel, kulturális kódokkal rendelkezik, amelyek a fordító nyelvében nem léteznek. A fordító ilyenkor legfeljebb körülírva bővít, vagy éppenséggel erőteljesen lerövidít, mondhatnánk „polgári szempontokat érvényesítve egyszerűsít”, azaz szerény nyelvi lehetőségeire hagyatkozva kulturálisan transzformálja a lefordítandó szöveget. Véleményem szerint Heltai egy kivitelezhetetlen fordításra vállalkozott, és hogy mégis elvégezte, az annak tudható be, hogy felvállalta a rövidítés, tömörítés, a kulturális transzformáció felelősségét. Hiszen ne feledjük, Bonfini szövege, amely „mellékesen” a görög-római antik historiográfiai paradigmába és írásgyakorlatba (is) illeszkedik, többszörösen kódolt, módszertani, történelemelméleti, bölcséleti és historiográfiai tradíciók felől artikulált alkotás. A Bonfini-szöveg lefordítása – természetesen ma is – nemcsak nyelvi kompetenciát feltételez abban az értelemben, hogy adott latin szó, kifejezés, hely- vagy személynév megfelelőjét ismernie kell a fordítónak, hanem az egész humanista historiográfiai tradíció és írásgyakorlat ismeretét feltételezi és követeli meg. Egy olyan, kizárólag latin nyelven hozzáférhető írott hagyományról³⁸ van szó, amelynek sajátos, magyarul nem létező szakterminológiája, narrativikája (*narratio historica*), történelemfilozófiája (*virtus, otium, fortuna, fatum*) retorikai és poétikai gyakorlata (*inventio, elocutio*) van. Ezeknek a szövegkonstituáló, meghatározó jelentőségű elemeknek sem nyelvi, sem fogalmi, sem mentalitásbeli magyar megfelelőjük

³⁶ Az 1981-es kiadáshoz bevezetőt író Kulcsár Péter állítása szerint: „Heltai Bonfini fordítja ugyan, de annak előadását körülbelül ötödére kurtítja, és jóformán csak azokat a részeket veszi át tőle, melyek Thüroczyánál is megtalálhatóak. Így sikerül megmaradnia a legmagasabb színvonalon, de a legszélesebb körű népszerűség követelményeinek is eleget tesz.” (KULCSÁR 1981, 18).

³⁷ Bartoniek Emma szerint: „Ő (Heltai) az első történetírónk, ki a polgárság szempontjait beviszi a magyar történet megítélésébe...” (BARTONIEK 1975, 112). Gunszt Péter is alapvetően ezt hangsúlyozza, hogy Heltai Bonfini „tömöríti”, hisz célja „népszerű kiadvány” készítése. (GUNSZT 1995, 83).

³⁸ Ennek a historiográfiai tradíciónak a bemutatását Kulcsár Péter végzi el. (Vö. KULCSÁR 1977, 1160–1165.)

nincs, mert Heltai korában nem beszélhetünk egy ehhez hasonló diskurzusról, illetve írásgyakorlatról, mert nem létezik ebben a korszakban *magyar nyelvű historiográfiai tradíció*. Heltai és történetíró kortársai rendelkeznek ugyan bizonyos retorikai és poétikai iskolázottsággal, de olyan magyar nyelvű, használható historiográfiai terminológiával, módszertannal, írásgyakorlattal, amely lehetővé tenné, hogy pl. a Bonfini szövegéhez hasonló, azzal megközelítőleg azonos historiográfiai értékű magyar szöveget produkáljanak, nem. Heltai halála után 150 esztendővel továbbra is aktuális ez a probléma, hiszen Bethlen Miklós, vélhetőleg kora legműveltebb gondolkodója és legjobb tollforgatója, nem a magyar történet, de saját életének leírásakor saját bevallása szerint ugyanezzel a nehézséggel szembesül.³⁹

Heltai egyszerűsítő-tömörítő eljárásai számomra elsősorban ezeket a fordítási nehézségeket, semmint egy igencsak vitatható polgári mentalitás és szempontrendszer szövegalkító hatását mutatják. Sőt: Heltai maga igencsak tisztában lehetett helyzetével, a több nyelven és kultúrán iskolázott ember józan-ságával ismerhette fel vállalkozásának elsősorban nyelvi, retorikai-poétikai korlátait. Ezt sugallja az előszó, amely ugyan Mátyás király koráról referál, de kellőképpen bizonyítja így is, hogy Heltai helyesen ismeri fel kora magyar nyelvű kultúrájának, írásbeliségének helyzetét. Heltai szerint már a kultúrát és írástudást egyaránt megbecsülő Mátyás király ráérez erre a problémára: „Mátyás király ... látja vala, hogy a magyarok *barbarusok*, és csak *bárdolatlan parasztok* volnának, és semmi egyébren igen jelesek nem volnának, hanem csak az nagy vitézségre.”⁴⁰ (Kiemelés tőlem – T. Zs.) Érdemes egy kissé elidőzni a két kiemelt terminusnál: *barbarus*, *bárdolatlan paraszt*. Elképzelhető lenne, hogy a feudális hadviselést tökélyre vivő legnagyobb magyar király vitézei *barbarusok* és *bárdolatlan parasztok* lettek volna? Nos, igen, amennyiben tudatosítjuk, hogy a paraszt itt nem társadalomtörténeti kategória, nem a feudális társadalmi struktúra alsó szintjén elhelyezkedő, elsősorban földműveléssel foglalkozó középkori embert jelöli, hanem retorikatörténeti kategória, jelentése: retorikai iskolázottsággal nem bíró, képzetlen, az *artest* nem ismerő, sőt még talán a latinul sem író-olvasó ember. A szüntelen hadviseléssel elfoglalt, amúgy származását, mentalitását tekintve vitéz magyar feudális arisztokrácia retorikai iskolázatlansága következtében mégiscsak *bárdolatlan paraszt* és *barbarus*. A Heltai által használt kifejezés terminus technicus értékű, amelynek középkori előzményei és

³⁹ Bethlen Miklós 1708-ban keletkezett emlékiratában írja: „Azért is nem irtam deákul, noha bizony nékem könnyebb és alkalmasabb lött volna deákul írnom; nem úgy értem, mintha deákul jobban tudnék, mint magyarul, mert azzal bizony nem kérkedem: hanem azért, hogy a deák nyelv az ő bősége és annyi száz esztendőök alatt a sok nagy elméktől lett excolaltatása miatt alkalmazhatóbb a dolgok leírására, a magyar nyelvénél.” (BETHLEN Miklós, *Élete leírása magától* = Kemény János és Bethlen Miklós művei, kiad., V. WINDISCH Éva, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1980, 407).

⁴⁰ HELTAI 1575, 1b.

újkori folytatása is van. A középkori prédikációs irodalomban megtalálható retorikai/homiletikai klasszifikáció: *sermo ad clericos – sermo ad populos* ugyanerre a retorikai elvre megy vissza, amely a hallgatóság típusait úgy különbözteti meg, hogy kijelöli a képzetlenebbeket, akik esetében az *applicatio* mindig *accomadatio*-s eljárásokkal kivitelezhető csupán. A retorikai képzetlenség, ami nyilván a latin nyelv ismeretének hiányából adódik, a magyar kora újkor homiletikai és retorikai kultúrájában is aktualitással bír. A középkori mintához hasonlóan a klasszifikációk egész sorával találkozunk, ahol maga a paraszt (*rusticus*) a retorikai képzetlenséget és a latin nyelv ismeretét nélkülöző prototípust jelöli az iskolázott, képzett, városi (*oppidamus, urbicus*) ellenében: *inter idiotas et rusticanos vs. inter cultiores et in sacris versationes, urbicus, oppidamus vs. rustici, mechanici*. Geleji Katona István szóhasználatából ugyan hiányzik a paraszt terminus, de egyértelmű, hogy kiket jelöl meg a „*deáktalan község*” terminussal.⁴¹ Mindezt Heltai maga valószínűsíti azért, hogy Bonfinit rhetorként aposztrofálja, hiszen az olasz „*bölcs és ékesen szóló és ékes szép bölcs deák szókkal író*” ember.⁴²

Mindezek a fejtegetések azt körvonalazzák, hogy Heltai fordítását nemcsak a népszerűsítés vágya, ötlete, netalán „történetírói programja” (sic!) befolyásolta, hanem a XVI. századi magyar írásbeliség, kultúra, életvitel bizonyos sajátosságai is. A fordítás nyelvi teljesítményén túlmenően a kulturális transzformáció kényszermegoldásai ismerhetők fel, a magyar nyelvű historiográfiai tradíció hiányának hatása érezhető a szövegen. Meggyőződésem, hogy ennek Heltai is tudatában volt, de dicséretére váljék, hogy ennek ellenére sem mondott le vállalkozásáról. Az eredmény, az első magyar nyelvű magyar történet, nemcsak egy fordítás, átdolgozás, hanem egy olyan erőfeszítés kifejeződése, amely az elengedhetetlen nyelvi, retorikai, elméleti-módszertani eszközök hiányában, mentalitások, történetteológiai spekulációk felől szövegezi meg a magyar múlt nagyelbeszélését.

III. Brodaries és Heltai

Heltai *Chronicájának* utolsó fejezete, melynek címe: *Az XXXVIII. magyar király, Lajos, az II., az László királynak fia*, már nem Bonfini alapján, hanem Brodaries István kancellár, a mohácsi csata túlélőjének latin nyelvű beszámolója alapján íródott. A kancellár fél évvel a csata után írja meg a beszámolóját, első-

⁴¹ 1992-ben *Közköltészet, népi kultúra a XVI–XVII. században* címmel rendeztek irodalomtörténeti konferenciát Tatán, Magyarországon. A konferencián nyilván szóba jöttek a fentiekhez hasonló problémák. A konferencia anyagát az 1992-es ItK/5–6-os száma közli. Ezek közül is elsősorban Bartók István és R. Várkonyi Ágnes írása illeszkedik kérdésfelvetésemhez, magyarázatomhoz. Vö. R. VÁRKONYI Ágnes, *Népi kultúra – elit kultúra*, ItK/5–6, 1992, 525–542; illetve BARTÓK István, *A casa rustica és a mechanici*, ItK, 1992/5–6, 569–579.

⁴² HELTAI 1575, 2a.

sorban Cuspinianus császári történetíró vádjaira válaszolva. Az 1527-ben megjelent nyomtatványból ugyan nem maradt fenn példány, ám a szöveget a XVII. században többször kiadták.⁴³ Heltait ezt nyilván nem befolyásolta, hiszen Brodaricsot személyesen ismerte,⁴⁴ így tehát a szöveg beszerzése nem lehetett gond számára.

A *Chronicának* ez a legutolsó fejezete érdekes módon igazolja az előbbieken bemutatott fejtegetéseimet a fordítás műveletét illetően. Heltai már megint ugyanabban a hálátlan helyzetben van, hogy egy olyan latin forrást kénytelen magyaráítani, amelyik noha terjedelmileg kisebb, mint a Bonfini-szöveg, nyelvi-retorikai, illetve historiográfiai sajátosságait tekintve ennél még összetettebb. Brodarics munkája ugyanis a retorikus történetírás egyik remeke.⁴⁵ Másrészt pedig igen fontos arra figyelni, hogy a mohácsi csata mint esemény, amely a XVI. és XVII. századi magyarországi latin nyelvű történetírói tradícióban elsősorban Brodaricsnak „köszönhetően” vált emlékezési hellyé, milyen bemutatást kap Heltainál. A nyelvi és a leírásbeli különbségek ezúttal mire vezethetőek vissza, számolhatunk-e azzal, hogy a fordítás/transzformáció nyelvi szükségmegoldásain túl esetleg mentalitásbeli különbségek (regionalitás és erdélyiség-tudat) magyarázzák a két szöveg különbségeit? Továbbá annak is tétje van, hogy megvizsgáljuk a Heltait időben követő erdélyi szerzők által magyar nyelven írt szövegek Mohácsra történő utalásait, hogy ezek miért inkább a Heltai nyújtotta, kissé távolságtartó Mohács-leírást, és nem Brodaricsot, illetve ezt a szemléletet továbbvivő, elsősorban latinul értekező magyarországi történetírás tragikus-apokaliptikus Mohács-olvasatát preferálják?

⁴³ Az elveszett első nyomtatvány (RMK III/1 270) leírása Szabó Károlynál:

Broderics (Stephanus), *De conflictu Hungarorum Cvm Tvrcis ad Mohacz*. In Ivcm edita a Mathia Pyrserio. Cracoviae apud Hieronymvm Vietorem. Die XVIII. Mensis Aprilis. Anno Domini MDXXVII. 4r.

A már említett Bonfini-kiadások Appendixében, Zsámboky szöveggondozásában többször is megjelent a következő változat, amely önálló kiadványként is látott már napvilágot:

Brodericus (Stephanus), *Narratio De proelio quo ad Mohatzium anno 1526. Ludovicus Hungariae Rex periit. Cum commentario Joh. Caspari Khunii*. Argentorati. Typ. Et sumptibus Friderici Spoor (é. n.) 8r. 4sztl. + 137 lap. Szabó Károly III/2 3507 (1688-as kiadvány)

⁴⁴ Horváth János szerint 1531–1532 között ismerkedhetek meg. Vö. HORVÁTH 1957, 367–368.

⁴⁵ Brodarics méltatói, Bartoniek Emma, Gunszt Péter, Kulcsár Péter egyetértenek abban, hogy a szöveg impozáns retorikai iskolázottságot mutat fel, példásan alkalmazza és hasznosítja azokat a nyelvi és poétikai mintákat, amelyek a korszak retorikusnak nevezett történetírói/elbeszélői gyakorlatát jellemezték. Brodarics beszámolójának mint elbeszélésnek (*narratio*) a retorizáltságát, elsősorban a személy- és eseményleírás (*descriptio*) biztosítja, hiszen II. Lajos bemutatása és szerepeltetése, illetve Magyarország vagy a csata leírása nemcsak az antikvitás óta érvényben lévő retorikai gyakorlatra és poétikai mintákra alapoz, hanem speciálisan a csata és hősi- illetve személyleírás antik toposzeit is inspiráltn alkalmazza. Ezzel a kérdéssel egy korábbi publikációmban foglalkoztam, melynek tanulságait felhasználom ebben az esettanulmányban is. (Vö. TÓTH Zsombor, *Fons vs. memoria? Retorikatörténeti megjegyzések Brodarics Istvánnak a mohácsi csatáról készült latin nyelvű beszámolójához*, Református Szemle, 2003/6, 698–710.)

E kérdések megválaszolásához olyan szövegkomparációra kell hagyatkoznunk, amely a személy- és eseményleírás szempontjai felől tárja fel a két szöveg viszonyát. A különbségek kontextualizálása nyelv, szöveg, kultúra és mentalitás vonatkozásában teszi kibonthatóvá és vizsgálhatóvá azt, hogy a nyomtatott szöveg, illetve a fordítás, hogyan épít meglévő közösségi tudásra, hiedelmekre, mentalitásokra, vagy éppenséggel hogyan forgalmazza, hagyományozza ezeket, miközben olvasóinak identitásmintákat, önszemléletet és történeti tudatot biztosít.

Ha II. Lajos alakjának bemutatására és a csataleírásra figyelünk, megállapíthatjuk, hogy lényegbevágó tartalmi különbségek nincsenek, ám adódnak bizonyos eltérések, amelyek nem magyarázhatóak csupán a rövidítés, népszerűsítés vagy a polgári szempontok érvényesítésének programja felől.

Brodarics szövegében II. Lajos jellemzése *csak* az erények számbavételére redukálódik:⁴⁶

„Lajos kiváló ifjú volt: testalkata szerint is kiemelkedett a társai közül (Erat Ludovicus juvenis procerus, forma corporis supra alios aequales egregia), valamint páratlan jóság (naturae singulare bonitate) és ragyogó szellem (praeclara indole) jellemezték. Annyi erény (virtus) díszítette, hogy ha sorsa úgy hozta volna magával, hogy érettebb életkort megérjen, ő lett volna messze a legjobb, legkiválóbb fejedelem (praestantissimum Principem). Igen szelíd kedélyű volt, egyáltalában nem vad (ac minime feroci), minden jó és tisztességes dologra (ad omne rectum et honestum) könnyen hajtható, sőt, önmagától is hajlamos. Ezenkívül fegyverforgatásban, lovaglásban, vadászásban s más ilyenféle mulatságokban, katonadologban buzgón serénykedett (militaria opera exercendi studiosus), igazmondó (verax) volt és állhatatos (constans), és abban, amit rábízta, kitartó (si quod ei credidisses, tenacissimus).”⁴⁷

Heltainál azonban: „Születéc ez Laios mikoron irnánac Christus wrunknac születése után 1503... Még nem vala tellyességgel két esztendő, mikoron á magyaroc ötet meg coronazac magyar Királya. Negyedec esztendőben coronázac ötet á Czehec, Czeh országi királya. Szép termetű vala férfiu korába. Lágy és csendes erkölczü vala, mint az atya. Es miért hituán mesteri valanac, kic fel

⁴⁶ Ha II. Lajos jellemábrázolását megvizsgáljuk, újabb retorikai sémát azonosíthatunk be: a személyi érveket (*argumenta a persona*), amely a jellemábrázolás, implicit módon a leírás szempontjait tartalmazza. A Brodarics által II. Lajos jellemének leírására alkalmazott argumentumok a következők: életkor (*aetas*), testalkat (*habitus corporis*), állapot (*conditio*), jellemvonás (*animi natura*).

⁴⁷ BRODERICUS 1688, 2. A kancellár latin nyelvű beszámolóját többen is lefordították magyarra (Kardos Tibor, Kulcsár Péter, Szentpéteri Imre). A latin citátumok illusztrálása érdekében Kardos Tibor fordítására hagyatkozom. Vö. BRODARICS István, *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról*, kiad., MINDSZENTHY Gábor, ford., KARDOS Tibor, Magvető Kiadó, Bp., 1983, 9. (A továbbiakban BRODARICS 1983.)

neueléc ötet, Ebből tunya lön, és nem igen gyors az országnac birására. Vadászásra, vigaságra, tántzra kész lön.”⁴⁸

Ehhez hasonlóan a mohácsi csatát megelőző események bemutatásánál Brodarics érthető módon a humanista szemléletmód és a kötelező retorikai fogások alkalmazására hagyatkozik, Heltai azonban nem érzi szükségesnek például a *rossz előjelek, ómen* mint az elkerülhetetlen sors (*fatum*) megnyilatkozásának előreutaló jegyeit számbavenni,⁴⁹ beéri azzal, hogy elbeszéli a király és csapata hadbavonulását:

„A király látá, hogy senki nem iőne, sem Német országhból, és hogy á magyarországi wrac is vontatásra vöttéc volna a dolgot. Hogy senki ő reá nem vetetne és ő vele okot nem adhatna, mint ha ő rayta mult volna el, á keues nepet, mellyet olyan sietségben egyben gyűjthettet vala, ki inditá Budából, őmaga is ki indulla szent Iacab hauánac huszon négyedic napján, és á Duna melet lassan lassan alá mendegéle. A király népe vala ackoron mind körül be czac háromezer ember. Annak utána Báthori András iőue á Király mellé, valami néppel.”⁵⁰

Közös vonás mindkét szövegben, hogy Brodarics is, meg Heltai is szóvá tesz a nemesség furcsa magatartását, amely nemesi privilégiumaira hivatkozva nem akart hadba szállni, csak akkor, ha a király is velük tart. Itt Heltai Brodaricsot szorosán követve mondatja a királlyal: „Hogy eszt meg hallá a király, igen busula rayta, és monda: Látom mire vgyekesztec minyaian. A tú feieteket meg akariátoc minyáian menteni, az én feiemnec el veszszésével: Ám legyen. Nem akartoc tú oda menni: Istenec segítségéből énmagam oda viszem feiemet. Ám wram Isten, te tudod, miképpen kel á dolognac lönni. Másod napon ezokáért ki indulla Tolnáról á Király, és menne Szekszardra.”⁵¹

A következő fontos esemény a haditanács döntése, amely a katonák nyomására is az azonnali harcot választja, az időnyerés, az újabb segítség bevárása helyett. Ebben a feszült légkörben hangzik el Perényi Ferenc hátborzongató jóslata, ami Brodarics elbeszélésében továbbra is retorikailag indokolt, előreutaló mozzanat. Heltai, noha nem ilyen megfontolásból, de szintén előadja ezt a mozzanatot, igaz cinikusabb hangnemben, hisz önála valamiképpen a megérdemelten vesztébe rohanó, büneiért fizető magyarság példáját vezeti fel a bizarr történés.

Brodaricsnál olvashatjuk: „...mintha előre tudta volna, ami azután bekövetkezett, mindazok megdöbbenésére, akik ott voltak, azt mondta a királynak: azt a napot, amikor majd megvívják a csatát Tomori Pál barát vezetésével, a Krisztus vallásáért megölt (pro Christi religione occisorum) húszezer magyar mártír (Hungarorum martyrum) emlékének kell szentelni! És hogy majd az ő úgyneve-

⁴⁸ HELTAI 1575, 205b–206a.

⁴⁹ Brodarics említi, hogy a hadbavonulás elején Budától alig két mérföldre a király lova hirtelen betegségben elpusztul: (a királyt) *hihetetlenül bántotta ez, sokan pedig rossz előjelnek tekintették (multi id pro infäusto omine habuere).*

⁵⁰ HELTAI 1575, 206b.

⁵¹ I. m., 207a.

zett kanonizációjuk ügyében a kancellárt kell az örök városba küldeni, ha ugyan életbe marad, mivel a pápa és a szentatyák jól ismerik őt a római követjárásai korából. Bárcsak ne az igazat jövendölte volna ebben a dologban!”⁵²

Heltai pedig: „Hogy immár minyáian meg egyenessülénc rayta, Hogyvgyan meg kelene ütközni: monda Prini Ferentz, az Váradí püspec, á Király előtt czu-folkoduán: Im látom, hogy vgyan meg akartoc ütközni. Frater Pál neki viszi a soc iámbort. De annac előtte az magyaroknac czac tiz ezer Martyromnac innepe vala: Innét touáb leszen nekc husz ezer Martiromoknac innepec is, mellec e may napon az országért viuán, mind le vágattatnac. Bár be boczássatoc Broderic Istuánt Romába, hogy kérie a Pápát, hogy be iria mind az husz ezert (mert akkoron többen nem valánac á Király seregében) az Calendáriomba.”⁵³

Itt az első jelentős szemléletbeli különbség körvonalzódik az eltérő álláspontokban. Brodarics „*pro Christi religione occisorum, Hungarorum martyrum*” szintagmáját Heltai a következőképpen fordítja: „*mártírok, iámborok az országért viuán, mind le vágattatnac*”, ami egy nagyon fontos (ön)szemléleti, ha úgy tetszik, nemzetkarakterológiai elemet hagy el, hiszen a magyarság, akit Brodarics olvasatában a mohácsi hősök képviselnek, nemcsak a magyar haza, hanem az egész kereszténység védelmezői és mártírjai, akik Krisztus hitéért ölettetnek meg (*pro Christi religione occisorum*). Heltai ezzel szemben beéri azzal, hogy ezekben a mártírokban „csupán” az ország védelmezőit azonosítja be. A két kijelentés aprólékos kontextualizálása világosan megmutatja, hogy a Heltai fordítása nem a tömörítés, rövidítés amúgy is vitatható praxisára vezethető vissza, hanem mentalitásbeli különbségből adódik, a kulturális hátterek, az önszemlélet kulturális modelljeinek másságából képeződik le.

Brodarics ugyanis a nemzeti önszemléletnek egy olyan heroikus toposzához (*murus et clipeus fidelinum*) nyúl, amely körülbelül 1440 óta Ulászló uralkodása alatt vált a magyar nemzetipológia karakterisztikus attribútumává. A magyarság ettől az időponttól számítva az 1683-as sikertelen bécsi ostromig úgy reprezentálja magát, mint az egész kereszténység védelmezője, a keresztény köztársaság védőfala, bástyája (*antemurus, propugnaculum christianitatis*). A kezdetekben a toposzt az olasz humanisták terjesztették el Európában, erre a hagyományra épülnek majd a török–magyar csatározások, illetve a török uralom alatt megszülető újabb toposz, a *Magyarország panasza (Querela Hungariae)*.⁵⁴ Bonfini és Brodarics is mint az olasz humanizmus kitűnő ismerői és neveltjei természetesen a magyarságról ebből a perspektívából beszélnek, ráadásul Brodarics a személyes részvétel, felelősség, büntudat (?) nyomása alatt érthető módon ehhez a he-

⁵² BRODARICS 1983, 40; illetve BRODERICUS 1688, 46–47.

⁵³ HELTAI 1575, 207b.

⁵⁴ A toposz kialakulását, hagyományozódását eruditus módon Imre Mihály mutatta be. Vö. IMRE Mihály, *Magyarország panasza. A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995.

roikus vagy heroizáló kulturális mintához nyúl. Ezzel szemben a kívülálló Heltai, akit sem a közvetlen, személyes, sem a közvetett, kulturális érintettség nem befolyásolhat, aki ráadásul regionálisabb, Erdély-, Kolozsvár-centrikus/irányultságú kulturális minták felől szemléli mind önnön személyét, mind a történelmet, nem osztja ezt a szemléletet, noha bizonyára van tudomása róla. Így hát beszámolójában érthető módon sem a mohácsi csata ilyenfajta jelentőségét nem „látja meg”, sem az ott levágott *iámborock*at nem tartja a keresztény európa védelmezőinek.

Ez a kulturálisan kontextualizálható és magyarázható különbség jól kitapintható a komparáció során a következő jelentős esemény leírásában is. A csata előtti pillanatokban a felállt hadrend előtt a nádorispán és a király kilovagolnak a hadrend szemléjére. Heltai nem érzi igényét, hogy a toposz (csata előtti buzdító szónoklat) narrációs-fikcionalizációs lehetőségeit kiaknázza, beéri azzal, hogy elmondja: „Mikoron el iöt volna kis Aszszony hauának az huszon kilentzedik napia, melly Szent Jánosnac fő vétele napia vala, A sereg rendelehez kezdénc. A Töröc is mindiárt meg mutatata magát. Az nádor ispán meg körülé á Királlyal mind az tábort, és wyáual meg (mutatá) a Királyt, hogy ielen volna, és kész vólna vini hazánc ért (...) *szép beszédeckel inte mind á sereget.*”⁵⁵

Brodarics viszont a „*szép beszédekkel való intés*” részletezi, érthető módon a csataleírásban (*descriptio*) retorikailag indokolt fogással, a rábeszélő, buzdító szónoklat (*oratio svasoria*) alkalmazásával él: „Azt mondotta, hogy készen áll mindent, még a halált is elszenvadni a hazáért, Krisztus szent hitéért, feleségeikért, gyermekeikért (pro sacra Christi Dei Opt. Max. religione, pro conjugibus & liberis eorum). Viselkedjenek hát ők is bátran, férfi módra, ne feledjék, hogy magyarok (viri fortissimi, Hungaros se esse meminissent), és azokat kövessék, akik maguk is gyakran szereztek már diadalmi zászlót ugyanettől az ellenségtől, csakúgy mint hajdan az őseik, azok a híres ősök, a keresztény közösség ama bátor bajnokai (illi heroes, & fortissimi Christianae Reip. propugnatores) tették. Nincs miért rettegni az ellenség nagy számától, mert nem a katonák sokaságában, hanem a vitézségben rejlik a győzelem. Isten a magasból maga is az ő szent hitéért harcolók mellett lesz, az ő kezükbe van letéve nemcsak hazájuknak, melyet az ellenség elfoglalni jött, hanem az egész keresztény közösségnek az üdve (*non patriae solum, quam hostis occupare venisset, sed totius Christianae Reipubl. Salutem*).”⁵⁶

⁵⁵ HELTAI 1575, 207b.

⁵⁶ BRODARICS 1983, 47. Illetve a latin változat: *dicebat omnia extrema & mortem etiam subire pro patria, pro sacra Christi Dei. Opt. Max. religione, pro conjugibus & liberis eorum. Agerent itaque ipsi quoque viri fortissimi, Hungaros se esse non meminissent: & eos qui & ipsi saepe, & eorum olim majores inclyti illi heroes, & fortissimi Christianae Reip. propugnatores, tot clara trophea, ex eodem illo, cum quo pugnaturi essent hoste, retulissent. Nec esse quod hostium multitudo deterreantur: non enim in multitudine, sed in robore militum sitam esse victoriam. Deum etiam ipsum ex alto, pro sua sancta religione pugnaturis affuturum: in manu ipsorum*

Ez a következetesen érvényesülő különbség természetesen nem az eltérő narrációs technikák alkalmazásából vagy a fordítás nyelvi korlátaiból adódik. Érthető módon Heltai más horizontból, más önszemléleti, kulturális elfogultságok felől értelmezi a mohácsi történeteket. Látható módon nem célja Mohácsból emlékezési helyet létrehozni, nem teremt összefüggéseket Mohács valósága és a magyarok évszázados, Európát védelmező, hősiessé áldozatvállalása közt. Még az ily fiatalon elesett magyar király sem hatja meg.

Brodaricsnál a legfontosabb jelenet, talán az egész narráció *culminatio*ja a sisakátvétel pillanata. Ez teljességgel hiányzik Heltainál.

A csata közvetlen kirobbanása előtti pillanatokban, amikor a király is teljes fegyverzetben, egyelőre fedetlen fővel, mintegy meggyőzve katonáit jelenlétéről, seregei között áll, kéri a sisakját. Brodarics szerint: „abban a pillanatban halálos sápadtság ömlött el az arcán” (*quo tempore magnus in ejus ore pallor apparuit*), *mintha előre érezte volna jövőendő végzetét (quasi futuri mali praescius)*.⁵⁷ Brodarics kénytelen volt II. Lajos személyében olyan figurát megformálni, aki illeszkedik nemcsak a bevallottan tragikus elbeszélés egészébe, hanem a befogadói horizontok olyan előzetes elvárásainak is megfelel, mint például a kereszténység heroikus harca a pogányok ellen, illetve e heroikus összecsapás szükségszerűen tragikus hőségének megjelenítése. Heltai mindezt nem tekintette és talán nem is tekinthette feladatának. Kolozsvári polgár volt, az erdélyi fejedelemség alattvalója, szász anyanyelvű, *unitárius* felekezetű, akit sem nyelvi, sem kulturális, és főként semmilyen felekezeti szál nem kötött ehhez a fiatalon elesett katolikus királyhoz, sőt, ehhez a bálványozásba merült, igaz keresztényeket üldöző, késő középkori magyar katolikus királysághoz. Neveltetése, életvitele, felekezetiisége, mentalitása bizonyosan nem tartalmazta/tartalmazhatta azokat a nyelvi és kulturális kódokat, amelyek olyan irányban befolyásolhatták volna írói/történetírói munkásságát, hogy Mohácsban *saját* hazája, nemzete, felkezete, netán valamiképpen *önmaga* tragédiáját ismerje fel.

Az elbeszélés befejezése, a tragikus kimenetelű csatavesztés, a menekülés leírása megegyezik mindkét szövegben, jelentősebb különbség az, hogy Heltainál érezhető bizonyos fokú Szapolya-ellenesség.⁵⁸

„Az viadalnac után harmad napig ki száguldánac á Törökec mind széllle Magyar országban ... hogy ez lönne az Mohács mezőn, Szapolyai János, az Erdélyi Vayda, az ő nagy népéuel Szeggednél fútezéc. Mert czac aszt varia vala ő, hogy

positam esse dicebat, non patrie solum, quam hostis occupare venisset, sed totius Christianae Reipubl. Salutem. (BRODARICUS 1688, 57.)

⁵⁷ BRODARICS 1983, 49; illetve BRODERICUS 1688, 60.

⁵⁸ Nem kizárt, hogy Heltai Szerémi György erőteljesen Szapolya-ellenes szövegét is ismerte, és esetleg felhasználta bizonyos szinten. Szerémi György elbeszélésében a Szapolya-ellenesség látványos méreteket ölt, elég itt arra utalni, hogy Szerémi azt állítja, II. Lajos túlélte a csatát, de menekülés közben Szapolya ölette meg. (Vö. Szerémi György *Magyarország romlásáról*, ford. JUHÁSZ László, bev. SZÉKELY György, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1979.)

oda veszne Lajos Király, Hogy ő magát annak utána elő tolhatná. Onnét éyel el oroszodéc a néptől, és vgy lón szembe á Solimán Czászárral, és vgy köté meg az eb lántzot vele: kinec az elő mente, és az hituán vége, mint lőt annac vtánna aszt meg halluuc, ha az isten akarja, á Chronicánac második részében.”⁵⁹

IV. Konklúziók

A Brodarics és Heltai komparáció valójában csak megerősíti azokat a felismeréseket, amelyeket már a Bonfini-szöveghez kötődő viszony sajátosságairól kifejtettem. Heltai tehát nemcsak más nyelven, de más típusú elbeszélést, és főként más célt szolgáló történetet/történelmet teremt Mohácsról, amely magán viseli azokat a sajátos kulturális és személyes elfogultságokat, amelyeket majd az erdélyi írásbeliség történeti vagy történeti tárgyú irodalmában vizontlátunk. Fontos kiemelni, hogy Heltai szövegének eltérései nyelvi-fordítási korlátokból is adódnak, illetve egy magyar nyelvű historiográfiai tradíció hiányából is következnek, de a szöveg másságát ezen túlmenően az eltérő mentalitások, nemzeti és önszemléleti minták, közösségi és kulturális emlékek artikulálják. Jól illusztrálja ezt Heltai sajátos viszonyulása Mohácshoz. A regionális tudat (Erdély-centrikusság) megnyilvánulása nem egyedülálló a késő középkori Magyarországon. A több nyelvet, kultúrát, sőt egy idő után több egymással versengő felekezetet magában foglaló magyar királyság sem adminisztratív szempontból, sem politikailag, sem kulturálisan nem egységes, sokkal inkább egymástól eltérő régiók laza, gyakran mesterségesen, politikai és katonai eszközökkel egybentartott államformája. Heltai diskurzusa ebben a nézetben érthető igazán. A regionalitás kihát nemcsak az önszemléletre, az egyéni identitás formálására, hanem a történeti tudatra is. Heltai diskurzusa mint történeti reprezentáció jellegzetes kifejeződése ennek a regionalitásnak, a Lócsei Krónikához hasonlóan működik, amely a Szepesség középkori magyar és katolikus „hivatalos” állam- és kultúramodelljétől tér el nyelvi (német), felekezeti (evangélikus), társadalmi (jellegzetesen városi berendezkedés) vonatkozásban. Ezek a különbségek következésképp olyan mentalitásbeli változásokat hoztak létre, amelyeknek összetevői (hiedelmek, előítéletek, antropológia konstansok, közösségi, kulturális emlékek) a történelmi tapasztalatnak szintén egy jellegzetesen regionális reprezentációját, olvasatát tették lehetővé. Ezt illusztrálja a Lócsei Krónika 1526-os Mohácsra és II. Lajos halálára vonatkozó rövid feljegyzése.⁶⁰

⁵⁹ HELTAI 1575, 208b

⁶⁰ „Ebben az esztendőben az a hír jött, hogy Lajos magyar király, miután Mohács mellett szerencsétlenül csatát vívott a törökök óriás seregével, minthogy egynémely főnemes is áruló módon viselkedett, megfutamatott, megveretett, és 20 éves korában állítólag egy mocsárba fült.” (Vö. Szepességi vagy lócsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára, Összeállította Hain Gáspár, kiad., ford. VÉBER Károly, Magvető Kiadó, Bp., 1988, 35. A továbbiakban HAIN 1988). Talán még ennél is egyértelműbben felismerhető ez a regionális determináltság, ha arra figyelünk, hogy

Heltai fordítói-történetírói jelentősége kétségtelenül meghatározó többszörösen is. Magyarul ír, nyomtatott szövegeket produkál, ő maga adja ki és forgalmazza ezeket a szövegeket. (Valószínűleg jól is keres...) Olyan történeti tudást tesz hozzáférhetővé, amely az írott szöveg/könyv tekintélyével bír, és magán viseli az írásbeliség sajátos jegyeit. Nem folklorizálódik szét, nem esik szét narratív variánsokra, nem válik közbeszéddé, hanem közös tudássá válik, egy formálódó regionális (erdélyi) identitás- és történeti tudat, sőt a múltrol szóló nagyelbeszélés tekintélyes forrása. Az elkövetkező század erdélyi történeti irodalma, de prédikációs irodalma is főként ezen a vonalon halad tovább, erre a diskurzusra építve hozza létre emlékezési helyeit, szövegezi meg a dicsőség és tragédia, a Tündérváros és a Haldokló Erdély (Moribunda Transylvania) reprezentatív textusait. Úgy, ahogy Mohács megítélése már Heltai korában és szövegében más, mint a Magyarországi kortársainál vagy a XVII. századi történetíróknál (pl. Istvánffy⁶¹), az erdélyi történetírói tradícióra és történeti tudatra is az jellemző, hogy a nemzeti múlt nagyelbeszélésben más eseményselekcziót érvényesít, más emlékezési helyeket dolgoz ki, legfeljebb csak a modalitást, a szükségszerűen tragikus nyelvi-retorikai/poétikai reprezentációt hagyja meg. Mindez olvasatomban nagymértékben azért evolválhatott ebben az irányban, mert Heltai erdélyiként, kolozsvári polgárként és unitáriusként készítette el életművének legfontosabb opusát, a *Chronicát*.

Noha ebben az esettanulmányban a fő hangsúly elsősorban egyetlen Heltai-szövegre esett, ennek is egyik latin forrás alapján készült fejezetére, reményeim szerint azért sikerült megmutatni, hogy az egész életmű írástörténetileg, kulturálisan, mentálisan erőteljesen meghatározhatta a kora újkori erdélyi gondolkodást és kultúrát. A nyomtatott szöveg és írásbeliség közös hatásának tudhatók be azok a mentalitásartikuláló hatások, amelyeket véleményem szerint jogosan feltételezhetünk, mielőtt ennek szöveges bizonyítékait találjuk a már vizsgált margináliákban. (Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy ennek a mentalitásartikuláló hatásnak olyan, kizárólag szóbeli nyomai és bizonyítékai is lehettek, amelyek ma már érthető módon nem vizsgálhatók, hiszen végleg elvesztek.)

a legdicsőségesebb magyar király, Hunyadi Mátyás uralkodásának legfontosabb történéseiből (pl. Bécs elfoglalása, házassága Beatrixszal vagy a kenyérmezei csata stb.) szinte semmi nem kerül be a krónika látómezejébe. Mátyás király neve egyszer fordul elő, természetesen akkor, amikor a környéken bizonyos hadi manővert hajt végre, és ez is csupán a regionális érintettség ürügyén: „Mátyás király Lőcséről Liptába vonult, és Komorovszkyt kiverte onnan egész hadával együtt.” (HAIN 1988, 19.) Ugyanannak az esztendőnek a következő legfontosabb eseménye: „Ugyanabban az évben Szent Lőrinc napja estéjén sáskák lepték el az országot.” (I. m., 20).

⁶¹ Istvánffy szerint a mohácsi csata: „... memorabilis simul et miserabilis.” (emlékezetes és gyászos). (ISTVANFI PANNONI, Nicolai, *Historiarum de Rebus Ungarici libri XXXIV*, Pragae et Terpesti, MDCCLVIII, 155.)

Heltai irodalmi és fordítói munkásságának jelentősége természetesen nagyobb, mint amennyit ez az esettanulmány sejtet. Mégis a szöveg és a felvállalt téma korlátaiból adódóan is fontos összegezni: Heltai és (élet)műve, a „nyelve szerint szász ember” magyar szövegei azt bizonyítják látványosan, hogy egy régió mennyire termékenyen tudja ötvözni a több nyelvet, kultúrát, hiedelemrendszert. Meggyőződésem, hogy a történeti Erdély létének és (multi)kultúrájának ez az egyik legfontosabb forrása és teljesítménye.

MÁTHÉ DÉNES

HELTAI GÁSPÁR NYELVHASZNÁLATI SAJÁTOSSÁGAI RÓL

A nyelvhasználat kérdésköre nem tartozik a vonzó előadási témák közé, ezért a nyelvvel való élésnek azokra az összetevőire fogok összpontosítani, amelyek a hallgatva-befogadás számára is érdekesek lehetnek.

1. Átfogó megközelítésben az emberi nyelv a hallható és a látható nyelvi szféra együttesére osztható. Egy előadásban talán könnyebben megragadható a nyelv hallható oldala, a látható nyelvet mégsem mellőzhetjük most sem teljesen, hiszen egy letűnt korszak: a XVI. század nyelvállapotáról, közelebbről a század legjelentősebb magyar prózaírójának nyelvhasználatáról és írásmódjáról van szó. Heltai helyesírásának rövid ismertetésétől azért sem tekinthetünk el, mert az elsődlegesen fonetikus írásmódú magyar nyelv történetének érintett szakaszában olyan hangjelölési sajátosságok érvényesültek, amelyek sok tekintetben különböznek a mai gyakorlattól.

E sajátosságok bemutatása során kisebb módosításokkal kell élnem. A Heltai-szemelvények felolvasásakor el kell tekintenem a szöveg korabeli írásképeinek némely vonásától, például a *v* hang jelölésétől vagy az emeletes magánhangzó-pároktól. Pontosabban: be kell tartanom azt az elvet, hogy az egyes betűk vagy betűkombinációk korabeli *hangértéküknek* megfelelően olvasandók. Ez ugyan természetes, mégis szóvá kell tennem a hallható és a látható nyelv használata közti ama különbséget, hogy egyszerre több elemből álló jelkombinációt is szemrevételezhetünk, de csak egyetlen hangot ejthetünk ki. A látás térbelisége és a beszéd időbelisége, a tér testszerűsége és az idő linearitása miatt tehát eleve korlátozással kell élnem Heltai Gáspár hangos idézésekor.

E bevezetésben végül azt is meg kell említenem, hogy Heltai nyelvhasználatát nemcsak a korszak nyelvállapota és írásbelisége, hanem az a tény is meghatározta, hogy szerzőnk, a kolozsvári nagytemplom főplébánosa csak felnőtt korában tanult meg magyarul. Ezt azonban szerencsésen ellensúlyozta itthon és külföldön elsajátított műveltsége és céltudatossága. Személyiségében a teológus, a humanista gondolkodó, a moralizáló író és a könyvkiadó polgár egyesült. Műveltsége e létszférák együttesében nyilatkozott meg, s céltudatossága is ezt az összefüggésrendszert erősítette. Előadásomban ezt az erudíciót és magatartásformát Heltainak a magyar nyelvhez való viszonyulásában vizsgálom meg. Először azonban idézzük fel azt a tágabb művelődéstörténeti kontextust, amelyik a XVI. századi Európában és itthon a magyar nyelvre való fokozott ráfigyelést befolyásolta.

2. Ismeretes, hogy a reneszánsz korának egyik programpontja a nemzeti nyelvek használata és *kiművelése* volt. Nem egyszerűen arról volt szó, hogy a latin nyelvet a nemzeti nyelvekkel kell helyettesíteni, hanem arról, hogy a szegényes szókinccsű, provinciális, szabálytalan használatú, rendezetlen írású, egyszerűen: vulgáris nyelveket oly módon kell átformálni, hogy a latin nyelv méltó társai legyenek.

A XV–XVI. századi európai kultúrában tehát egy sajátos versenyhelyzet alakult ki egyrészt a latin nyelv és a vulgáris nyelvek, másrészt ez utóbbiak között. Megfontolandó, hogy a latin–nem latin szembenállásnak nem az előbbi teljes mellőzése, hanem a vulgáris nyelvek kiművelése volt a célja. Ezzel szemben a vulgáris nyelvek közti versengéshez sokkal több méltatlanság és igazságtalanság tapadt. A tudósok a nyelveket a kiműveltség szerint rangsorolták, s ennek az lett a velejárója, hogy bizonyos nyelvekről elmarasztaló, olykor lesújtó vélelményt alakítottak ki.

Ez utóbbiak közé került a magyar nyelv is. A flandriai Georgius Haloinus az 1533-ban – tehát néhány évvel Pesti Gábor és Sylvester János fellépése előtt – kiadott *De restauratione linguae latinae* című munkájában arról számolt be, hogy Magyarországon nem magyarul, hanem német és latin nyelven írnak. Ennek okát ő abban látta, hogy a magyar nyelv is azok közé az „igen nyers” nyelvek közé tartozik, amelyeken nem is lehet helyesen írni (Téglásy 1988: 13).

Sylvester János egyike azoknak a humanistáknak, akik nyelvünk és kultúránk védelmére kelnek a megbélyegző támadások ellenében. Ő a magyarok szellemi elmaradottságát anyanyelvük műveletlenségében látó más nemzetbeliekkel szemben arról van meggyőződve, hogy nyelvünk nemcsak szabályozható, hanem nagyon is szabályozott. Nem kevésbé szabályozott, írja 1539-ben, „mint bármelyik elsőrendű nyelv, a héber, a görög és a latin.” Ma már túlzónak tekinthetjük ezt az álláspontot, de ha belegondolunk e vitahelyzet lélektanába, beláthatjuk, hogy sarkított megbélyegzéshez szépítő védekezés talál az érzelmek logikája szerint. Sylvester azonban tovább megy ennél, s a magyar nyelv-közösség és nyelv viszonyát a következő példázattal világítja meg: „velünk sem esett másként, mint azokkal, akik házuk falán belül elrejtve hatalmas kincset birtokolnak, de szerény körülmények között élve mégsem tudják élvezni, mert nem tudják, hol van elásva. Megvolt nekünk anyanyelvünk [linguae patriae] eddig elásott kincse, melyet most megtaláltunk, előástunk és napfényre hoztunk; és ha nem mondunk le használatáról, rövidesen (ahogy remélem és óhajtom) szegényekből dúsgazdagokká leszünk. Nem tudom, mi az oka, hogy nekünk a mi gyönyörűséges kincseink sem tetszenek, míg más népeknek még szerény tulajdonuk is tetszik és kívánatos” (Tarnai – Csetri szerk. 1981: 80–81).

Sylvester 1539-es, most idézett nyelvtanában csak kijelenti és tételesen-példázatosan alátámasztja a nyelvi egyenlőség gondolatát és azt, hogy a magyar nyelv szabályos, nyelvtani fogalmakkal leírható és megtanulható. Elvi-elméleti álláspontját két évvel később gyakorlatilag is igazolja: 1541-ben kiadott magyar

nyelvű Újtestamentum-fordítását ő maga is e gondolatok tényszerű bizonyosságaként értékeli. Nádasdy Tamásnak írt levelében a következőket írja: „Néhány évvel ezelőtt még azzal csúfolódtak az idegen nemzetbeliek, hogy még az oroszoknak is van anyanyelven írt bibliájuk, csupán a magyaroknak nincs. Pedig a keresztény nemzetek nemcsak hogy nem csúfolódhatnak emiatt rajtunk, sőt irigyelhetnek nyelvünk kiválósága miatt minket, s ebben fel sem érnek. Melyik idegen nemzetbeli nem csudálkozik azon, hogy valaki magyar nyelven görög és római mértékre mindenfajta verssort tud írni? Ki hiszi el, hogy nyelvünkre a szóalakzatokból, a súlyokból, a mértékekből bármit is le tudjon fordítani. Valóban senki.” (Téglásy 1988: 14).

3. Ennek a programnak, a magyar nyelv adottságai és lehetőségei szerinti használatának és kiművelésének egyik tudatos elkötelezettje volt Heltai Gáspár is. Meg kell azonban jegyezni, hogy ennek a programnak a kivitelezése korántsem egymást kiegészítő együttműködésben, hanem sokkal inkább tudósi viszálykodásban, egymás munkáját leértékelő konfrontációban történt. Derschswam János például mély megvetéssel utasította el Sylvester Újtestamentum-fordítását, Sylvestert rossz (*perversus!*) fordítónak nevezte, s válogatott bibliai átkokat szórt fejére és patrónusára. De nemcsak a latin nyelvű Bibliát védelmező Derschswam, hanem a Biblia könyveit rendre magyarra fordító Heltai-kör tagjai (Gyulai István, Ozorai Imre, Szegedi Lajos, Vízaknai György s maga Heltai) is elutasították Sylvester Újszövetség-tolmácsolását. Úgy tűnik – bármennyire is érthetetlen erkölcsileg és szakmailag –, hogy a fordításra vállalkozók azzal indokolták munkájuk szükségességét és legitimitását, hogy rámutattak a meglevő fordítások hibáira, s ezeket eltúlozva egészüket hasznavehetetlennek bélyegezték, és a maguk fordítását ajánlották az olvasók figyelmébe.

4. Vizsgáljuk meg a következő példát: az augsburgi *Fugger* kereskedő- és bankárcsalád neve a mindennapi használatban a XVI. század elején köznévvé változott, s belőle származik a magyar *fukar* szó. Sylvester János az újszövetségi *publicanus* jelentését ezzel a *fukar* szóval adta vissza. Heltai ezt helyteleníti, s a következőket mondja: Ez „minekűnc nem tetzic. Mert a fukaroc kereskedő népec, ieles, áros emberc és iámbor tisztességes nemzetec Német országban. Minec magyarászta volna Silvester Iános a publicanust, minec előtte nem támattac a fukaroc? Mert nem igen soc ideie annac, hogy támadánac. Mi a publicanust Satzoltattónac magyarásztuc: mert olyanoc vóltanac, kic a Romaiaktól a rouast, a uámokat, a harmintzadokat sommán meg vöttéc, annac vtánna kemény satzoltatással nyomorgattác a köz népet, hogy a sommát három képpen megvehetnéc” (Heltai 1562-es Újszövetség-fordításából idézi Téglásy 1988: 41).

Ebből a példából az a következtetés vonható le, hogy Heltai a hiteles fordítás egyik próbakövének a megfelelő szóhasználatot tekintette. Érveléséből kitűnik, hogy számára a szóválasztás *erkölcsi* és *fogalmi* feladatot jelentett. Nem tartotta

méltányosnak, hogy egy olyan foglalkozást, amelyet az Újszövetség bűnösnek nézett, olyan névvel nevezünk meg, amelynek viselői tisztességes emberek. Ugyanakkor azt is felrója Sylvesternek, hogy ez a név túlságosan a jelen időhöz kötött, s alkalmi jellegénél fogva nem adhatja vissza az általános érvényű lényegét. Ő maga olyan szót keres a bibliai kifejezés magyar megfelelőjének, amelyik a Fugger család létezésétől függetlenül is képes visszaadni a publikánusi magatartás lényegét. (Itt megjegyzendő, hogy a mai nyelvérzék nem a *saccolást*, hanem inkább a *sarcolást* tekinti a vámszedői magatartás minősítőjének. Ez valóban rendjén van. Csakhogy a magyar *sarcol* kifejezés a Heltai által használt *saccolból* alakult ki szóhasadás útján, ez pedig a *felbecsül* jelentésű német *schatzen* szóból származik.)

5. De nemcsak Sylvester szóválasztása, hanem *i*-ző nyelvjárásának hangzásvilága és írásmódja sem elégitette ki Heltai ízlését. Bírálatában azonban mértéktartó és önérzetes; Nádasdy Annának a következőket írja: „Sylvester János, a jámbor, jó és hasznos munkát tölt, ki azelőtt tenagyságod bátyjának segítségével Szigetben az Újtestamentomát kinyomtatta. De mi fogatkozás lött légyen abba, azt az istenfélő keresztyének meg tudják ítélni, egymás mellé tartván a két munkát, az övét és a miénket” (Téglásy 1988: 40; lásd még Molnár 1963: 115). Ebben az idézetben ugyan nincs szó nyelvhasználati sajátosságokról és különbözőségekről, Heltai Gáspár nyomdászti tevékenységének a valamelyes ismerete alapján azonban feltételezhető, hogy a kolozsvári szerző nem tekintette helyesnek és követendőnek a nyugat-magyarországi Sylvester kiejtését és írásmódját sem. Heltairól ugyanis köztudott, hogy a hozzákerülő kéziratokat tudatosan átírta a saját nyelvjárása szerint. Tehát azt, amit nem írhatott át, ebben a szellemben bírálta és utasította el. Figyeljük meg a következő kijelentését, melyet 1571-ben Verbőczy István *Decretuma* Weres Balázs általi fordításának az újrakiadásakor/átdolgozásakor az előszóban tett: „Im valamennyére megtisztítottam es megioobbítottam. [...] hogy a iambor oluasó meg ne akadjon az olvasásban, el hántam a nehéz Orthographiát, auagy írásnac módiát, és a szokottra hosztam” (Abaffy 1953: 32; lásd még Molnár 1963: 114–115).

Weres Balázs, Verbőczy jogszabályainak első fordítója és kiadója, Sylvester Jánoshoz hasonlóan *i*-ző nyelvjárású volt. Heltai mindkét esetben szokatlanul találta ezt a sokak által *sipítónak* nevezett beszédmódot, s ezt a szöveg átírásával, az általa megszokottnak tekintett kiejtés- és írásmód érvényesítésével változtatta meg. Ezt úgy szemléltethetjük, ha összehasonlítjuk a *Decretum* kétféle kiadását; a munka első ízben a debreceni Hoffhalter-nyomdában jelent meg 1565-ben, ebből idézek egy mondatot: „Egyházi fejedelmek Királynak, minden tiztessiginek hüsigiwel tartoznac”. Ezt Heltai néhány évvel később így írja át: „Egyházi Feiedelmece, Királynac minden tiztességgel és hiwséggel tartoznac” (vö. Abaffy 1953: 32). A példa azt igazolja, hogy Heltai kijavította az *i*-ző alakokat. S ezt nemcsak az *i*-ző nyelvjárású szövegekkel tette meg, hanem minden

olyan írással, amelynek ő volt a kiadója. Idézett kijelentése a magyar helyesírástörténet szempontjából igen figyelemreméltó, mert az a következtetés vonható le belőle, hogy Heltai környezetében létezett egy többek által is használt, *szokásos* s így bizonyos fokig normatívnak nevezhető helyesírási rendszer, amelyet Heltai többé-kevésbé következetesen érvényesített (Molnár 1963: 115).

6. Ebből a nézőpontból a kolozsvári nyomda működése a vizsgált korszakban három periódusra osztható: 1550-től 1553-ig Heltai és Hoffgreff közösen irányították a nyomdát. 1553–1559 között a sajtó működtetését Hoffgreff vette át. Az ebben a periódusban „nyomatott művek helyesírása mind azt bizonyítja, hogy Hoffgreff megrendelőinek kézírata alapján dolgozott, azokat nem írta át és nem javította ki, meghagyta azok helyesírási ingadozását” (Molnár 1963: 300–301). Ezzel szemben Heltai minden esetben élt azzal a lehetőséggel, hogy a nyomdájába került műveket a saját helyesírása és gondolkodásmódja szerint dolgozza át. 1559-től, Hoffgreff halálától az Óvárba vivő keskeny utca sarkán levő házában újra átvette a nyomdát, s papírmalmot is épített. Élete hátralevő tizenhat évében „gondosan ügyelt rá, hogy minden kiadványa az ő helyesírását kövesse” (Fitz 1959: 121–122).

A XVI. századi magyar írásgyakorlatot igen nagymérvű kuszaság és következetlenség jellemezte. Ez az egyes tanítók és tanárok egyéni, s a különféle vidékek iskoláinak eltérő írássajátosságaival magyarázható. Az egyéni jellegről az is elmondandó, hogy egyetlen személy esetében sem volt teljesen következetes ügy, amint ez a *mai* kézírásos szövegekben is megfigyelhető. Ami pedig a XVI. századi iskolák írásmódját illeti, erről is az állapítható meg, hogy a nyelvjárási jegyeket is hordozó regionális írásszokások természetszerűleg nem voltak összhangban egymással.

Heltai Gáspár ezen a kaotikus állapotban akart változtatni, amikor a nyomdájába került szövegek írásmódját a maga viszonylag egységes elvei szerint átjavította. A *gy*, *ty*, *ly*, *ny* hangok jelölésére következetesen alkalmazta a *ma* is használatos írásjeleket, s ezzel a kolozsvári nyomda kiadványaiban megszüntette azt a zűrzavart, amely a deákok gyakorlatában az említett hangok írásában jelentkezett (Szabó T. 1981: 334). Arra törekedett, hogy a magánhangzók időtartamának a jelölését is egységesítse; Sylvester vízszintes vonala helyett ő függőleges ékezetet használt a magánhangzó-hosszúság jelölésére, ebben és más jelhasználatában azonban nem volt annyira következetes, mint a mássalhangzók írásában (vö. Molnár 1963: 118–125, 296–301; Szabó T. 1981: 320–323). Olyan hangjelölési kezdeményezése is volt, amely kihullt az idő rostáján, de ha beletekintünk a magyar írástörténet folyamataiba, ezen nem csodálkozhatunk.

Ezek után csupán egyetlen helyesírási vétségét szeretném megemlíteni. A kutatók közül többen is felfigyeltek arra, hogy magánhangzóközi helyzetben, szóbeliséjében, de gyakran a szóvégen is, Heltai Gáspár megkettőzi a rövid mássalhangzót: *saffar*, *Attyámfia*, *rakkott*, *legenytt* stb. Szabó T. Attila úgy látja,

hogy ennek az eljárásnak, amely nemcsak Heltainál, hanem fiánál is megfigyelhető, a szórakozottság, illetve a kolozsvári polgári köznyelvi ejtés lehetett az oka. „Mínthogy az erdélyi magyar nyelvjárásokat ma is jellemzi és így nyilván a múltban is jellemezhetette a mássalhangzónak gyakori magánhangzóközi ikerítődése, az ilyen helyzetben való ikerítődéses példák mögött ilyen jellegű egykori ejtéssel számolni a valószínű lehetőségek közé tartozik” (1981: 325–326). Megjegyzendő, hogy az először 1972-ben publikált, most idézett tanulmányában Szabó T. Attila azt is lehetségesnek tartja, hogy a kérdés további kutatása az említetteken kívül más okokra is rámutathat. Ebben a szellemben idézem Velcsov Mártonnét (1978–1979: 49), aki Heltai kifogásolt írásgyakorlatát a korabeli német helyesírás hatásával magyarázza: „Gyakran fordulnak elő nála olyan szóbelseji betűkettőzések, amelyek feltehetően a megelőző magánhangzók rövidségét jelzik”. Feltételezését logikai megfontolások mellett azzal támasztja alá, hogy egy 1547-ben Brassóban megjelent német nyelvű kiadványt vizsgál meg, melynek írásmódjában felismerhető az említett helyesírási elv: *Schriffi, gebessert, wercken* stb. Vagyis Heltai esetében – a kifogásolható szóalakok jelentékeny részében – nem egyszerű, funkciótlan íráshibáról, hanem a német helyesírás egyik szabályának a magyar írásgyakorlatban való érvényesítéséről van szó, amely szerint a szóbelseji magánhangzó rövidségét az utána következő mássalhangzó ikerítésével lehet vagy kell jelölni.

7. Heltai Gáspár szerkesztői-kiadói munkája nemcsak a helyesírásra korlátozódott, hanem a tágabb értelemben vett szövegkezelésben is megmutatkozott. A *Száz fabula* kapcsán állítja Horváth János (1952: 8), hogy Heltai: „Nem szó szerint fordít, olykor a mese anyagán s közlő formáján is változtat. Amit változtat eredetijén, az jóformán mind művészi értékű, s leginkább abban áll, hogy az egyszerű folyékony elbeszélés (puszta narratio) helyére dramatizált cselekvést állít: megjelenít, érzékeltet, megszólaltatja forrása néma alakjait, s ezáltal jobban leköti, az emberi világhoz közelebb álló képekkel szórakoztatja a figyelmet, megnöveli a mese saját érdekét.” A fabula-gyűjtemény ajánlásában Heltai a következőket mondja: „nemcsak a puszta fabulákat szörzettem egybe, hanem minden fabulának az értelmét is melléje töttem, melyet megsperkölttem [Horváth 1952: 9-ben a 'megsperkölttem' szóalak található] és megékesítöttem szent írássokkal és egyéb szép bölcs mondásokkal és közbeszédökkel.” (Bernád 1979: 33) Ez utóbbi a nyelvhasználatot tekintve egyebek közt azt jelenti, hogy fogalmi nyelvezet helyett költőibb kifejezésmóddal élt akkor is, amikor erkölcsi tanulságot vont le. Például: 1). „Ha egynéhány dió vagyon a zsákban, nagyobbban zörög, ha felvészed a zsákot, hogynem mintha teli volna”; 2) „eféléknek szíve szájkban vagyon, de az embernek, aki ugyan ember, mellyébe vagyon” a szíve stb.

Heltai nyelvi humora, iróniája sok esetben a barbársággal párosult műveletlenséget veszi célba: a hetvenedik fabulában a farkast, akinek a bőrért lerántotta a csak fején és lábán hagyta meg az oroszlán, így ugratja a róka: „Talám doctor

vagy, hogy birétomot töttél fel és keztyűt viselsz?” Egy másik közismert epizódban szintén a farkas mohóságát és korlátoltságát teszi nevetségessé – azét, aki nem tud olvasni, mégis arra vállalkozik, hogy leolvassa az öszvér patájáról annak nevét. A pórul járt farkashoz így szól a dolgokat gyorsan átlátó róka: „Eredj el, szégyen!... úgy kell agebnek! Baccaláriussá tötted magadat, írást akarsz olvasni, maga [noha] sem te, sem egész nemzeted soha egy betűt nem tanólt. Vé, szégyen! Tetszik [úgy tetszik], hogy homlokodhoz ütették az írótablát.”

Egyetérthetünk Horváth Jánossal, amikor azt mondja, hogy Heltai „stílusának ily kedves tulajdonságai mellett alig jöhet szóba nyelvének némi – jobbára hangzati – magyartalansága. A szóvégi *d* és *t*, *g* és *k* hangot, a hosszú és rövid mássalhangzót gyakran felcseréli, mint a magyarul beszélő németek rendszerint ma is. Ismétlődő nyelvtani hibája: tárgyias igeragozás az alanyi helyett” (Horváth 1952: 10).

8. A következőkben vizsgáljuk meg ezt a kérdést. Tudjuk, Heltai német anyanyelvű volt, s ez természetesen befolyásolta magyar nyelvhasználatát is. Erről ő maga a következőket mondja 1552-ben, miközben magyar olvasóját megszólítja: „Kérem ezokáért te kegyelmedet, hogy te kegyelmet ió neven vegye: és ha színée tiszta magyarságal irua ninchen, te kegyelmet meg bochassa: Mert iol tudgya te kegyelmet, hogy nyeluem szerént szász vagyoc, es eszt e' keueset tizenhat esztendeig tanultam” (Heltai *Dialógus*ából idézi Molnár 1963: 104).

Ez a példa máris igazolja Horváth Jánosnak azt a megállapítását, hogy Heltai a szóvégi *d* helyett *t-t* használ, azaz a németes kiejtéshez igazodva a zöngés mássalhangzó helyett annak zöngétlen párját mondja: a *kegyelmeD* helyett a *kegyelmeT* alak háromszor fordul elő egyetlen mondatában. Igaz azonban az is, hogy a sajtóhibákhoz szokott korabeli olvasó ezeken a nyelvhasználati szabálytalanságokon nem akadt fel annyira, mint a XX. századi filológus. Itt azonban azt is el kell mondani, hogy ezeket a nyomokat Heltai nyelvének XX. századi kutatói igen óvatosan kezelték, s Heltai tiszteletreméltó érdemeire való tekintettel óvakodtak nyelvi hibáknak nevezni. Ez az óvatosság – az emberi tapintat mellett – más érvekkel is megindokolható. A szabályozott irodalmi nyelv hiányán kívül megemlíthető a nyelvjárásiasságok megléte és egymás közötti ütközése, a népmozgások miatt a különféle nyelvjárások keveredése s az így előidézett nyelvi sokszínűség, a kezdetleges nyomdatechnika, a gyakran német anyanyelvű szedők hiányos magyar nyelvtudása, illetve a magyar nyelv ismeretének teljes hiánya, a közműveltség fogyatékosai stb. Ezek a tudáselemek a mai ember számára kielégítőek. A XVI. században azonban más volt a helyzet. Erre világít rá Heltai 1553-ból származó vallomása Szentgyörgyi Péter nagybányai lelkipásztornak írt leveléből: „egy nyihányan a Colosuari rettenetes es neues kerestyéneC közzül az ördekneC ...tulaydonságát köuetuén abból uádol-tanac előted engemet, miuel hogy a tisztességes magyar nyelvneC gyalazattyára

iárnéc, es miuel hogy annac romlására igyeközném. Euel ezokáért e munkám-mal auagy írássommal, es a többiuel, kiket kiadando uagyoc, az Wr Istennecc aiándékából, meg akartam, meg is akarom bizonyítani, hogy azoc az én rágal-mazóim megkimilettéc az Igazságot mondani, es irigységből hamisságot és hazukságot kelepeltéc.” (Heltai *Katekizmusából* idézi Téglásy 1988: 40).

Heltainak lényegében igazza van. Munkássága nem a magyar nyelv gyalázat-jára vagy romlására, ellenkezőleg: igen nagy hasznára volt. Idézett szövegének utolsó szintagmái azonban egyik leggyakoribb, korábban már említett nyelv-használati vétségét: az alanyi és a tárgyias igeragozás bizonytalan használatát, összecserélését példázzák: „irigységből hamisságot és hazukságot kelepeltÉc”, mondja Heltai, ahelyett, hogy azt mondaná: *kelepeltEk*, vagy határozott névelőt használna a *hamisságot* és a *hazukságot* előtt. Velcsov Mártonné vizsgálata (1978–1979: 47-69) szerint Heltai ragozástévesztéseinek aránya az elemzett kor-pusz tanúsága szerint 47/53. Ez azt jelenti, hogy a megvizsgált 1163 szintagmá-ban Heltai 630 esetben hibátlanul, 533 esetben viszont hibásan használta az igé-ket. Ehhez a szembeszökően sok szabálytalansághoz megjegyzendő, hogy a XVI. század végi magyar köznyelv – noha nem mindig élt vele – szabatosan el-különítette egymástól az alanyi és a tárgyias igeragozást. Ennek példázására egyetlen mondatot idézek a Heltai-kiadású Bánk bán történetből, párhuzamba ál-lítva a felesége újrakiadásában megjelent szöveg megfelelő mondatával: 1) „Kér-lec hogy feienként ra halgassátoc”; 2) „Kerlec hogy feyenként ra halgassatoc”. Az összehasonlítás alapján kézenfekvő az a következtetés, hogy az első mondat igealakja a maga korában is hibásnak számított, s nem tekinthető nyelvjárási je-lenségnek (Velcsov 1978–1979: 67).

9. E nyelvhasználati szabálytalansághoz képest azonban Heltai tudatosan ar-ra törekszik, hogy szóhasználatában elkerülje az idegenszerűségeket. Újtesta-mentum-fordításához a megfelelő magyar szó megtalálásának fontosságát iga-zoló szójegyzéket csatol. Ebből idézek egy példát: a *gratia* szóról azt írja, hogy „Ez igénc nem találhatunc illendő magyar szót. Ez előtt Malasztnac magya-rasztac. De a malaszt Tót [azaz szláv] szó. Mi Isteni ió kedwnec magyarasztuc avagy kegyelemnec” (Téglásy 1988: 40–41).

Ez a példa szó szerint is igazolja Heltai Gáspár törekvését annak a klasszikus retorikai elvnek a betartására, amely szerint aki görögül ír, írjon görögösen, aki latinul ír, írjon latinosan. Ezt az ókori nyelvhasználati elvet a reneszánsz idején a vulgáris nyelvekre is kiterjesztették. Így lett a magyaros nyelvhasználat olyan eszmény, amelynek követésére a XVI. századi írónk sokszor egymást bírálva törekedtek.

Közülük Heltai Gáspárt a legelső közt kell említeni. „A század teológus írói közt ő a leginkább ’író’: nemcsak a gondolattal törődik, a formát is élvezi. Szókin-cse meglepően gazdag. Az irodalmin kívül fő forrása az erdélyi nép nyelve volt, s több oly szót használ, mely ma is csak a székelyek közt forog” (Horváth 1952: 10).

Nyelvhasználatát illetően helyesebb az az álláspont, amelyik nem sorolja be valamely nyelvjárásba, nevezetesen a mezőségibe vagy a székelybe, hanem figyelembe veszi, hogy beszédében és írásmódjában e régiók és kisebb tájegységek nyelvi sajátosságai ötvöződtek egymással.

10. Heltai Gáspár elévülhetetlen érdeme, hogy ő terelte a magyar helyesírást arra az útra, melyen elvben ma is halad (Fitz 1959: 121–122). Helyesírása a fonetikus (kiejtés szerinti), az etimologikus (szóelemző) és a hagyományos írásmód szerencsés szintézise, a kiejtés-követés enyhe dominanciájával (Molnár 1963: 126). Az ő tevékenységének eredményeként a XVI. század harmadik negyedében Erdély és ezen belül Kolozsvár volt a nyelvi egységesülés, a magyar irodalmi nyelv kialakulásának központja. Nyelvhasználati, helyesírási elveinek térhódítását elsősorban annak köszönhetjük, hogy a Vizsolyi Biblia az ő írásmódját vette át.

Szakirodalom

- Abaffy Erzsébet: Író és nyomdász viszonya XVI. századi nyomtatványainkban. *Magyar Nyelv*, XLIX., 1953, 28–35.
- E. Abaffy Erzsébet: Írott és beszélt nyelvváltozat a XV–XVI. században. *Magyar Nyelv*, 1984, 3, 291297.
- Bernád Ágoston. Fordulópont. Előszó Heltai Gáspár *Válogatott műve*éhez. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár–Napoca, 1979, 5–27.
- Fitz József: *A magyar nyelv története 1711-ig*. Magyar Helikon, 1959.
- Horváth János: Néhány XVI. századi írónk nyelvéről. *Magyar Nyelv*, 1952, 3–10.
- Molnár József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.
- Szabó T. Attila: Ifj. Heltai Gáspár élete és helyesírása ismeretéhez. Uő: *Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek*, V. kötet. Kriterion, Bukarest, 1981, 314–337.
- Tarnai Andor és Csetri Lajos (szerk.): *A magyar kritika évszázadai. I. Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981.
- Téglásy Imre: Heltai Gáspár és a XVI. századi magyar purizmus. Uő: *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)*. (Humanizmus és reformáció 15), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, 40–47.
- Velcsov Mártonné: Heltai Gáspár német anyanyelvének nyomai magyar nyelvű műveiben. Az elbeszélő múlt vallomása. *Néprajz és Nyelvtudomány* XXII–XXIII (1978–1979), 47–69.

KOVÁCS SÁNDOR

EGY HITVITA – KÉT JEGYZŐKÖNYV

Adalék Heltai Gáspár megtéréséhez

A szakirodalomban már-már közhelynek számít az a megállapítás, hogy a kolozsvári nyomdász 1568–69-ben történt vallásváltoztatása anyagi okokra vezethető vissza. Az 1569-ben lezajlott nagyváradi disputáció során még „szerető apámnak”, „jó apámnak” szólított Heltai 1570-re ellenei részéről kiérdemelte a *Midas Claudiopolitanus*, 1571-re pedig „vén eszelős Midász” nevet. Károlyi Péter az, aki 1570-ben kiadott prédikációs kötetében Heltait a görög mitológia mindent arannyá változtató hőséhez, Midász királyhoz hasonlítja. (Az ötödik prédikációból idézem a következőket: „Egy Midas, ki nevét eltitkolta, az ő levelében, mellyet az Hispanica Inquisitio eleiben írt, kit magyarra fordított, minket Kakukkoknak nevez, kik az örökké való Fiat tojtuk, az írásnak ellene, mint ő hamissan káromlást szol. De hogy az ő álhatatlansága ki tessék, és hogy megh mutatassék, hogy nem religio, hanem kazdag bányá, és arany legyen az ő lelke, és hogy hamissan nevez minket is kakukkoknak az ő Szentséges Attyasága halgassa megh.” Heltai, mint nyomdász, természetesen üzletember is volt, és nem járnánk el igazságosan, ha „megtérése” háttérében csak az anyagi érdekeltséget látnánk. Tény, hogy a második gyulafehérvári hitvita után Dávid Ferencék oldalára állt, és az újabban kiadott jegyzőkönyvet unitárius felfogása szerint módosította. Hogy ennek jelentőségét megérthessük, összevetettük a Dávid Ferenc, valamint a Heltai szerkesztette jegyzőkönyvet. A Dávidék által 1568-ban kiadott *Brevis ennaratio disputationis Albane...* szövege helyenként eltér a Heltai szerkesztette és ugyanabban az évben kiadott *Diputatio in causa sacrosancte et semper benedictae Trinitatis...* szövegétől. A *Brevis ennaratióból* hiányoznak azok a részletek, amelyek kedvezőtlen fényt vetnek az unitáriusokra. A jegyzőkönyv elhallgatja, hogy Hebler Mátyás és Heltai a vitatkozás tisztességes folytatására intette az unitáriusokat. Az első napi vitatkozás során Hebler látva, hogy az „újítók” zavarják Meliust beszédében, így szól hozzájuk: „Illetlen dolog, amit műveltek. Ezzel csak azt próbáljátok, hogy Péter uramat a vitatkozás folytatásában akadályozzátok... Csillapodjatok hát és hagyjatok fel gúnyos közbeszólásaitokkal...”. A harmadik napon Heltai figyelmeztette Dávidot, hogy ne beszéljen hosszadalmasan. Az unitáriusok szerkesztésében megjelent jegyzőkönyv hallgat erről az incidensről is. Heltai előadásában Czeglédi a negyedik napi tárgyalásokon bizonyosságai megcáfolására szólította fel Blandratát, aki kénytelen-kelletlen megvallotta, hogy ő nem teológus, hanem orvos. Ezzel a kibúvóval azonban a katolikusok (Meliusék) haragját vonta magára, mert „a saját mesterségével nem lévén megelégedve, olyan ügyekbe ártotta magát, amelyekről nem volt tökéletes ismerete”.

A vita utolsó napján – Heltai szerint – a fejedelem megparancsolta Blandratának, hogy ha van valami mondanivalója, adja elő különösen János evangéliuma prológusát illetően. A fejedelmi parancsnak engedelmességgel Blandrata elmondta, hogy ő baseli barátja János evangéliumához írt magyarázatán kívül mást nem adhat elő, és különben is nem tudja, és nem is akarja megmagyarázni a kérdéses részt, mert rekedt a hangja, és hogy ő nem teológiai, hanem orvosdoktor.

Mielőtt Blandratát ostobaságáért kinevetnénk, engedjünk meg, hogy Heltai jegyzőkönyvének forrásaira utaljék. Bevallása szerint Heltai csak a vitatkozás három első napján volt jelen, a negyedik nappal kezdődő eseményeknek nem lehetett szem- és fültanúja, ezért a jegyzőkönyv szerkesztésekor nemcsak saját, hanem mások jegyzetei alapján dolgozott. A Czeglédi–Blandrata párbeszéd leírásakor a jegyzőktől kapott anyag mellett bizonyíthatóan 16. századi német dialógusok fordultaira épített, és a dialógusok egyik kedvelt motívumát – a sarokba szorított ellenfél rekedtségre, rosszulletre hivatkozik – mesterien építette be a disputába. Elbeszélésében Blandrata rekedt hangjára hivatkozva megkerülte a kényelmetlen kérdéseket. Ha tárgyilagosak vagyunk, akkor belátjuk, hogy Blandrata „lejárata” ügyesen alkalmazott irodalmi fogás. A vita Czeglédi–Blandrata közt Jézus örökkévaló istenségéről és örökkévaló fiúságáról folyt, és ezzel sikerült a fejedelem orvosát sarokba szorítani – mondja Heltai. Ez a megközelítés azért is sántít, mert 1568-ra az erdélyi unitáriusok már sikerrel elegyítették Servét teológiáját a Leaelius Sozziniéval, és túlléptek a Servet-féle Krisztológián. A spanyol gondolkodó teóriájában az öröktől fogva létező Logosz Isten megnyilatkozási formája. A Logosz (verbum) minden létező dolog eszméjét magában foglaló világely, amely így magában hordozza az ember Jézus Krisztus testének eszméjét is. Sozzini a János evangéliuma első fejezetéhez írott prológusában szakít ezekkel a platonikus spekulációkkal. Számára a Verbum a Máriától született ember Jézus Krisztus, akit az evangélista azért illet ezzel a névvel, mert az Atya üzenetének szószólója. Korábban Krisztus tehát nem létezett, s legfeljebb mint megígért Messiásról tudtak róla. 1568-ban Dávid és Blandrata már ezt a Sozzini-féle Krisztológiát vallotta, az 1567-ben és 1568-ban közzétett művekben is ezt fogalmazták meg latinul és magyarul.

A Dávidék szerkesztette jegyzőkönyv elbeszélése szerint Blandrata megkérdezte Czegléditől, mit ért a „natura Deus-on”, természet szerint való Istenen. Idézem a jegyzőkönyvet: „Ekkor nagy zaj támadt, s a keletkezett zajban Melius azt mondta: Valentino Gentile is kérdésekkel akarta a helvéteket rászédni, de ez a vakmerősége visszájára fordult, s ezért kell most [Blandratának] határozottan felelni. Blandrata újból és nyomatékosabban kérdezi ezt az embert [Czeglédit]: vajon úgy gondolja-e, hogy a természeténél fogva való Isten (natura Deus) ugyanaz, mint önmagától való Isten (Deus se ipso)? Ő [Czeglédi] mosolyogva azt mondta, hogy nem akar felelni. Mivel Blandrata észrevette, hogy teljesen tudatlan emberrel kell vitatkoznia, aki zavaros beszédekkel és csalárd javasla-

tokkal áll elő, attól félvén, hogy szokása szerint törbe akarja őt csalni, azt mondta, hogy ő sem akar neki felelni, mert nem olyan régen hasonló tétel miatt őt nyíltan megrágalmazták. Amikor ugyanis megkérdezték tőle, hogy vajon Isten fia természeténél fogva Isten-e, ő pedig határozottan azt felelte, hogy legkevésbé sem, akkor elterjesztették, hogy Blandrata azt állította, hogy Krisztus a természete ellenére Isten. A következő napon pedig a zavarosban halászók azt híresztelték el, hogy Blandrata azért nem akart felelni, mivel nem tudott; mintha Krisztus is Pilátusnak, mikor az azt kérdezte, mi az igazság, semmit sem felelvén, nem tudta volna, mi az igazság. [Czeglédi] ama gyermekes bizonyítása tehát észrevétlen maradhatott volna tehát, ha nem lép fel csalárd eszközökkel. Mert hát ki nem látja, hogy ez az ember, aki azt akarja bizonyítani, hogy istennek Fia örökkévaló, az mellébeszél, hiszen szillogizmusa nem azt akarja bizonyítani, hogy Krisztus örökkévaló fiú, hanem azt, hogy ő egy és örök természet szerint való Isten, aki fiú semmilyen módon nem lehet. Tehát mit kellett volna felelnie annak az embernek, aki vagy nem tudta, mit mond, vagy nem akarta, hogy megértsék. Ítélje meg az Egyház, mit cselekedett Krisztus Lk 20.

De hogy mit bizonyítottak ebből a hallgatásból, ítélje meg az olvasó. Blandrata semmi képtelenséget nem követett el. Sőt világos, hogy Czeglédi tévedett és igen nagyot, és ő tette gúny tárgyává önmagát, amikor megelőzően egyházi tisztséget is felajánlva megkérdezték, kész-e kinyilvánítani, hogy mi módon állítható [Krisztusról], hogy természete szerint való Isten, szegyenletesen elnémult. Örvendezzen hát magának az a férfiú, aki a korábbi hitvitán nem átalotta azt mondani, hogy a fiú függ az Atyától.” Az idézett rész utolsó mondata az 1566-os gyulafehérvári hitvitára irányítja az olvasó figyelmét, és itt az unitáriusok Czeglédi elszólását felemlenve akarják az olvasó minden kétségét eloszlatni Blandrata teológiai felkészültségét illetően. Heltai ugyanakkor a negyedik napi összecsapás leírásakor az ellentábor által Pendet Györgynek csúfolt Czeglédi megtépzott hírnevét a 16. századi német dialógusok sztereotípiáit felhasználva igyekezett helyreállítani.

A Heltai és a Dávid szerkesztette jegyzőkönyv különbségeinek rövid bemutatása után ismerkedjünk meg az 1570-ben napvilágot látott *Disputatio de Deo...* előszavával. Ebben az unitáriussá lett Heltai a 115. zsoltár és a 2Kor 4,13 alapján előadja „megtérésének” történetét. „Ismeretes előtettek Pál apostolnak a zsoltárból vett tanítása... *hittem ezért szóltam*. Ugyan ezt kell nekem is mondanom *hittem és ezért kénytelen vagyok szólni*.” A jól választott biblikus bevezetés után „sőhajtozással és szívének igaz fájdalomával szól”, és töredelmesen megvallja, hogy nagy irtózat és szégyenlet tölti el lelkét, amikor visszaemlékszik azokra a vaskos tévedésekre, amelyeket két évvel korábban a gyulafehérvári hitvita közzétételekor vallott. Akkor az Antikrisztus sötétségétől beburkoltatva nem volt képes az isteni igazság fényét meglátni, de 1570-re felragyogott számára az evangélium tiszta világossága, és a legtudósabb férfiak véleménye a szentháromság körül támadt viszály összes nehéz csomóját a szent

iratokkal összhangban elvágta. Kik ezek a tudós férfiak, akikre Heltai hivatkozik? Az 1570-ben írott előszó név szerint említi Martinus Borrhaust vagy Cellariust, Wolfgang Capitot, Rotterdami Erasmust, és hivatkozik a lengyel tudós atyafiak írásaira is.

A *Disputatio in causa sacrosante et semper benedictae Trinitatis...* előszavát, elolvasva azzal a paradoxonnal találjuk szembe magunkat, hogy Heltai következetes maradt önmagához. Az 1568-ban kiadott *Disputatió*ban hitet tesz a katolikus fél, azaz Meliusék mellett, de hangsúlyozza, hogy amiben lelkiismerete megnyugszik, azt csak akkor fogja kijelenteni, amikor a más országokbeli tudósok véleményét is megismerte. „És ha azoknak a szentiratokból való világos döntése következtében a viszálykodás csomói elvágattak, én a legnagyobb örömmel fogok hallgatni.” Egészen bizonyos, hogy 1568-ban Heltait nem Cellarius, Erasmus vagy a lengyel *ecclesia minor* antitrinitárius lelkészei, hanem a Meliusékat pártoló nyugat-európai tudós-teológus gárda véleménye és ítélete érdekelte. A második gyulafehérvári hitvita Melius szabta feltételei között a 8. az volt, hogy a tanácskozás anyagát a külső akadémiák ítélete alá bocsátják. Dávidéknak az 1Kor 3,13-ra épülő érvelése szerint az igazságot nem az akadémiai címmel kérkedők ítélete, hanem az idő és a tűz próbálja meg. Az, hogy Heltainak Cellarius, Capito, Erasmus és a lengyel atyafiak írásai oldották meg a gordiuszi csomót, az Blandrata doktornak és Dávid Ferencnek volt köszönhető. A '70-es kiadás előszava utolsó bekezdésében Heltai illendően megköszöni, hogy Blandrata és Dávid az Úrban való erős hitük szerint kegyesen tekintetbe vették az ő gyöngeségét és tudatlanságát, míg eljött a könyörület ideje.

Cellarius, Capito, Erasmus valamint a lengyel antitrinitárius atyafiak írásaira való hivatkozás tökéletesen beleillik a 16. századi unitarizmus történetfilozófiai szemléletébe. A 2002-ben magyar fordításban megjelent *Két könyv az egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről* (*De falsa et vera unius Dei patris, filii et spiritus cognitione*) első része harmadik fejezetében arról olvasunk, mit gondoltak az antitrinitáriusok (unitáriusok) a szentháromság dogmájának keletkezéséről és annak középkori fejlődéstörténetéről. E fejezet lényege röviden ez: Krisztus és az apostolok megjósolták az igaz tanokat megfertőző Antikrisztus eljövételét; ez fokozatosan be is következett azáltal, hogy az Antikrisztus elhintette a szentháromságra vonatkozó tévtanait. Természetesen Krisztus és az Apostolok semmit sem tudtak erről a hármastestű Istenről. Az „unitarizmus” eredeti tisztasága kb. Kr. u. 380-ig maradt fenn, ekkor ugyanis megjelent az egyház két felforgatója, Áriosz és Athanasziosz, aki véglegessé tette a romlást. Ezután következik a középkori szentháromság-tagadás bajnokainak seregszemléje, hogy utána a 16. század felvilágosult és legtöbb esetben antitrinitárius gondolkodói erősítsék meg az olvasót abban, hogy az unitárius reformáció nem más, mint visszatérés az eredeti tan tisztaságához. Az említett fejezetben a 16. századi szellemi elődök közül a következőket említik: Rotterdami Erasmus, Servetus, Joannes Valdesius, Bernardinus Ochinus, Martinus Cellarius, Valen-

tinus Gentilis, Lelius Soinus, Gregorius Paulus stb. A fejezet zárómondata koronázza meg ezt a történetfilozófiai elmélkedést. „Ezeket csak azért bocsátottuk előre, hogy mindenki megérthesse: nem új tant hirdetünk (amint sokan terjesztik), hanem olyat, amelynek minden korszakban voltak védelmezői ...”

Az 1570-ben kiadott *Disputatio de Deo*... előszavában Heltai erre a jól bejáratott koncepcióra épít, és az unitarizmus Jézusig visszavezethető kontinuitását bizonyítja. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a Szentírásból meggyőződött arról, hogy azoknak tanítása, akiket botorul »újítók« névvel illetett, Isten szent és győzhetetlen igazságán alapszik, mely a prófétai és apostoli írásokban ki van fejtve. Isten és ember előtt vallja és állítja, hogy az egy igaz Isten megismerésében van az örök élet, és minden más tudománynak búcsút mond. E vallomás után az unitárius táborhoz tartozását nagyon erős pápaellenes kirohanással pecsételi meg: „...vallom, hogy a római pápa az elvetemült Antikrisztus, aki Babilont, vagyis az utálatosság országát filozofáló püspökei és skolasztikus doktorai meg szerzetesei által felépítette; nyíltan vallom, hogy ezeknek tanításai mind az Istenről, mind a szentségekről és a tanítás összes részéről nem egyebek, csak az ördögnek kárhozatos gonoszágai, és én most és mindörökké búcsút veszek és lemondok mindazokról.” Honnan eredeztethető ez a féktelen harag? Miért kellett ilyen rettenetesen hadakozni 1570-ben a pápával és a pápistákkal? Vajon a római pápa és skolasztikus doktorai felemlegetése csak a pápistáknak vagy Meliuséknak is szólt? Teljesen nyilvánvaló, hogy Heltai „egy palást alatt szidta” a pápistákat és Meliusékat, és az érintettek magukra is vették a gorombáskodást. Károlyi Péter fentebb idézett prédikációjában az őket lepápisztázó Heltait Midásznak csúfolta, emez pedig a Hispanica inquisitio előszavában kakukkoknak nevezte egykori szövetségeseit. A dolgozatom első részében is emlegetett *Háló* vagy *Hispania Vadászság* c. könyv a spanyolországi inkvizíció borzalmaival leplezi le. A latin eredeti *Sanctae Inquisitionis hispanicae artes* szerzője Reginaldus Gonsalvius Montanus álnévű író, aki tíz jámbor protestáns keresztény históriáján keresztül ismertet meg az inkvizíció borzalmaival: milyen fondorlatos módon csalják az „örödög” hálójába az inkvizítorok áldozataikat, milyen módszerekkel vallatják, és végül, hogyan sütik rájuk az eretnokség bélyegét. Az *Artes* a maga korában a legolvasottabb könyvek közé számított, és a latin mellett megjelent 1568-ban angol, 1569-ben német és flamand, 1570-ben magyar fordítása is. János Zsigmond fejedelem valószínűleg Blandrata kapcsolatainak köszönhetően jutott hozzá a latin eredetihez, és a frissiben „megtért” Heltainak adott megbízást a fordításra és kiadásra.

A *Háló* előszava tekinthető gyakorlatilag Heltai első unitárius írásának, és ebben a frissiben megtért nyomdász-lelkész kioktatja a fejedelmet kötelességeiről. „Mert nemcsak az Fejedelmeknek tisztí, hogy aranyas bársonba felöltözvén, szép lovakra felüljenek és tésztova moráljanak, avagy, hogy napestig kártyázzanak és versélyezzenek etc., hanemhogy előszer nagy szorgalmatossággal az Istennek tisztességére gondot viseljenek, és arra vigyázzanak, hogy országokban

az Istennek Igéje tisztán hirdettessék, hogy az ő alattok valók igazán megismerhessék Istent, és tisztán megérthessék az ő szent akaratját és tiszta szüüből engedhessenek annak és szolgálhassanak neki.

Ha kedig az ördeg valahol, avagy hamis tudománt támaszt az Úristennek igéje ellen, avagy az Religio dolgába valami zűrzavart indít Istennek káromlására avagy az ő tisztességének gyalázatára, akkoron a Fejedelemnek tisztí ez, hogy az Isten igéjét elejekbe vévén az ő akaratját megértvén, hatalmokkal az ördeg indulatjának és ügyeközetinek eleit vegyék, és a bálványozást megtiltsák, és ugyan kézzel nyúljanak a bálványhoz és levonják és elrontsák. Az hamis tanítókat kedig megtiltsák és elkergössék, és az Isteni káromlókat, kik az Istennek Igéje ellen vétköznek, megbüntössék.” Mind a *Diputatio de Deo...*, mind a *Disputatio in causa sacrosancte et semper benedictae Trinitatis...* előszavában találunk hasonló, az unitárius tolerancia gondolatával nehezen összeegyeztethető kirohanásokat. A hamis tanítók elkergetése és megbüntetése nem szerepel a 16. századi unitárius retorikában, Dávid Ferencék soha nem kérték az ellenfél megbüntetését. Heltai „unitárius buzgalmában” Maiort és Meliust jellemző fanatizmussal vette magát ellenfeleire, és magát a János Zsigmond fejedelmet oktatta ki kötelességeiről. Kik azok a hamis tanítók, akiket Heltai fejedelmi segédlettel akart elkergetni? Nyilvánvalóan a pápisták, és Meliusék, azonban nagyon leegyszerűsíténénk a dolgokat, ha csak rájuk gondolnánk. Az 1570-es évek legelején a János Zsigmond Erdélyében nem a pápisták és nem Meliusék jelentik az unitarizmusra a legnagyobb veszélyt, és nem is ellenük kel ki oly bőszen Heltai, hanem az ekkortájt már Kolozsváron is feltűnedező és a legkülönbözőbb, nem egy esetben kommunisztikus tanításokat hirdető spiritualista-anabaptisták ellen.

A *Háló* fordításán dolgozó Heltainak nem sok ideje maradt a tollán és tolmácsolásában megfogalmazódó paradoxonokkal törödni. Ilyen paradoxon a *Hálóval* egy esztendőben másodjára kiadott hitvita jegyzőkönyv. Gyakorlatilag az történt, hogy Heltai az előszó kivételével semmit nem változtatott a tartalmon, így az 1568-ban fölösen nyomtatott, és még 1570-ben is krúdában heverő példányokat dobta piacra. Valószínűleg a *Háló* fordítása és átdolgozása során juthatott erre az elhatározásra, és az inkvizíció borzalmainak hatása alatt született meg tollán az új toleránsnak éppen nem mondható előszó.

Búcsúzóul ajánlom magamat a jámboroknak minden munkáimmal egyetemben, kiknek mindnyájan kívánok Istentől mind lelki s mind testi jókat.

Irodalom

Balázs Mihály, *Heltai Hálójának forrásáról és eszmetörténeti háttéréről*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1993, 167–196.

Balázs Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp. 1988.

Borbély István, *Heltai Gáspár*, Bp. 1907.

- Dávid Ferenc, *Rövid útmutatás*, Gyulafehérvár 1567.
- Erdő János, *Heltai Gáspár az „igazi keresztény vallás” prédikátora*, Teológiai tanulmányok, Kolozsvár, 1986, 95–113.
- Horváth János, *A reformáció jegyében*, Gondolat, 1957, 367–388.
- Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica*, Vol. I, Bp. 2002, 147–162.
- Két könyv az egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*, Kolozsvár, 2002 (Az Erdélyi unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 2., a bevezető tanulmányt írta Balázs Mihály)
- Dávid Ferenc–Blandrata Giorgio, *Refutatio scripti Georgii Maioris...* 1569. (Az EKT megbízásából magyarra fordította Péter Lajos 1965-ben [kézirat]. A dolgozatban szereplő idézeteket az ő fordításából vettem.)
- Disputatio de Deo... Caludiopoli 1570. (Az EKT megbízásából magyarra fordította Péter Lajos 1965-ben [kézirat]. A dolgozatban szereplő idézeteket az ő fordításából vettem.)
- Brevis ennaratio disputationis Albanæ... Alba Iuliae 1568. (Az EKT megbízásából magyarra fordította Péter Lajos 1965-ben [kézirat]. A dolgozatban szereplő idézeteket az ő fordításából vettem.)

DR. CZIRJÁK ÁRPÁD

„ELKERÜLHETETLEN,
HOGY BOTRÁNYOK NE FORDULJANAK ELŐ”
(Mt 18,7)

Jézus tudta, mi lakozik az emberben – jegyzi meg János evangélista, az ég üzenetét közvetítette, de számolt a földi valósággal. A magvetőről szóló példabeszéd végén levonja a tanulságot: a szántóföldön egymás mellett nő a búza és a konkoly, és a konkoly gyakran elfojtja a tiszta búzát. A Miatyánk fohásza is erre utal: „ne vigy minket kísértésbe, de szabadíts meg a gonosztól!”

A botrányok forrására céloz Pál apostol is a római levélben, ahol az ösbűn által megsérült emberi természetéről értekeznek: „A belső ember szerint az Isten törvényében lelem örömem, de tagjaimban más törvényt észlelek, s ez küzd értelmem törvénye ellen, és a tagjaimban lévő bűn törvényének rabjává tesz. Ki vált meg e halálra szánt testtől?” (Róm 7,22–24)

Nincs „vegytiszta” ember, minden jó emberben van egy csipetnyi rosszság és minden elvetemült gonosztevőben fellelhető egy kis jóság. Krisztus azért jött, hogy kegyelmével a küzdő embert megsegítse, hogy mindaz, aki elfogadja az üdvösséget, vízből és Szentlélekből újjászülessék.

A jó és a rossz harca nemcsak saját életünkben, hanem az egyházak történetében is nyomon követhető. A hagyomány az egyházat a holdhoz hasonlítja. Fényét az egyház – miként a Hold a Naptól – Krisztustól kapja. A Naptól kapott fény visszavert, halvány világosság. Amíg a Nap mindig változatlan intenzitással ontja sugarait, addig a Hold fénye állandóan változik, néha növekszik, máskor fogy. Az egyház Krisztus melletti tanúsága emberi viszontagságoknak van alávetve. Bizonyos korok holdfogyatkozásra emlékeztetnek, ilyenkor a só ízét veszíti, a kovász nem járja át a tésztát, a hegyre épült város sötét felhőbe burkolózik. A nagyon is emberi érdekek kerekednek felül. A késői középkor, a reneszánsz kor egyházát is ez az állapot jellemezte. Sok egyházi vezető lecsúszott hivatása magaslatáról, az evangélium fénye helyett a kultúra és hatalom csillogása kápráztatta el őket. A művészetek felvirágoztatásán fáradoztak, a magán- és egyházi életében oly szükséges reformokat azonban elhanyagolták. És a botránykő – amint azt a kifejezés is sejteti – olyan, mint az úton lévő kisebb-nagyobb kövek, amelyekbe a cél felé törekvők olykor belebotlanak. Az egyházban a vezetőknek sokkal nagyobb a felelősségük, mint a vezetetteknek. Ha vak vezet világtalant, mindkettő gödörbe esik. Jézus hétszeres jajt kiált a választott nép vezetőire, az írástudókra és farizeusokra: „Jaj nektek, mert bezárjátok a mennyek országát az emberek előtt, ti magatok nem mentek be és azokat sem engeditek be, akik be akarnak menni.”

A reformátorok sem voltak szentek. Hogy mennyire nem, azt éppen Luther esete igazolja, akit a bűntől való szabadulás vágya készítetett arra, hogy a megigazulásról szóló teológiai tanítást kidolgozza. A reformátorok kezdetben nem új egyházat akartak alapítani, hanem a „régit” egyházat szerették volna megújítani. De mert erre nem volt lehetőségük, elszakadtak Rómától. Az ősegyház vértanú püspökétől, Cipriántól származik a mondás: „Az egyház minden időben reformra szorul.” Minden egyház alapkövetelménye a megújulás, a pályakiigazítás, az evangéliumhoz való folytonos megtérés. Eleink a hitviták hevében gyakran megfélekeztek a jézusi figyelmeztetésről: az dobja (a másokra) az első követ, aki bűn nélkül való! A kinyilatkoztatásból eredő hitigazság fontos ugyan, de még fontosabb a szeretet. A halálba menő Jézus mondta tanítványainak: „Amint én szerettelek benneteket, úgy szeressétek ti is egymást!”

Úgy szeretni, ahogy Jézus szeretett – valószínűleg ez a legnehezebb a kereszténységben. Ha beteljesítettük volna Jézus végrendeletét, sok minden másképp alakult volna az elmúlt századok folyamán. Ma nem kellene az újraevangélizálás göröngyös útját járjunk.

Kontinensünk nevét Európé főnóciái királylányról kapta, akibe a mitológia szerint Zeusz főisten beleszeretett, majd anyává tett. De Európa nem maradt pogány; az egyház a pogány népeket megkeresztelte. És most, kétezer évnyi keresztény múlt után, úgy tűnik, mintha az új Európa megteremtői mégis a modern pogánysághoz akarnának tartozni – mintha zavarná őket a keresztény múlt, a krisztusi örökség.

Ma visszatekintünk a régmúlt időkre, és az erdélyi reformáció határmezsgyéjén Heltai Gáspár alakját szemléljük. Az illetékesek megemlékeztek kultúrtörténetünk kiemelkedő alakjáról, személyében és művében méltatták a tudóst, a nyomdászt, a nyelvűvelőt. Méltó és igazságos, hogy a templomban Heltai Gáspárról, a teológusról is megemlékezzünk. A nagynevű reformátor sok mindenbe beletanult, de szakterülete mégiscsak a teológia művelése és a lelkipásztori szolgálat volt. Luther Márton lelkes tanítványaként erre készült.

Heltai színes egyéniség, valamennyi erdélyi vallásfelekezet öltönyét magára vette. Katolikusként kezdte, lutheránusként és kálvinistaként folytatta, majd unitáriusként fejezte be küldetését. A vallásváltogatásban nyilván nem követhetjük. Ragaszkodnunk kell ahhoz a szent hithez, amelyben megkeresztelték, Heltait mégis valamennyien a magunkénak tekintjük, hisz mindenik vallásfelekezet a magáénak mondhatja. Ő arra emlékeztet bennünket, hogy az Erdélyben élő történelmi magyar egyházak lelkipásztorainak és híveinek egymásra kell figyelniük, tisztelniük kell egymás értékeit, hisz együvé tartoznak, ugyanazon múltnak, kultúrának, nyelvnek a letéteményesei. A tiszteletesek és tisztelendők nem ellenfelek, hanem szolgatársak, a keresztyének és keresztények Isten zarándok népe. A katolikus templomok tornyán látható kereszt és a protestáns templomokon látható csillag – kiegészítik egymást. A zsidók a pusztai vándorlás idején a rézkígyóra néztek, és megmenekültek a kígyók marásától. Mi is, szülőföldünkön maradt,

veszélyben forgó magyar keresztények, ha a templomtornyok keresztjére és csillagára tekintünk, megmenekülünk. A hit erőt és bátorságot nyújt ahhoz, hogy eleinkhez hasonlóan megküzdjünk a jövőért.

Az egyházak pásztorai, igehirdetői Heltai Gáspártól megtanulhatják, hogy az anyanyelv tisztaságáért küzdeni kell. Ha joggal elvárható, hogy a hívő ember tisztán, ünneplő ruhában jelenjék meg Isten templomában, még inkább kötelező, hogy az igehirdető eldobja a nyelv elkoptatott, hétköznapi rongyait és ünnepi ruhába öltöztesse, az anyanyelv szépségében mutassa be Isten újjáteremtő, megtartó igéjét.

TONK ISTVÁN

HELTAI GÁSPÁR, A NYOMDÁSZ

*Az igaznak emlékezete áldott;
a hamisnak neve pedig megrothad.*
Péld 10,7

Hogyan emlékezik ma református egyházunk a 16. század eme szellemóriására?

Nagyjából ugyanúgy, amint bármelyik erdélyi magyar történelmi egyház, hiszen Heltai Gáspár életműve – akárcsak a Misztótfalusi Kis Miklósé vagy a Szenczi Kertész Ábrahámé, vagy a Dávid Ferencé, és folytathatnánk a sort – ma már közös kincsünk. Életük, hitükben élő munkálkodásuk, szellemi hagyatékuk nyomán mindannyian gazdagabbak lettünk, és mindaz, amit az Úr Isten általuk nekünk adott, elmúlhatatlanul kisugárzik erdélyi magyar hitűnkre és kultúránkra.

Heltai Gáspár múltunk egyik legforrongóbb s legmozgalmasabb korszakában, a 16. században élt. Tevékeny részese volt a század nagy szellemi mozgalmának, a reformációnak, vezérének és barátjának tekintette Dávid Ferencet, és híven követte őt a reformáció legradikálisabb szárnyáig, az antitrinitarizmusig. Korának tipikus egyénisége volt: egy személyben lelkész, író és könyvnyomtató.

Engedtessek meg, hogy – az érintettség jogán – ez utóbbi tevékenységét méltassam néhány mondatban. Közelebbről a nyomdatörténetben kolozsvári Hoffgreff – Heltai néven ismert nyomdáról szeretnék beszélni.

Az 1540-es évek végén az ország keleti részének magyarsága körében terjedő reformáció már szükségessé tette a folyamatos magyar könyvnyomtatás hazai megszervezését. Aligha véletlen körülmények összejárásza folytán lett a magyar nyelvű könyvkiadás első központja éppen Kolozsvár, a legtöbb privilégiummal körülbástyázott erdélyi város. Fejlett és sokágú kézműipara következtében gazdasági hanyatlása is lassúbb volt, mint a többi városé, és a belső piac szempontjából fontos szerepet töltött be. A 16. század második felében Kolozsvár Erdély legnépesebb városa, és ami a könyvkiadásban a legkevésbé sem közömbös, polgárságának többsége mindinkább magyar, noha a kolozsvári könyvnyomtatás kezdeményezői maguk még szászok voltak.

A kolozsvári nyomdát voltaképpen nem Heltai Gáspár, hanem Hoffgreff György alapította.

Hoffgreff, aki egyetemet végzett ugyan, de teológiai képesítést nem szerzett, Kolozsvárott független polgári vállalkozóként alapította meg és vezette műhelyét. Valószínűleg 1549 második felében tért haza, mert a kolozsvári officína be-

rendezésének elkészíttetése, a betűöntés, a papírbeszerzés, a segédek betanítása és számos egyéb előkészület legalább fél évet bizonyára igénybe vett. 1550 előtt aligha indulhatott meg a munka. Csak ezután, 1550 közepén társult Heltai Gáspárral: a kiadványokon ettől kezdve 1552 végéig mindkettőjük neve szerepelt. Társulásuknak anyagi, üzleti okai lehettek. Nem valószínű, hogy Hoffgreff utólag, Heltaival való társulása után szerezte be betűkészletének jelentősebb részét, hanem bizonyára magával hozta, amikor Németországból hazatért. Inkább az egész nyomda elhelyezése, üzemeltetése okozhatott anyagi nehézségeket Hoffgreffnek (papír és a betűkhöz szükséges ólom beszerzése, segédek fizetése, faprintek készíttetése). Több mecénásra és kelendőbb művekre lett volna szükség ahhoz, hogy a nyomda költségei megtérüljenek. Ezt Kolozsvár német nyelvű híveinek első lelkesétől, a reformáció ügyét a magyarok körében irodalmilag is támogatni kívánó, és írói ambíciókkal is rendelkező Heltai Gáspártól várhatta.

Heltai Gáspár kétségkívül lelkes terjesztője volt a reformációnak (maga is Wittenbergben tanult), de kitűnő üzletembernek is bizonyult. Anyanyelve német volt, mégis ő írta a század legművészeiből magyar széprózáját. Hoffgreff nem csalódott Heltaiban, ami az anyagi támogatást és a folyamatos munka lehetőségét, a határozott, céltudatos könyvkiadói programot illette. Valószínűleg 1550-ben történt megállapodásuk szerint telepítették át a nyomdát Heltai házába, és a nyomda fele-fele arányban közös tulajdonuk lett. Heltai Hoffgreffhez mint magánvállalkozóhoz társult, és így távol tartotta a nyomdát attól, hogy egyházi vagy városi üzemmé váljék, amint ez Brassóban vagy később Debrecenben történt.

Amikor Heltai betársult Hoffgreff vállalkozásába, könyvkiadói programja a lutheri reformáció művelődéspolitikai irányát követte. Ehhez pedig elsőként tankönyvek, bibliafordítás, vallásos felvilágosító munkák, vitairatok és elmélkedések közzététele szükséges. Nemcsak határozott kiadói programja volt, hanem elvei is, amelyek kiterjedtek a műhelyéből kikerülő munkák egységesen szabályozott helyesírásra éppúgy, mint a művek tartalmi, vallási-ideológiai tendenciájának szigorú ellenőrzésére. Heltai és Hoffgreff közös kiadványai közül ma tizenháromról van tudomásunk. Ezek csaknem felének átdolgozója vagy fordítója is Heltai volt, tehát a szellemi vezetés nagyon korán a kezébe került. Kétségtelen, hogy 1552 végén a két társ között az együttműködés megszakadt, aztán egy darabig egyedül Heltai kezén volt a nyomda, majd öt évig Hoffgreffén.

A kolozsvári nyomda Hoffgreff halálával 1559-ben immár végérvényesen Heltai birtokába került. Bár lelkeszi hivatását továbbra is gyakorolta, egyre aktívabb szerepet töltött be a város életében mint tőkés vállalkozó. Több más befektetése mellett az 1560-as évek első felében papírmalmot is létesített. Mindezek mellett *nagy erővel folytatta könyvkiadói programját, 1559-től immár református szellemben*. Legfőbb célja továbbra is egyházi művek közzététele, a Biblia magyar fordításának folytatása, tankönyvek kibocsátása. Első kiadványa ez évben még az evangélikus *Agenda*, amelynek előszavában bejelentette, hogy a műhely munkáját ő irányítja.

1559 folyamán megkezdte a betűkészlet újraöntését, bizonyára még a Hoffgreff által nyomdaalapításkor beszerzett matricákból. A magyar hangok jelölési rendszerét a korábbi krakkói magyar könyvek és Sylvester János nyomdai helyesírása egyeztetéséből alakította ki; nála rögződött többek között a *ly*, *gy*, *ny*, *ty* hangok és az *sz* hang mai formában való jelölése. Nyomtatványai azt tanúsítják, hogy nem vásárolt új betűkészletet, hanem élete végéig a Hoffgreff-féle antikvákkal és kurzívval dolgozott. A betűk újraöntése valószínűleg azzal függött össze, hogy megkezdődött a Heltai és társai által lefordított *Újtestamentum* nyomtatása. A munka feltehetően igénybe vette az 1561-es év nagy részét. E sok költséggel járó kiadványhoz Heltai fejedelmi privilégiumot szerzett az utánnyomások megakadályozására.

Nyomdája papírellátását biztosítandó, 1563-ban Kolozsmonostoron papírmalmot létesített, s így a külföldről való költséges és bizonytalan szállítástól, valamint a brassói papírmalomtól is függetleníteni tudta magát. Hoffgreffhez hasonlóan, ha csak tehetette, nagyobb vállalkozásaihoz pártfogót szerzett: János Zsigmond többször is szerepel mint Heltai mecénása. 1565-ig eredeti kiadói programját folytatta, majd ettől kezdve vallásos-egyházi és tankönyvkiadói törekvésének kevesebb nyoma van, a tervezett teljes bibliafordítás befejezetlen maradt, viszont olyan művek kiadásával kezdett foglalkozni, amelyek programjának világiasabb irányba fordulását jelzik. Ekkor fogott hozzá az Aesopus-féle *Száz fabula* magyar nyelvre történő átültetéséhez.

Dávid Ferenc hatására 1569-ben az unitáriusokkal már korábban is rokonszenvező Heltai határozottan e radikálisabb vallási irányzat mellett foglalt állást, és ilyen szellemben adott ki több vitairatot. Ő maga *Háló* című munka lefordításával és az ahhoz írt terjedelmes bevezetésével tett hitet felfogása mellett. János Zsigmond halálával azonban az unitáriusok Erdélyben elvesztették legfőbb pártfogójukat. Az új fejedelem, a katolikus Báthori István 1571 szeptemberében kiadott cenzúrarendelete egy időre visszafogta a vallásos és hitvitázó művek kiadását Kolozsvárott és más erdélyi nyomdáknál, de még Debrecenben is. Vagy valóban a cenzúrarendelet hatására, vagy véletlen egybeesés miatt, életének ebben az utolsó három és fél esztendejében Heltai irodalmi és kiadói tevékenysége teljesen világi irányba fordult. Ezekben az években mint vállalkozó is eltért a korábbi, mecénástól függő kiadói gyakorlattól: 1571 végétől minden kiadványát saját költségén jelentette meg. Ekkor adta ki szépprózai alkotóművészetének egyik legjelentősebb darabját, a *Ponciánus históriája* átdolgozását. Az 1570-es évektől nagy számban jelentek meg a históriás énekek füzetes kiadványok formájában. Heltai legutolsó műve *Cancionaléja*, azaz históriás énekeskönyve. A sokféle felfogású szerző heterogén énekanyagából igen határozott polgári-protestáns történelemszemlélettel megszerkesztett énekgyűjteményt állított össze. Ennek nyomtatása közben halt meg, s bár a mű címlapján még az ő neve áll, a kiadást özvegye fejezte be 1574 őszén.

A magyar könyvdíszítés szempontjából a kolozsvári nyomda működésének első tíz éve a legfigyelemreméltóbb. A legszebb kolozsvári metszetek ebben az

időszakban jelentek meg, és igen jelentős volt a nyomda könyvdísz-állománya: három jellegzetes, állat-, virág- és groteszk alakokkal díszített iniciálé-sorozata végigkísérte a Heltai-nyomda egész működését, még a 17. században is.

A *három iniciálékészlet* közül jellegzetes díszítésükkel kitűnnek a *nagyméretű* (kb. 42×43 mm) *iniciálék*. A változatos felépítésű iniciálékban naturalisztikus és stilizált virág- és levélmotívumok, fantasztikus torzlények – sárkányfejen lovagló puttók, stilizált delfinek –, valószerűen ábrázolt madarak és zömök gyermekalakok képezik a díszítést. A különböző motívumok ügyes és dekoratív elrendezésével szemben a betűformák kevésbé sikerültek, diszharmonikusak. A betűk végeinek stilizálása arra mutat, hogy a fametsző magát a betűtestet is díszítményként kezelte, s ezért nem ragaszkodott a pusztán nemes arányaikkal ható, klasszikus szépségű betűtípushoz. A betűk stilizálása azonban nemcsak a különben igen tettesetős kolozsvári iniciálékkal jelentkezett: a betűformák kialakításának sajátos, külön törvényeiről a 16. században számos grafikus feledkezett meg.

A kolozsvári nyomda *második iniciálékészletének* egyes darabjainál is eléggé szembetűnő a betűtest aránytalansága. Ezekben a lényegesen kisebb (24×25 mm), sávozott alapú iniciálékban különböző helyzetben ábrázolt gyermekalakok, torzlények, stilizált növények változnak. *Harmadik iniciálékészletét* 1560 körül szerezhetette be a nyomda. Ezekben a 19×19 mm nagyságú iniciálékban a betűtest arányai már kiegyensúlyozottabbak; a díszítést stilizált indák s közöttük meghúzódó faunhoz vagy szirénhez hasonló torzlények alkotják.

A Heltai Gáspár halála előtt használt fejlécek, záródíszek közül a Heltai-krónika feltűnően izléses és finom záróléce emelkedik ki. A metszet kiegyensúlyozott felépítésénél, tiszta reneszánsz motívumainál és kolozsvári vonatkozásainál fogva egyaránt figyelmet érdemel.

Egyedi metszésű fejlécei és nyomdászjelvényei, Kolozsvár címere azonban inkább a nyomda korai nyomtatványait díszítették. A kolozsvári könyvdíszek egy része az egyik iniciálé-sorozattal együtt *Jacobinus Lucius* tevékenységéhez köthető, akinek a kolozsvári nyomdával való kapcsolatát korabeli dokumentumok bizonyítják, és aki később Németországban jelentős műhellyel rendelkezett. Nemcsak a nevének kezdőbetűivel jelölt metszetek, hanem valószínűleg több más fadúc is az ő keze munkája.

Heltai Gáspár kiadványaiban két olyan metszet van, amelyet minden valószínűség szerint *Lucius* készített. Az egyik az a finom, részletező technikájú, egész oldalas Genézis-kép, amely Heltai Gáspár, Ozorai Imre, Vizaknai Gergely és Gyulai István négy terjedelmes kötetben közreadott bibliafordításnak egyetlen illusztrációja. A Lucius-tól származtatható másik fametszet Heltai Gáspár 1575-ben megjelent *Chronikájának* a keresztdíszé.

A nyomda korai időszakában készülhetett az a kisméretű újszövetségi metszet-sorozat, amelyet elsősorban a perikopás könyvek (bibliarészletek gyűjteménye: evangélium és lecke) illusztrálására használtak, és amelynek nyolc darabja Heltai *Evangéliumok és epistolák* című munkájának második kiadásában maradt fenn.

A kolozsvári nyomda termékeiből Heltai haláláig ma közel száz kiadványt ismerünk, a halála utáni negyed századból pedig tovább 115-öt. Huszár Gál felléptéig (1558) a sárvár-újszigeti műhely megszűnte után a kolozsvári volt a magyarság egyetlen nyomdája a Kárpát-medencében – egyébként a század legtöbb publikációt előállító üzeme, amelynek kiadványai közül a legnépszerűbbeket más magyarországi műhelyek is utána nyomtatták.

Végezetül pedig szóljon Christian Schesaeus latin nyelvű méltatása Heltai Gáspárról, Tóth István fordításában:

„Aztán az eleven hit hirtelen tovaáradt,
Minden partig elérve, akárcsak a bővizű forrás
Folyama. Ősi Kolozsvár első újhitű papja
Heltai Gáspár volt, aki nagynevű érdemes ember.
Helyes az ítéletben, harcos, jártas a tettben.
És ékes szavú, bölcs Cicero nyelvén magyarázva,
Jámborrrá teszi népét – mint az Orpheusz ajka,
Melynek az éneke a sziklát is vitte magával –
S szavaiból, művéből gyarapodott ez a város.

(Christian Schesaeus: *Heltai és a kolozsvári reformáció*)

Szószerk – Úrasztala – Szerartások

DR. SZABÓ ÁRPÁD

DICSŐSÉG ISTENNEK, BÉKE AZ EMBERNEK*

„Dicsőség a magasságban Istennek, és a földön békesség, és az emberekhez jóakarát!” (Lk 2,14)

Születésének ünnepét üljük ma annak, kit évezredek vártak a próféták vágyával, s kit miután megjött az első karácsonykor, ismét évezredek emlegetnek a hála és szeretet hódolatával. Mi is köszöntjük őt: hiszünk benne, mint a világ világosságában s a sötétség eloszlatójában; hiszünk benne, mint az új idők meghódítójában s a béke és szabadság megteremtőjében. Ajkunkon felcsendül a hajdani glóriás ének: „Dicsőség a magasságban Istennek, és a földön békesség, és az emberekhez jóakarát.”

Cseppet sem kételkedem e hitben, s ugyancsak örülök a mindig időszerű himnuszoknak, de ha végignézek a világon, úgy látom, hogy a testvériség evangéliuma, mely a szíveket karácsonykor ihleti, még nem vált valóra életünkben. Egy napig van csak karácsony, s azon a napon melegséget sugárzunk, s a szeretetnek áldozunk, de az évnek a többi 364 napján pogány szürkeség és szívtelenség a hangulatunk. Egy estén, karácsony estéjén beengedjük Jézust otthonunkba, legalábbis karácsonyfáink környékére, de azon túl nem visszük be evangéliumának eszményeit sem az egyéni kapcsolatokba, sem a közéletbe, sem a parlamentbe, sem az üzleti világba. Egyszóval: az ünnep, karácsony a Jézusé, de az élet, az még nem az övé!

Márpedig Jézus nem azért jött a világra, hogy az évnek egy napja legyen a békesség és testvériség ünnepe, hanem azért, hogy az egész év és az egész élet, a szürke és munkás esztendőnek valamennyi napja ünnepnap legyen, nem a kéréses kezek, hanem a lelkek ünnepe, hogy a világ az evangélium szerint berendezett életnek s a megélt testvéri érzésnek folytonos karácsonya legyen. Jézus az esztendőből 365 napot akar, s nem egy napot, egész évet és egész életet követel, és híveket, tanítványokat akar, akik nemcsak egy napon hisznek az igazságban és szeretetben, hanem akik egész életen át hisznek is bennük, de küzdenek és dolgoznak is értük jézusi lelkülettel.

* Elhangzott 2004 karácsonyán.

Ettől még sajnós távol vagyunk, mert ha ülünk is karácsonyt egy napig, az év többi napján azután gőzerővel bálványozzuk a pénzt, törünk egymás életére és becsületére. Karácsonykor megolvad a szívünk, s megbocsátani is tudunk, de másnap folytatjuk az ádáz testvérharcot, és rácáfolunk arra, hogy keresztények vagyunk.

Úgy állunk tehát, hogy a Megváltó megérkezett, s van már karácsony a világon; de még nincs karácsonyi világ, mert a karácsonynak, a jézusi igazságnak és szeretetnek még nincs az a folytatása, hogy igazság és béke legyen tőle a világon.

Folytatást mondok s nem végleges állapotot, mert végleges állapotról a fejlődés világában nem lehet szó; de az igazság és szeretet folytatásáról annál jobban, sőt éppen az illik a fejlődő világba; kell ide több igazság, több jólét, mert ez egyben feladat is, ezt megteremteni kötelesség is.

Tudom, hogy mindez küzdelemmel és munkával jár, de ne járjon gyűlölködéssel és gonoszszággal. Tudom, hogy a haladás és fejlődés sok erőfeszítést és áldozatot kíván, s hogy a kultúra minden magasabb foka sok ember életébe kerül, de ne váljék az erők versenye marakodássá s a mérkőzés halálos harccá, ne csapjon fel a kultúra oltárain – ahol a szeretet és tiszta erkölcs lángjának kellene lobognia – magasra a gyűlölet tüze, mely embert ember ellen, nemzetet nemzet ellen állít harcba, s főként ne vesszen ki az emberiségből az együvé tartozás érzése, hogy eljőjön közénk, és megvalósuljon Isten országa.

Igen, messze járunk még ez idő szerint ettől a jézusi világtól, s nem csodálom, hogy vannak, akik kétségbeesve mondják: nem, nem vagyunk mi megváltva! Pedig megvagyunk, a karácsonyi örömmézenet éppen erről biztosít, de hozzá kell tenni, hogy úgy vagyunk megváltva, ahogyan embert és emberiséget megváltani lehet. Jézus nem azt a megváltást hozta, hogy bűn többé ne legyen, s hogy az ég jöjjön le a földre. Ez nem a keresztet hordozó Jézusnak a stílusa; hanem igen, megváltott úgy, hogy bűneink bocsánatára felmutatta az Atya szeretetét, és megszentelésünkre megnyerte az Ő segítségét. Egyben törekvéseink elé, az élet minden területén, eszményeket állított, és biztosított, hogy ezen az úton reánk az üdvösség vár.

Mindezek után reánk vár a feladat a karácsonyi evangéliumot valóra váltani, a jézusi tanításnak életet adni, az igazságot gyakorolni, a szeretetet felvállalni, és mindentől óvakodni, ami tönkretelheti a karácsonyi reményeket.

Jézus nyomában hadd jelenjenek meg a földön a jézusi emberek, én is, te is, sokan, s akkor nem várunk majd egy új Megváltót, hanem elvégezzük a dolgunkat, amellyel ő megbízott minket. Ő már megjött, karácsonya valóság; születésünk hát mi is újjá, s dolgozzunk, mindenki a maga körében, azon, hogy Istennek dicsősége s az embernek békessége adassék mindenkor. Ámen.

DR. SZABÓ ÁRPÁD

AZ IDŐ ISTEN AJÁNDÉKA *

Ilyenkor, amikor az idő határmezsgyéjén állunk, s tapasztaljuk az évek gyors rohanásában az idő váltakozását, fel kell tennünk magunknak, de egymásnak is a kérdést: mi az idő? A válasszal talán úgy vagyunk, mint Ágoston, az egyház- atya: „Amikor magamnak teszem fel a kérdést, a választ már ismerem, de ami- kor másvalaki kérdez az időről, nem tudom, mit feleljek.”

Újév reggelén, még ha nem is határozott a válaszuk, próbáljuk meg együtt körbejárni azt az ismerethalmazt, amely az emberi szellemtörténet folyamán felhalmozódott e fogalomról.

Abból a megállapításból indulhatunk, hogy a különböző emberi kultúrák más-más választ adtak erre a kérdésre.

Az egyiptomiak szerint az idő olyan, mint egy farkába harapó kígyó. De a kí- gyó azért is az idő jelképe, mert levedli bőrét, s azután ismét megújul. Minden megszületik, majd eltávozik, és újból visszatér. Mi csupán múló lények vagyunk ezen az örökkévaló keréken, vagy ebben a körforgásban, amelynek mozgása a spirálhoz hasonlítható.

A hinduk azt mondták, hogy az idő olyan, mint egy szép nő, aki mindeneket világra hoz, de aztán visszaveszi és elnyeli őket. Az idő sárkánya egy szörnyeteg, amelynek hatalmában életre kelünk, és ismét elmegyünk, visszavonhatatlanul Sőt, még mielőtt világra jönnénk, már sejtjeinkben hordozunk egy órát, amelynek ke- tyegése a halál valóságát sejteti. Bensőnkben tehát nemcsak az életprogramunk található, hanem a halálé is.

Az idő múlását nem tudjuk megállítani, de felhasználhatjuk a rendelkezé- sünkre álló időt.

Az időt nem úgy kell megélnünk, mint annak termékei és áldozatai, hanem oly módon, hogy valóságosan megéljük, és átalakítjuk azt.

Az egyiptomiak nemcsak úgy érzékelték az időt, mint a kört alakító kígyót, hanem mint egy kapcsolatot, hidat az emberi lét és az örökkévalóság között. Azt képzelték, hogy istenük, aki meghal, de újból feltámad a halálból, rendelkezik egy tövissel, amely olyan, mint egy tengely: összeköti a földet a mennyel. Mi szintén hordozunk lényünkben egy ilyen tengelyt, vagy egy tájékozódási érzé- ket, amely nem kötődik csak a vízszintes síkhoz, hanem összeköti a földet a mennyel, amikor egyenesen állunk az öntudatlanság homályában, mert megért- jük, hogy az életnek van elhívása egy másik, örökkévaló világtól.

* Elhangzott 2005. január 1-jén Kolozsváron, a püspöki fogadáson.

A kör alakú, visszatérő idő gondolata lehet megnyugtató, mivel ott nincs semmi új: úgy tájékozódunk, mint amit már jól ismerünk, így a múlt egyben a jövő is. Lelkünk, mint az agyagtégla, minél inkább hordozza a múlt benyomásait és formáit, annál kevésbé hiszünk abban, hogy képesek vagyunk életünket irányítani és meghatározni jövőnket.

Szükségünk van hitünk teljes erejére, hogy el ne vesszünk az időben, hogy ne engedjük magunkat földbe préselni, és idegen törvénynek engedelmeskedni.

A hit által azonban saját kezünkbe vehetjük életünket, telítve leleményességgel, képzelőerővel, mert hatalmunkban áll alakítanunk az újat, álmaink szerint.

A mi emberségünk teljes mértékben attól függ, hogy vajon a kör alakú, visszatérő időfolyamatban élünk-e, vagy pedig a szabadságnak, felelősségnek és önmeghatározásnak egyenes vonalú életútján. Csak amikor úgy érezzük, hogy mint egyének saját jogunk alapján élünk, mint olyan lények, akik egyedülálló és összehasonlíthatatlan személyiséggel rendelkezünk, csak amikor megértjük, hogy milyen értékes az életünk, csak akkor tudjuk feloldozni a múlt súlyos kötelekeit. Többé már nem vagyunk a múlt, de van múltunk.

Megvan a hatalmunk átmenni rajta, és kezdjük megérteni magunkat úgy, hogy eltávolodunk attól, aki voltunk. Éppen az a tény, hogy létezzük és élünk, már teljesen új a világ folyamatában, mert nincs semmi olyan, mint mi vagyunk. Sohasem volt ennek előtte, és sohasem lesz, amikor mi elmegyünk. És ez az, amiért a mi időnk végtelenül értékes. Nincs szebb sors, mint megtapasztalni az időt, úgy, mint egy lassú kitérő ünnepség az örömmel és az Isten iránti hálának. Annak a felismerésnek a kifejezéséeként, hogy az idő Isten ajándéka.

Mit kívánhatunk egymásnak ezen a reggelen? Nem érhetjük el az újat, hanem visszük magunkkal, mint ígéretet. Minden új, minden ami más, mint amit már ismerünk, teljesen idegen lesz számunkra, egy ismeretlen környezetben. Az igazi új mindig és csak akkor jelenik meg a maga valóságában, ha életünkben keressük, és amikor megtaláljuk, ez lesz a legmélyebb örömünk.

Ezért azt kívánjuk egymásnak, hogy legyen valami az új életünkben, amit meg tudunk tartani az örökkévalóság számára; álmaink érjenek be a megvalósulás gyümölcseiben, teljesedjenek be az ígéretben, s az ígéret ismét egy új beteljesedésben. Azt kívánjuk, hogy az idő sohase alakuljon át a pazarlás és időpocsékolás körévé, hanem legyen egyenes út, összekötő híd a menny és a föld között, Isten és ember között

Kedves Testvéreim! Íme, ez az, amit kívánunk egymásnak: az idő sodrában találjunk nyugalmat Istenben, és bármit is cselekszünk, tegyük azt Istentől kapott erővel és áldással. Úgy vigyük magunkkal szívünkben a boldogság és öröm békéjét, mint az örökkévalóság első reggelét!

Így lesz boldog az új esztendőnk.

KÉRÉS ÉS KÖSZÖNTÉS AZ ÚJ ESZTENDŐBEN*

Ahhoz, hogy a gondolkodás és befogadás folyamatosságát megteremtsem, bevezető mondataimat a püspök úr beszédének zárógondolataihoz kapcsolódva fogalmazom meg. Szó volt egyebek közt iskoláinkról, arról, hogy az iskolával való törődés a jövővel való törődést jelenti, és hogy a jövőbe-tekintés természet-szerűen jár együtt a reménységgel. Ehhez azt teszem hozzá, hogy a reményke-dés a derűs világszemlélet jele, és erre akkor is szükségünk van – nem önálta-tásként, hanem erőforrásként –, ha kilátásaink nem mindenben kedvezőek. Én is ebben a szellemben szeretnék szólni, felidézve azt a sajátos hangulatot is, amely kultúránkban az év első napjához kötődik. Ehhez hadd hivatkozzam arra a sok-szor elfelejtett elvre, mely szerint ha valaki nyilvánosság előtti beszédre vállal-kozik, számolnia kell azzal is, hogy hol, kiknek, milyen alkalommal beszél.

Nos, az új esztendő első istentiszteletéről érkeztünk nemrég az Erdélyi Uni-tárius Egyház püspöki rezidenciájára, ahol meghallgattuk a püspök úr múltat idéző, jövőt vizsgáló beszédét. Ezzel minden rendjén van, némi gondot csupán az okozhat, hogy mindez a szilveszteri multság után történik. De természetesen ez sem jelent valódi gondot, az említett retorikai elvhez igazodva mégis utalnom kellett rá, annál is inkább, mert Egyházunk főgondnokaként olyan hangot sze-retnék megütni, amelynek derűje jó társa lehet a templomi komolyságnak.

Remélem, ezek után mindenki sejti, milyen szellemben kívánok beszélni. Gondolataimat kérések formájában adom elő, de ezt megelőzően a 2005-ös uni-tárius falinaptár első textusát idézem emlékezetünkbe: *Újra örömeiket lelik az alázatosak az Úrban*. Azért utalok erre a bibliai versre, mert amikor áttekintet-tem új falinaptárunkat, én is úgy találtam, hogy összhangban van ez az ézsaiási gondolat az év eleji indulás erejével, hangulatával. Figyeljük meg az idézett mondat nyelvi anyagát, szórendjét, nyomatékát. A kontextustól függetlenül is felismerhetjük, hogy van benne egy ki nem mondott állítás: *volt idő*, amikor nem lehették örömeiket az alázatosak az Úrban, de most olyan idő érkezett el, amelyben *ismét* örülhetnek.

Ezek előrebocsátása után – amint már jeleztem – néhány kérést szeretnék szavakba foglalni. Kéréseim keretét olyan alapviszonyok képezik, amelyek egy-házi, közösségi életünkben különlegesen fontosak.

Elsőként lelkészeinkhez fordulok, és arra kérem őket, tartsanak az új eszten-dőben minél több jó egyházi beszédet. Azt, hogy milyen a jó egyházi beszéd, nem lehet néhány szóban megszővegezni, most mégis megemlítek annyit, hogy

* Elhangzott 2005. január 1-jén, a püspöki fogadáson.

nem elég a *hitre* hivatkozni, fontosságát emlegetni, a *higgyetek* parancsát ismételtetni. Meg kell fogalmazni minél változatosabb, átérezhetőbb és elgondolhatóbb formában, hogy mi a hit, hogyan működik, miben nyilvánkozik meg. Az idézett bibliai vers kapcsán az is megjegyezhető, hogy nem elég az *alázatosságra* való ismételt utalás, de nem elég e fogalom általános jegyeinek lajstromba vétele, sőt – bár ez nagyon fontos – az erkölcsi értékek rendszerében való elhelyezése sem. A híveket az előbbi szempontokkal együtt az érdeklő elsősorban, hogy a mai léthelyzetekben, 2005 konkrét viszonyhálózatában az alázatosság mely formáinak a *megélése* várható el a magára, embertársára és Istenére adó embertől. S minderről úgy kell beszélni, hogy ne csak az érzelmek mozduljanak meg, hanem az értelem is, s a hallgatóban ezzel együtt a cselekvésre készítő akarat is megszülessen.

Lelkészeink után híveinkhez szólok, ezúttal is arra kérve őket, amit nekik már többször is szóvá tettem: az új esztendőben több jóindulattal, megfontoltsággal és tevékenyebben vegyenek részt egyházi életünkben. Ismételten fontolóra kell vennünk azt, hogy az egyház hitünk megélésével együtt nyelvünk és kultúránk fenntartásának és művelésének is kerete, és ez az új évben is létszükségletünk. Amikor erre kérem Egyházunk világi tagjait, a személyes belátásra és felelősségre gondolok, s nem valami passzív jelenlétre vagy szolgálatkúsásra. Külön megjegyzem, hogy e személyességhez tartozik a jóindulatban fogant kritikai gondolkodás és véleménynyilvánítás is.

A következőkben testvéregyházaink vezetőihez és híveihez fordulok. Tőlük azt kérem tisztelettel, hogy vallásunkban, egyházi szervezetünkben, társadalmi léthelyzetünkben minket, unitáriusokat is partnernek: egyenlő félnek tekintsenek. Ne gyengítsék saját magukat és jövőjüket azzal, hogy lebecsülnek bennünket. Ha ők itthon – velünk együtt – a többségi nemzettől elvárják, hogy a kisebbségeket egyenrangú állampolgárokként, egyenjogú közösségekként kezeljék, akkor mi is elvárhatjuk tőlük, hogy ne nézzenek minket másodrangú keresztényeknek.

Végül politikusainkhoz szólok röviden, és arra kérem őket, hogy mind a román parlamentben, mind a magyar kormánnyal való kapcsolatukban *érdekképviseletünk* elvei szerint járjanak el. Politikai helyzetünk az itthoni választások és az új kormány kinevezése és parlamenti elfogadása után, most, az új esztendőben ígéretesebbnek mutatkozik, mint amilyen a korábbi időszakban volt. Érdekképviseletünk tagjaitól tehát most nyomatékosabban várhatjuk el, hogy a választási kampányban megfogalmazott szándékaik és ígéreteik ne maradjanak pusztán nyilatkozatok.

Boldog új évet mindannyiunknak!

Könyvszemle

Herepei János: *Kolozsvár történeti helyrajza*. Sajtó alá rendezte és az utószót írta: Sas Péter. Művelődés. Kolozsvár, 2004. 717 l.

Herepei János (1891–1970) nevét gyakran a Kelemen Lajoséval szokták társítani. Ők ketten voltak Erdély legelhivatottabb művelődéstörténészei a múlt század első felében. Míg Kelemen Lajost származása az unitárius múlthoz kötötte, Herepeit a református ősök emléke kötelezte. De alkalomadtán mindketten a másik felekezetre is tekintettel voltak. Herepei aztán igazán büszke lehetett felmenőire. Református kollégiumi tanárok, lelkészek egész sorától örökölte a múlt iránti érdeklődést. Apja, nagypapja is abban a Farkas utcai papilakban élt, amelyben ő meglátta a világot s felnevelkedett. A Református Kollégium elvégzése után, 1910-ben az egyetem magyar–történelem–régészet szakára iratkozik be, 1914-től már Pósta Béla professzor intézetében segédarcheológus. Aztán a világháború öt évre elragadja a polgári életből. Hazatérte után a román egyetem keretében is régészkedhet, de éppen a kolozsvári Főtéren felszínre került honfoglaláskori sírletek azonosításáért kénytelen pályát változtatni. 1925-től a Minerva Nyomdai Műintézet könyvelője. Csak szabadidejét fordíthatja kutatásra, levéltári, múzeumi búvárkodásra. Megjelent közleményeire így is felfigyelnek. Megválasztják az Erdélyi Kárpát Egyesület gyűjteményei öréül. Iskolai és egyházi levéltárak, éremgyűjtemények rendezésére kérik fel. A kolozsvári Református Kollégium levéltárosául választja, a kalotaszegi egyházmegye világi főjegyzőjéül. Aztán 1938 elején a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum választmánya őt bízta meg az igazgatói tisztséggel. Ez már fizetett, felkészültségéhez méltó állás. A rövidesen beköszöntő bécsi döntés után különösen nehéz feladatok várnak rá.

1944 őszén elrendelik a múzeum legértékesebb anyagának ládába csomagolását és elmenekítését. Bár Herepei követi a szállítmányt, s mindent megtesz biztonságba helyezéséért, 1945 márciusának végén a zalaegerszegi állomáson bombatalálat következtében porrá ég a több ládányi kincs. Ezzel elkezdődik Herepei lelki és testi kálváriája. Hiszen büntudatot érezhetett, hogy végrehajtotta a menekítést, s nem térhetett haza, mert tartania kellett az esetleges jogi felelősségre vonástól. Három évig Keszthelyen nyomorgott, majd Bonyhádon vállalta egy ottani székely múzeum felállítását, de 1950-ben az állam ezt a múzeumot feloszlatta. Ezután a szekszárdi múzeumba járhatott be szerény napidíjasként. 1953-ban lánya munkahelyére, a Tolna megyei Kajdacsra költözött. Itt minden könyvtártól, más segédeszköztől távol fogott neki jegyzetei alapján munkáit összegezni. 1957-ben a szegedi egyetem magyar irodalmi tanszékének munkatársai figyeltek fel tevé-

kenységére, biztosítottak lehetőséget a kutatásra. 1961-ben családjával együtt Szegedre költözött. Ezután rendezte sajtó alá *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* címmel három 600 lapos kötetben cikkeit, tanulmányait. A harmadik kötet már csak halála után látott nyomdafestéket 1971-ben. Élete főműve aztán még jó ideig hányódott, amíg a politikai körülmények lehetővé tették, hogy Balassa Iván, Herner János, Keserű Bálint gondozásában az Akadémiai Kiadó megjelentesse: *A Házsongárdi temető régi sírkövei*-t (1988). Ez a kötet 151, a XVIII. század közepéig keletkezett sírkő adatait, a halott azonosítását tartalmazza. Várostörténeti és unitárius vonatkozásban is alapvető mű.

Ismert volt, hogy Herepei hagyatékában még több kéziratot is lappang, de ezek megjelentetésére nem akad vállalkozó. Az is kétségesnek tűnt, hogy befejezett, sajtó alá bocsájtható művekről van-e szó. A Kolozsvár művelődéstörténetét kutató Sas Péter célul tűzte ki, hogy a még kiadható műveket közkinccsá tegye. Ehhez partnert talált a Művelődés folyóirat mellett létesült könyvkiadóban. Így került sajtó alá két kisebb munka: *A kalotaszegi templomok, cintermek és temetők régi sírkövei* (2001), *A kolozsvári Farkas utcai templom történetéből* (2002). Az idén sorra került kolozsvári helyrajzi kötet már terjedelme miatt is jelentős műnek ígérkezik. Ebben Herepei Kolozsvárra vonatkozó kutatásait összegezi. Vidéki elzártságban, forrásmunkáktól távol, Kajdacson 1953 karácsonyán keltezi a leányának ajánlott kötet előszavát. Egyik – Sas Péter idézte – levélében leszögezi: „Megállapításaimhoz ugyanis úgy kezdettem hozzá, hogy félretettem mindenkinek eddigi véleményét és visszamentem az eredeti kútfőhöz”. Megállapításai között tényleg néhány teljesen újszerű.

A megjelent kötetben két főcím (*A város; A város határa*) alá csoportosítva összesen 62 írást olvashatunk. Ezek között van több tízoldalas tanulmány és pár oldalas adatközlés. Közös bennük, hogy egy-egy városrész, utca, épület, intézmény helyét, régi kinézését, elnevezésének magyarázatát írják körül. Néha csak adatokat sorolnak fel, s utalnak a lehetséges összefüggésekre, máskor egész elméletet dolgoznak ki. Az egyes írások külön álló művek, s így gyakori bennük az ismétlés.

Herepei legmeglepőbb és -eredetibb nézete a város kialakulására vonatkozik. A történészeknek és régészeknek mindmáig nincs egységes véleményük arról, hogy hol is volt a X. században létesült kolozsvári királyi vár helye. Eddig leginkább az egykori Napoca romkertjét, a mai Óvár területét azonosították a középkori váréval. Újabban az a lehetőség is felmerült, hogy Kolozsmonostoron lett volna a királyi vár. Kötetünk több írása is arra a feltételezésre épül, hogy a magyarság első letelepedési helye az úgynevezett Szappanyvárosban, vagyis a Malomárok kanyarulata s a későbbi Kossuth Lajos utca által közrezárt részen lehetett. Ideépült a föld- és paláncsáncokkal megerősített első királyi vár, amit aztán az 1241-es tatárjárás elpusztított. Csak az ezután idetelepített szászok – akik a kövel való építkezéshez jól értettek – kezdtek Napoca romjai fölé, az ott található kőanyagot is hasznosítva építkezni. Az egykori magyar település is

a visszaszivárgó lakosokkal benépesült. Ezzel magyarázható, hogy még az 1400-as évek közepén sem szerepel egyetlen magyar család se az Óvár-nyegyedben. Továbbá ezért merték a szászok pontosan a keleti várfal mellé felhúzni templomukat: a közeli magyar település ezt az oldalt biztosította. Aztán amikor a népesség szaporodott, a magyarság és a szászság is délre rajzott ki. Így kapta nevét a Magyar utca. Ugyanakkor átvette a magyar őstelepülés főutcájának, a Hosszú utcának (később Hosszú Szappany utca) is a latin nevét: az egész tizedet Platea Longának emlegették. A Farkas utca nevét is eredeti módon magyarázza: az egykori pogány Farkas nemzetség szálláshelye valahol a Külső Farkas (Zápolya) utca mentén, esetleg a Kövespadon lehetett. Ők rajzottak ki a későbbi vár délkeleti területéig. A Király utca pedig az eddigi találgatásoktól eltérően a Király útja összetételből származik, vagyis a királyi vár irányába vezető utat nevezték így. Mikor azonban a Magyar utcai és a Farkas utcai telep köze benépesült, az új Közép utca vette át a fő forgalmat. Mielőtt a német Óvár is délre kirajzott volna, ott szénafüvek voltak: innen eredt a Széna>Szén/Szín utca elnevezés. Herepei így az egész belváros kialakulását egy logikusnak tűnő rendszerbe szedi. Egyedül az volna szükséges, hogy a régészet is alátámassza feltételezéseit. Ehhez viszont szakszerű ásatások kellenének.

Nem kevésbé érdekesek Herepei névfejtései és -magyarázatai. Az eddig titokzatos Szeben utca helyét az Óvár észak-déli főutcájával azonosítja, s úgy véli, hogy az egész Óvárra is alkalmazták. A Belső Monostor utcát azért nevezték latinul Platea Rapularumnak, vagyis Répa utcának, mert az apátság alapítása előtt ott egy Répás nevezetű szláv falu állhatott. Szentpéternek is volt ősi neve, mielőtt kereszténnyé lett: Alparét. Egy ottani malom neve őrizte ezt meg. A Szamost a magyarok Berettyónak nevezték, erre egy utcanév utal. A Berek+jó összetétel második tagja az ősi magyar folyóvíz név. A Brétfű tájnév a Berek+fő összetételből származik. Az egykori Tót utca nem a szlovák-tótok, hanem a dalmáciai horvátok emlékét őrzi. A Zeugma utca a diákok játékos névadásából származik, a diákok egy nyelvtani kifejezéssel nevezték meg a későbbi Kornis utca síkátorszerű őst. A Házsongárd nem a német nyulas/mogyorós kert elnevezésből származik, hanem a Hárs nevű hegyoldalon fekvő gyümölcsöskert (Baumgarten>bungard) magyar-német szókombinációból: Há(r)s(b)ongárd.

A dolgozatok jó része egyszerűen az adatközlés kategóriájába sorolható. Összegyűjti a majorokra, hidakra, kutakra, feredőkre, patikákra, vendégfogadókra és korcsmákra vonatkozó feljegyzéseket, tisztázza, hogy a Törökvágásnak semmi köze a törökökhöz, hanem valószínűleg az egyik kolozsmonostori apát a XV. század elején mélyítettette azt „vágássá”, hogy birtokai közt megkönnyítse a közlekedést. Épületek vonatkozásában inkább református forrásokat hasznosít, egyházának levéltárát kutatja. Összeállítja a Magyar kapu előtt egykor álló „külső” templom történetét, a XVII. századi monostori templom adatait, megrajzolja a Farkas utcai harangláb-építmények szomorú sorsát, szülőháza, a papilak külső-belső változásait. Különösen tanulságos, ahogy kinyomozza, hol is volt az óvári

református „kis iskola”, melyben Apáczai is tanult, s hol feküdt – a Hídkapu előtt – Gyulai Pál egykori szülőháza. Természetes, hogy Herepeit inkább a református vonatkozások érdeklik, de gyakran utal arra, hogy a XVI. század második felében és a XVII. század elején teljesen unitárius volt a város. Sokszor idézi Jakab Elek várostörténeti művét, Gál Kelemen kétkötetes iskolatörténetét, viszont unitárius vonatkozású levéltári anyagra nem hivatkozik.

A könyvet Sas Péter *Herepei János és Kolozsvár* című utószava zárja. Ebben a szerző származásáról, Kolozsvárral kapcsolatos munkásságáról nyújt tájékoztatást, s a kötetre vonatkozó levelezésből válogat tanulságos idézeteket. A művet néhány kép- és térkép-reprodukció egészíti ki, valamint egy utcanév-jegyzék. Kár, hogy nem állították össze betűrendes névmutatóját, mert az nagymértékben növelte volna a használhatóságot.

DR. GAAL GYÖRGY

Eszmék – Gondolatok

„Minek annyi mindent összeharácsolnotok?” *(Seneca)*

„...nem téboly-é, nem az esztelenség netovábbja-é sokat kívánnotok, holott édeskevés fér belétek?” *(Seneca)*

„Nem az a szegény, akinek csak kevese van, hanem aki többre vágyik.” *(Seneca)*

„Ha a természet szerint élsz, sohasem leszel szegény; ha a képzelgések szerint, sohasem leszel gazdag.” *(Epikurosz)*

„Sok dúsgazdag ember... boldogtalan; viszont sokan szerény vagyon mellett is boldogok.” *(Hérodotosz)*

„Egy fősvény gazdagról Bión ezt mondta: „Nem ő birtokolja a vagyonát, hanem a vagyona birtokolja őt.” *(Diogenész Laertiosz)*

„A fősvény mindig nélkülöz.” *(Horatius)*

„... olyanak, aki bővében van a pénznek, sokszor nincs meg a betevő falatja; márpedig furcsa gazdagság az, amelyben dúskálva, mégis éhen halhat valaki, mint arról a híres Midaszról is mesélik, hogy vágyainak telhetetlensége miatt minden étel, amit elé tettek, arannyá változott.” *(Arisztotelész)*

„... nemcsak az által válunk gazdagabbá, ha a meglevőt növeljük, hanem azáltal is, ha kiadásainkat csökkentjük.” *(Arisztotelész)*

„Azon dolgok esetében, amelyeket használhatunk és birtokolhatunk is, mindig jobb és választásra érdemesebb a használat, mint a birtoklás.” *(Arisztotelész)*

„A vagyon a derék és a jó embereknek s azoknak, akik tudják, hogy mire kell használni, áldás, a hitványaknak és a hozzá nem értőknek csapás. És így van ez minden más dologgal is: ahányan csak vannak, akik használják őket, a dolgok is szükségképpen annyifélék számukra.” *(Prodikosz)*

„... aki másokat a pénz megvetésére tanít, annak először magából kell kiirtania a nyereszkeedésre való hajlamot.” *(Lukianosz)*

„Az aranyat csiszolókövel vizsgálják meg, és az nyilvánvalóan bizonyóságot tesz magáról, az arany révén pedig az ember lelkéről bizonyosodik be, hogy jó-e vagy rossz.” (*Khilón*)

Amikor az athéni piacon az áruk roppant tömegét szemlélgette, Szókratész gyakran ezt mondta magában: „Mennyi mindenre nincs szükségem!” (*Diogenész Laertiosz*)

Egyházi élet – Hírek

Az Egyházi Főhatóság tevékenysége

Az Egyházi Képviselő Tanács IV. évnegyedi ülését Kolozsváron tartotta november 26-án; tárgysorozatán többnyire operatív jellegű ügyek feletti határozathozatal szerepelt.

Lelkészképzés

Unitárius teológiai hallgatóink 2004. december 24–27. között karácsony ünnepén legációk szolgálatokat végeztek. Az őket fogadó egyházközösségeket és lelkési családokat illesse köszönet az együttlétért.

Lelkésztovábbképzés

A 2004. év IV. évnegyedi lelkési értekezleteire november elején került sor, a következők szerint: 8-án Kolozsváron, 12-én Nyárádszentmártonban, 4-én Küküllődombón, 9-én Székelykeresztúron, 11-én Székelyudvarhelyen és 10-én Sepsiszentgyörgyön. A fő előadást Kovács Sándor teológiai tanár tartotta Megemlékezés Heltai Gáspár halálának 430. évfordulóján címmel.

Énekvezér-képzés

Az Énekvezér-képesítő Bizottság által november 30-án tartott vizsgán Gagyi Attila (Fiatfalva) és Imre Zsuzsánna (Brassó) unitárius énekvezéri oklevelet szerzett. Mindkét újonnan képezített énekvezér unitárius egyházközösségi alkalmazásban áll.

Rendezvények, egyházképviselő

Október 1–2-án a Királyhágómelléki Református Egyházkerület Áldás, népesség – Sorskérdés a Kárpát-medencében címmel konferenciát szervezett Nagyváradon, ahol unitárius részről Kedei Mózes esperes szerepelt az előadók között.

Október 2-án az Egyházi Képviselő Tanács szervezésében megemlékezés ünnepélyt tartottunk Torockószentgyörgyön a II. Rákóczi Ferenc vezette magyar szabadságharc kitörésének 300. évfordulóján. Az ünnepély a Sándor Bontond nagyenyedi lelkész tartotta istentisztelet után dr. Magyar András történész, Toroczky Sándor és Korodi Alpár tanárok, valamint dr. Gaal György helytörténész előadásával folytatódott, majd a résztvevők megkoszorúzták a várban található emléktáblát.

A gyergyószentmiklósi leányegyházközség új imaházának felszentelése október 3-án volt. A szószéki szolgálatot dr. Szabó Árpád püspök tartotta, köszöntőt mondott Kolumbán Gábor főgondnok is. Az úrvacsorára Simén Domokos ny. lelkész készítette elő.

Az Evangélikus-Lutheránus Egyház új püspökét, Adorjáni Dezsőt október 8-án iktatták be tisztségébe Sepsiszentgyörgyön. Egyházunk részéről Kovács István lelkész mondott üdvözlőt.

Október 9-én szentelték fel ünnepélyes keretek között az erdőszentgyörgy-bözödújfalvi egyházközség új templomát. Az istentiszteleten dr. Szabó Árpád püspök szolgált, az egyház köszöntését Kolumbán Gábor főgondnok tolmácsolta, az úrvacsorai beszédet Nagy László esperes tartotta.

A küüllödombói egyházközség október 10-én ünnepelte meg lelkészi lakása teljes felújítását. A hálaadó istentiszteleten dr. Szabó Árpád püspök végezte a szószéki szolgálatot.

Október 13-án Nagyszébenben került sor a Szász Evangélikus Gyűjteményi Központ felavatására, amelyen Egyházunk levéltárosa, Molnár B. Lehel is részt vett.

Október 16-án az Egyházi Képviselő Tanács, az EMKE közreműködésével, nagyszabású emlékkonferenciát szervezett Kolozsváron Heltai Gáspár halálának 430. évfordulóján. A tudományos ülészak keretében előadást tartott dr. Balázs Mihály szegedi irodalomtörténész, dr. Tóth Zsombor kolozsvári bölcész, Kovács Sándor teológiai tanár és dr. Máthé Dénes, egyházunk főgondnoka. Az ezt követő ökumenikus istentiszteleten dr. Czirják Árpád érseki helynök, Tonk István református főgondnok, Kiss Béla evangélikus lelkész és dr. Szabó Árpád püspök mondott megemlékező beszédet. Az istentiszteletet művészi műsor egészítette ki, egyéni előadók és a Péterffy Gyula Énekkar részvételével. A záró mozzanat a Heltai Gáspár Unitárius Nyomda felavatása volt, avató beszédet dr. Rezi Elek főjegyző mondott.

Október 23-án az énlaki egyházközség temploma helyreállítását és zászlója felavatását ünnepelte, falutalálkozó keretében. A szószéki szolgálatot dr. Szabó Árpád püspök végezte, előadást tartott Kolumbán Gábor főgondnok is.

Október 24-én Iklandon Pálffy Anna Mária lelkész beiktatóját és a templom javításának ünnepét tartották. A beiktató beszédet dr. Szabó Árpád püspök mondta, jelen volt dr. Máthé Dénes főgondnok is.

Október 26-án volt a Lókodi Ökumenikus Öregotthont működtető Jakab Lajos Alapítvány kuratóriumi ülése. A kuratóriumi tagok elfogadták a 2004. évről szóló beszámolót, a 2005-ös költségvetést, fontolgatták az öregotthon bővítésének kérdését és az ezzel kapcsolatos adományszervezés kihívásait, és véglegesítették az Alapszabály egyes módosításait.

Az Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet november 5-én Kolozsváron tartotta országos nemzet- és egyháztörténelmi vetélkedőjét, ahol a résztvevőket dr. Szabó Árpád püspök is köszöntötte. Másnap, 6-án volt a Dávid Ferenc-

emlékzarándoklat napja Déván, az istentiszteleten ifj. Nagy Endre teológiai hallgató végezte a szolgálatot.

A Protestáns Teológiai Intézet Tanácsának őszi ülésére november 6-án került sor Kolozsváron. Unitárius részről dr. Máthé Dénes főgondnok, dr. Rezi Elek dékán és Kovács Sándor teológiai lektor volt jelen.

November 8–12. között az Erdélyi Református Egyházkerület számítógépes továbbképzést szervezett Marosvásárhelyen lelkészeknek és egyházi alkalmazottaknak. Unitárius részről Mikó Lőrinc, Gáspár Mária és Szabó Zoltán vett részt a képzésen.

November 9-én volt a sepsikilyéni műemlék unitárius templom felújítás utáni átadása, Răzvan Teodorescu romániai művelődési miniszter és Vass Lajos NKÖM-államtitkár, valamint dr. Szabó Árpád püspök részvételével.

Az Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásával örökségvédelmi képzést szervezett lelkészek számára Kolozsváron, november 15–18-án. Egyházunk részéről Benedek Mihály, Fülöp Dezső Alpár, Lázár Levente, Molnár Attila és Vida Zsombor vett részt.

A lupény-vulkáni egyházközség november 14-én tartotta lelkésze, Kopándi-Benczédi Zoltán beiktatóját. A beiktató beszédet dr. Szabó Árpád püspök mondta.

Az egyházi gazdálkodási képzés eredetileg szeptember 15-17-re tervezett, de az érdektelenség miatt akkor elmaradt III. modulját november 17-19-re ütemeztük újra. A lelkészi értekezleteken bejelentkezett 25 résztvevő közül csak 5 jelent meg, így a képzés ezúttal sem valósult meg.

November 19-én meglátogatta egyházunkat Annus József, az Apáczai Közalapítvány új elnöke, valamint Csete Örs irodaigazgató, akikkel beruházási pályázati lehetőségekről tárgyaltunk.

Ugyanaznap a Kolozsvári Televízió magyar szerkesztőségének szervezésében találkozóra került sor a Hitvilág c. vallási adás továbbvitele kapcsán, amelyen dr. Szabó Árpád püspök, Gyerő Dávid előadótanácsos és Jakabffy Tamás médiareferens vett részt.

November 20-án a II. Unitárius Kórustalálkozóznak a székelykeresztúri egyházközség adott helyet.

November 21-én volt a petrozsényi egyházközség lelkészének, Bálint Róbertnek a beiktatója. Ugyanakkor ünnepelték a templom építésének 80. évfordulóját is. A beiktató beszédet dr. Szabó Árpád püspök mondta, jelen volt dr. Máthé Dénes főgondnok is.

Az ádamosi egyházközség december 4-én iktatta be új lelkészét, Fülöp Dezső Alpárt. A beiktató beszédet dr. Szabó Árpád püspök mondta.

A nagyenyedi egyházközség december 5-én ünnepély keretében emlékezett meg az egyházközség megalakulásának 80., a templom építésének pedig 75. évfordulójáról. Az istentiszteleten a szószéki szolgálatot dr. Szabó Árpád püspök végezte.

Mádl Ferenc, a Magyar Köztársaság elnöke december 8-án hagyományos adventi találkozóra hívta meg a határon túli magyar egyházak püspökeit. Jelen volt dr. Szabó Árpád erdélyi unitárius püspök is.

Az Apáczai Közalapítvány december 17-én Budapesten tartotta meg a harmadik Apáczai Konferenciát. Egyházunkat dr. Szabó Árpád püspök és Gyerő Dávid előadótanácsos képviselte.

A Dávid Ferenc Egylet december 19-én karácsonyi hangversenyt szervezett Kolozsváron, az Unitárius Egyház Dávid Ferenc dísztermében.

Személyi változások

Fülöp Dezső Alpár kinevezést nyert az ádámosi egyházközség rendes lelkészének, október 1-től.

Fazakas Lajos Levente kinevezést nyert a böződi egyházközség rendes lelkészének, október 1-től.

Molnár Attila kinevezést nyert a székelykáli egyházközség rendes lelkészének, november 1-től.

Bálint Róbert Zoltán kinevezést nyert a petrozsényi egyházközség rendes lelkészének, november 1-től.

Koppándi-Benczédi Zoltán kinevezést nyert a lupény-vulkáni egyházközség rendes lelkészének, november 1-től.

Kádár Attila kinevezést nyert a kadácsi egyházközség rendes lelkészének, november 15-től.

Sala Hajnalka alkalmazást nyert a sepsiszentgyörgyi egyházközség irodavezetőjének, december 1-től.